Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft
der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

аїнського Наукового Товариства

в Київі.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Мик. Василенко.

Книга XI.

КИЇВ.
Другої Друкарської Спілки (артіли), Велика-Володимирська 43.
1913.

До д. д. співробітників і передплатників „Записок Українського Наукового Товариства в Київі“.

1. „Записки Українського Наукового Товариства в Київі виходять серіями по чотири книги, разміром від 10 до 12-ти друкованих аркушів, під редакцією комітета, який складаєть ся з голови Товариства (проф. М. Грушевського) і голов секцій (історичної — прив. доц. Василенка і фільольоґічної — проф. В. Перетца).

3. В „Записках“ друкують ся витяги з протоколів засїдань Товариства і його секцій, наукові розвідки, статї і оброблені наукові матеріали (переважно по українознавству) членів Товариства і сторонніх осіб, що були подані й ухвалені в засїданнях відповідних секцій [illegible] них науков[illegible]

3. Всї [illegible] кують ся [illegible] держуючи [illegible] кових укр[illegible] ориґінал [illegible] їнською м[illegible] переклад [illegible] правки ор[illegible] з гонорар[illegible]

4. Пра[illegible] ковані або [illegible] в якімсь иншім виданню, не приймають ся до „Записок“.

5. Рукописи статей, що мають бути доложені Товариству і друкуватись в „Записках“, повинно писати виразно, додержуючи згаданої вище ортоґрафії, аби не обтяжати складачів і не утрудняти коректи.

6. Статї, коли буде потрібно, за згодою авторів можуть скорочуватись редакцією „Записок“.

7. Коректа статей посилаєть ся авторам тільки в тім разї, коли вона може бути повернена: місцевими — в тижневий, замісцевими — в двохтижневий срок.

8. Авторам статей видаєть ся редакцією по 50 відбиток без змі- [illegible] паґінації. Автори [illegible] штом з гонорару [illegible] и, але не більше [illegible] паґінацією і в [illegible] инно бути за- [illegible] иси.

[illegible] на „Записки“ [illegible] о Товариства [illegible] також в кни- [illegible] Наукового Ві- [illegible] лодимирська, [illegible] ерію 5 р. з пе- [illegible] кордон—6 р.; [illegible] народні учителї — за 3 р. члени Товариства, що заплатили членську вкладку, одержують „Записки“ безплатно.

31222

Mitteilungen der historischen und philologischen Sektion Ukrainischen Gesellshaft der Wissenchaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНОЇ І ФІЛЬОЛЬОҐІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Українського Наукового Товариства

в Київі.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Мик. Василенко.

Книга XI.

КИЇВ.
Друкарня Другої Артїли, Велика-Володимирська 43.
1913.

Незабутній Памяти

Миколи Лисенка.

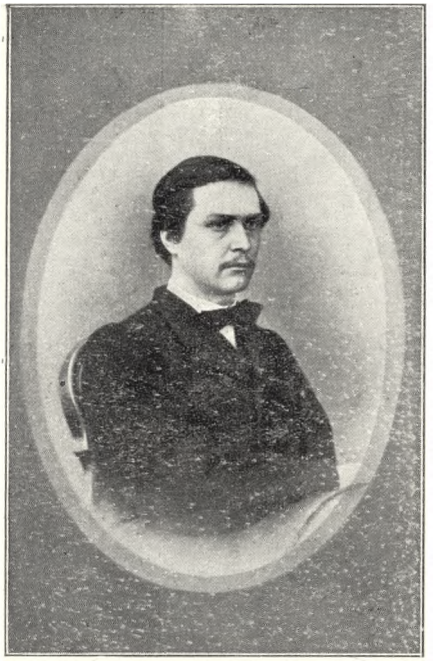

Микола Лисенко
року 1866.

ЗМІСТ XI ТОМУ.

Стор

1. **Мих. Грушевський:** Памяти Лисенка 5
2. **Ів. Стешенко:** Над труною М. Лисенка 13
3. **О. Русов:** М. Лисенко — науковий дослїдник законів української музики 15
4. **Л. Добровольський:** Михайло і Золоті ворота 25
5. **Ів. Каманін:** Українські богатирі козацького періоду 53
6. **С. Гаєвський:** Великоднї та різдвяні вірші 75
7. **М. Порш:** Робітництво України. (Нарис по статистицї працї) 107

INHALT DES XI BANDES.

1. **Mich. Hruševśkyj:** Dem Andenken des M. Łyssenko . . 5
2. **Iv. Stešenko:** Über M. Łyssenko's Sarg 13
3. **O. Russov:** M. Łyssenko als wissenschaflicher Erforsch der Gesetze der ukrainischen Musik 25
4. **L. Dobrovolśkyj:** Mychajło und das Goldene Tor. . . . 53
5. **Iv. Kamanin:** Ukrainische Ritter der Kosakenperiode .
6. **G. Gajevśkyj:** Weihnachts und Oster-Dichtungen . . 75
7. **M. Porš:** Das Arbeiterwesen in der Ukraine (Eine Skizze auf Grund der Arbeitsstatistik) 107

Памяти Миколи Лисенка.

Промова **Мих. Грушевського** [1]).

Сорок день тому Київ був свідком незвичайних, небувалих похорон. Десятки тисяч народу йшли за процесією; весь Київ вирушив, щоб провести на місце спочинку царя української пісні. І розумієть ся, треба було бути хіба дуже поверховним глядачем, щоб в сїм акті пієтизму бачити тільки прояв замилування до української пісні, сеї чарівниці, що підбиває своєю красою людей чужих, зовсїм далеких і і індіферентних, або й рішучо ворожих українству, панує над нерозвиненою юрбою, так само як і над естетично виробленими людьми, може бути приступною чоловікови некультурному і грубому, як і високо інтеліґентному. Само скомбінованнє імени Лисенка з ідеєю української пісні в уяві сих тисяч, що провожали його, показувало, що сей пієтизм був актом більш усвідомленим. Глубока, нестерта національна печать —українства свідомого, глубокого, консеквентного, котру наложив Небіжчик на свою творчість, на свою діяльність, на цїлу свою постать, нерозривно звязувала імя Лисенка з ідеєю українського національного відродження, національної свідомости, і ті, що шанували память Лисенка, віддавали честь йому як представникови національного українського життя, як одному з творців нового українства, що продовжив в сфері свідомої національної української творчости оден з найбільш цїнних і значущих проявів народнього житя — українську народню музику, українську пісню, вічну окрасу українського житя.

---

[1]) Сказана на засїданнї Українського Наукового Товариства присвяченім памяти Лисенка, 3 (16) грудня 1912 р.

Від перших початків українського відродження українська пісня стала предметом ентузіазму і горячого культу з боку всїх прихильників і поборників народньої української стихії. „Моя радість, моє житє піснї! Як я вас люблю! що значать всї черстві лїтописи, в котрих я тепер рию ся — перед сими дзвінкими живими лїтописями!“ писав Гоголь в звіснім листї до Максимовича (1833), а в своїй статї: „О малороссійскихъ пѣсняхъ“ кинув се славне крилате слово: „Піснї для України — все: і поезія, і історія і батьківська могила“. „Піснї українські[1]) єдині в своїм родї що до їх драматизму, стоять вище пісень всїх иньших словянських племен“, завважає Бодянський в своїй дісертації „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“ (1837). „Піснї українські на стільки ж вищі від пісень иньших Словян, на скільки драма вища від усїх иньших родів поезії, бо обєднує собою їх всї і становить останню цїль, останнїй, повний і гармонїчний розвиток усякої поезії. Крім того вони вищі від иньших і своєю музикою, напівом, голосами, язиком, в високій мірі поетичним і музикальним, версифікацією і т. д.“ А Шевченко, підіймаючи на вершини поетичної творчости народню українську стихію, в незабутнїх молодечих віршах своїх (1839) величав українську пісню як неоцїнену окрасу і славу, „славу України“ — „без золота, без каменя, без хитрої мови, а голосну і правдиву, як Господа слово“.

Супроти тих обмежень, яким підпадали всякі прояви українського національного самоозначення, українська пісня, як найменьш обмежена, найбільш приступна найширшим, найменьше навіть усвідомленим кругам, стає на довгий час немов символом, знаменем українства, а заразом — першим ступінем для українського усвідомлення сих широких, приспаних довгою летарґією українських кругів, тим ключем, котрим відмикали ся отверділі серця, оспалі уми для почувань українського житя, для зрозуміння ідей

[1]) В ориґіналї тут: южно-русскія, низше: украинскія.

українського відродження. Там де мусїло замовкнути всяке українське слово, навіть пісенний текст, так що самому Небіжчикови приходило ся перекладати текст на французьке для прилюдного виконання,— там звучав український мотив, і музикальна фраза кинена між сю мовчазну, з замкненими устами масу— пробігала між нею електричною іскрою, змушуючи бити ся в унїсон серця тисяч...

Збиранне памяток народньої пісенности, як відомо, було одним з перших проявів повороту до своєї національности у української інтеліґенції. Протягом другої і третьої четвертини XIX в. появив ся цїлий ряд цїнних збірників, які хоч не вичерпували всього богацтва в народньої пісенности, все таки давали понятє про її незвичайне богацтво, ріжнородність, інтеліґенцію, високі поетичні прикмети, і в тодїшнїм, так сказати, національнім українськім балянсї се була одна з найважнїйших позицій, які підтримували в громадянстві віру в житєві сили української народности, в можливість для неї розвою, поступу і національного житя. Але записи текстів, при всїх їх високих поетичних прикметах, давали тільки зверхню форму, тільки—сказати-б—тїло пісні, її ж душа — мельодія тїкала з рук зберачів. До перших виступів на сїм полї Миколи Лисенка мельодій українських було зібрано дуже мало, і те що було записане і видане — було лише дуже слабким відгомоном дїйсної української мельодії, мало вдатне і що до своєї музикальної і етноґрафічної сторони. Перед українським дослїдником і простим аматором української пісні було справдї тільки тїло пісні—прекрасне і поетичне, але мертве і бездушне, і богацтво словесної пісенної традиції змушувало тим гарячійше бажати появи чоловіка, котрий би вдихнув душу живу в сю мовчазну форму, оживив її чудовою, прославленою українською мельодією.

Чоловік такий явив ся при кінцї семого десятилїтя минувшого столїтя, в особі покійного творця української музики, котрого память ми нинї святкуємо. В нїм вперше обєднало ся все те, що бракувало

попереднїм дослїдникам, збирачам і аматорам української пісні: величезний музикальний талант, солїдна артистична школа, горячий інтерес і любов до народньої української традиції й глубока свідомість національна, щирий і ясний український патріотизм, що сю його роботу етноґрафічно-артистичну освітлював провідними ідеями українського національного відродження, повноти українського національного житя. Тільки такому високому ідейному українському настроєви, живому громадському інстинктови і почутю національного обовязку завдячуємо ми велике діло сповнене Покійником в обставинах тяжких, неприхильних, просто навіть ворожих його завданням і артистичним вимогам праці.

В кількох словах нагадаємо собі головнїйші моменти його житя.

Роджений 10 с. с. марта 1842 р., як потомок старої, старшинської української родини, в богатім домі свого діда в полудневій Полтавщині, він виростав під суперечними впливами відірваної від свого народнього ґрунту, глубоко зросийщеної панськости і — української народньої стихії, яка окружала панську резіденцію і ріжними припадковими дорогами проходила в її середину. Рано виявивши великі музикальні здібности, він виховував ся на артиста-піанїста, але ся музична наука, як і загальна шкільна наука, котру переходив талановитий хлопець, була позбавлена всякої звязи з народньою українською стихією чи національним українським елементом. Як ми знаємо з споминів його близького приятеля і свояка пок. Старицького, доперва в старших ґімназіальних клясах до його молодого товариша стали долїтати перші подуви українського відродження і на взірець славних „Записок о южной Руси“ він почав записувати і гармонїзувати українські пісні і романси, які йому доводило ся почути. І тільки в Київі, в бурхливім київськім унїверситетї на передоднї польського повстання, під впливами української студентської громади молодий Лисенко раптом формуєть ся в глубо-

кого і свідомого українського патріота, і з облетілої шкорлупи пещеного паняти виростає тверда як криця стать українського демократа-народолюбця, перейнятого горячою любовю до українського народу і почутєм обовязку перед потребами національного українського житя.

Сей довг перед національними потребами він постановив сплатити в тій сфері, яку відкривав йому музикальний ґеній його — в сфері збирання памяток української народньої музики і заразом — самостійної творчости в дусї і стилю української народньої музики. Коли перші проби в сїм напрямі переконали його в потребі вищої музикальної освіти, він на зароблені службою гроші пускаєть ся в оден з найбільших музичних центрів — Липськ, і тут серед консерваторських його занять виходять перші публїкації, так характеристичні для всього напряму його діяльности: перший сороковець народніх пісень, з голосами і фортепіановим акомпанїментом („Збірник народнїх пісень“, I, 1868) і перша серія композицій на слова Шевченка (Музика до „Кобзаря“, десять пєс). Подібно як Шевченка характеризували, що се був „останнїй кобзар і перший великий поет славянського світа“, або краще сказати — відродженої України, так і у Лисенка студіованнє народньої піснї, заходи коли можливо докладного і повного віддання її духа і характера, орґанїчно і нероздїльно переходили в творчість в дусї української народньої музики, в твореннє нової національної української музики. Даючи в руки українського громадянства у перве безцїннї взірцї народньої музики в її повнім, ненарушенім видї, в усїй їх красї, в відповідній артистичній передачі, він заразом відкривав перед ним нову сторінку національної творчости в будучности. Се було більше, чим міг хто небудь надїяти ся в тій хвилї, і тим поясняєть ся незвичайний ентузіазм, з яким українське громадянство зустріло перші публїкації молодого артиста — випуски збірника пісень, студію про народню українську музику (на основі розслїду репертуара кобзаря Вересая), композиції на

ріжні українські теми і нарешті перші проби української опери — перші начерки „Чорноморців“ і „Різдвяної ночи“, виставлені в Київі в 1873—4 рр. На Лисенку спочили надії українського громадянства, і відчуваючи всю вагу призначеної йому ролї, він по сих перших тріумфах ще раз переходить в ролю скромного учня, на кільки років удаєть ся до петербурської консерваторії, щоб поповнити деякі прогалини своєї музикальної освіти і уоружений сими новими здобутками з початком 1880-х р. вступає в новий період своєї творчости, вповні дозрілої і зрівноваженої, зазначеної цілим рядом здобутків високої вартости в обох напрямах його діяльности: збирання і оброблювання памяток народньої музики і самостійної артистичної творчости. Жива, незвичайно продуктивна його діяльність в обох сих напрямах розвивала ся невпинно і в результаті його творчість дала один з найбільш показних національних здобутків України останнїх десятилїть: українське громадянство не тільки одержало великий корпус українських пісень-мельодій, в загальній сумі звиш пятьсот пісень з голосами, в хорових і фортепіанових переложеннях (дві серії збірника народнїх пісень, збірки українських обрядових пісень, і ряд меньших публїкацій), але і дістало перші трівкі і солїдні підстави своєї національної музики в операх, оперетах, кантатах, рапсодіях і иньших композиціях покійного майстра.

Се велике діло було сотворено, як я вже сказав, в дуже нелегких обставинах. Богацтво, в якім виростав Лисенко дитиною, розвіяло ся ще коли він доростав; вийшовши в житє, він мусїв вступити на тяжку дорогу заробковання; приходило ся працювати на прожитє, заробляти лекціями і робити над своїм улюбленим ділом уривками, нічними годинами після тяжкого робочого дня. При тім для сеї роботи великий артист не знаходив ніякої помочи, ніякої опори поза своїм робочим кабінетом; доля не посилала йому на зустріч заможнїх меценатів нї національних інституцій, які б дали в його розпорядженнє

артистичні засоби, оркестр, капелю; власний фортепіан зіставав ся одиноким артистичним знарядом Лисенка; його опери, оркестрові композиції роками лежали не виставлені; свої славні хори, з котрими він виступав перед публікою на концертах, йому приходило ся самому збирати, з людей неприготованих, тратячи масу праці на орґанізацію, підучуваннє і т. д.

Щоб осягнути иньші, лекші умови праці, иньшу, теплїйшу атмосферу для своєї артистичної творчости, Покійний мусїв би зійти з тої національної стежки, на котру вступив він на порозї житя, іти на компроміс з своїм розуміннєм свого національного завдання, свого патріотичного обовязку. Але сею цїною Покійний не хотїв купувати лекших і пригоднїйших обставин для своєї творчости. Хоч як розвинені були в нїм інтереси артистичні, про те він не меньшим був громадянином і патріотом, нїж артистом-композитором. Свідомим, консеквентним і непохитним в своїх переконаннях громадянином-Українцем він зістав ся від молодости до кінця днїв своїх, не погнувши ся, не спасувавши навіть серед найтяжших нагінок на українство, даючи всїм взірець горожанської відваги і характерности. І коли приходить на мисль, що його артистична творчість, його музикальна діяльність на иньшім ґрунтї, в станї торжествующих могла б розцвісти богатше і пишнїйше, то против сеї гадки повстає иньше переконаннє — що в тих вигіднїйших і лекших обставинах діяльність покійного не мала б і того величезного і невмирущого національного значіння, яке мала його творчість „во время люте“, що переживав сей великий український кобзар вірно і нерозлучно разом з народом своїм і землею своєю. З тих найтемнїйших часів нашого житя він виніс разом з ними сей безцінний скарб української музики, української пісні, народньої і своєї, сплївши їх нерозривно і нерозлучно і зробивши з них, без золота і каменя, справдї вічну окрасу українського житя.

Завдяки чистоті його характера, як чоловіка і громадянина, завдяки горячому відданню інтересам народнім, завданням національним, його творчість справді була не тільки голосна, а і

„правдива, як Господа слово“

і зістанеть ся вічною славою українського відродження.

Над труною Миколи Лисенка.

Слово **Ів. Стешенка.**

Велика Вкраїно!

Великий вкраїнський народе!

Ти, що був приспаний цілі віки, ти чуєш тепер, що ми робимо? Кого згубили?

Степу вільний, Дніпре Словуто, сиві Карпати і ціла українська земле, і все, що в ній, і все що за нею, чи ви вчули наше горе?

Чи ви понесли вість широку про наш лемент, про лемент Київа, надбитого серця Вкраїни?

Вкраїно!

Ся могила—се, твоя національна рана.

Сї наші сльози—се твої пекучі сльози!

Плач-же народе, ридай, велика Вкраїно!

Ти загубила великого сина.

Ти з свого серця виронила найдорожчу перлину, і впала вона і розбилась об сю землю. Розбила ся кобза, передана співцеви народом. Обірвали ся струни, зіткані з квітів поля, з подиху вільного степу, з шопоту рідних хвиль.

І не полєть ся більше пісня твоя з кобзи. Одинока, з обірваними струнами, лежатиме вона на козацькій сирій могилї, і тільки вітер рідний виводитиме над нею свою тужливу, свою безпорадну пісню.

Плач же, велика Вкраїно!

Ти згубила такого сина, якого не швидко знайдеш знову.

В 19 столїтї таких було тільки двоє. Мов небесні світочі, мов променисті маяки, вони горіли в нашому бурхливому морі, і нація, осяяна їх світлом, знала свою встелену терном, але пряму дорогу.

Їх було тільки двоє.

Перший Шевченко, другий той, кого ми нинї ховаємо.

Перший взяв од народа слово і тим словом запалював людські душі.

Другий взяв од народа пісню, прибрав її в пишні форми, і мов чисті алмази, мов каміння самоцвітнє, пролив згуки національної пісні на рідну ниву.

І стало ся чудо. Там де чорніло порожнє поле, де вили вовки сіроманці, там почали виростати дивні квіти.

І ні будяки, ні терни, ні каміння — ніщо не могло спинить тих дивних квітів, квітів нашої національної свідомости, любови до рідного краю.

Трупи вставали і очи розкривали і йшли до нашого національного храму.

То великий, то дивний храм! Він вічний, непохитний. Його створено духом любови до рідного краю, до всїх людей. Його осяяно національними нашими зорями — і однією з найбільших був ти, Великий Кобзарю!

Плач же ридай, Україно!

Згасла та зоря, оддавши людям, рідні й землї все тепло, все своє світло.

Плач, Україно, але нехай сльоза твоя буде могутньою сльозою.

Хай вона не присипля, а будить!

Хай не руйнує, а творить!

Хай кличе всїх до національного нашого храму, храму культури.

В тім храмі наше щастє, наше життє, наша доля.

Слава ж вам, будівничі того нашого храму! Слава тобі, великий будівничий, наш Кобзарю, що закладав підвалини нашої слави і безсмертности своєї.

Прийде час, добудуєть ся той храм, і увійдуть в нього мілїони українського люду. І згадають вони всїх його будівничих. І одного з перших, одного з величнїших—тебе, наш Кобзарю.

В тім храмі імя твоє і дух твій пребудуть од віку і до віку.

Лисенко—науковий дослїдник законів української музики.

І тяжко й важко нагадувати, що такого чоловіка яким був Микола Віталїєвич, вже нема серед нас. Але, згадуючи, що поодинокі люди смертні, а наука, яку складають вони гуртом—безсмертна, треба згодити ся з тим, що казав колись поет:

О милыхъ спутникахъ, которые нашъ свѣтъ
Своимъ присутствіемъ животворили,—
Не говори съ тоской: „ихъ нѣтъ!“
Но съ благодарностію: „были!“

Подякуємо ж і ми, що членом нашого Українського Наукового Товариства був наш незабутнїй небіжчик, який не вважаючи на те, що природний його хист і талан тягнули його до композіторства, нїколи не одмовляв ся од наукових праць, коли обставини громадянського життя давали спроможність мати надію, що наука в нашому краї може простувати до розвитку. Він ясно розумів, що й наука і мистецтво, маючи особливі засоби й методи задля кращого зрозуміння всього, що нас оточує, ведуть нас до одної мети—постійного поліпшення нашого побуту. Він переконаний був, що те поліпшеннє громадянського побуту рідного края потрібне не якій-небудь верстві, з яких складало ся й доси складаєть ся українське громадянство, а усьому загалу українського народу.

Записуючи народнї пісні по селах, оздоблюючи їх гармонїйними супроводами фортепянових згуків по правилам загальної музикальної технїки і додаючи тій техниці свій індівідуальний Лисенковський кольоріт, у якому зконцентрували ся усї переняті їм од народа ознаки українського стилю, він сї піснї переводив до вжитку й селян, і горожан більших міст,

і столиць. За для його була аксіомою та старовинна думка, яка висловлена у Євангелії, що не тільки мудрі та навчені усім подробицям сьогочасної техніки можуть творити художні образи у згуках і словах, а що ся композіція слів та згуків доступна і людям простим та чистим сердцем, які не проходили ні теорії словесности ні теорії музики.

Мині привело ся бачити страшенну радість нашого великого композітора, коли він побачив, як сї прості люде творять пісні. Було се у селї Козьові на вершинах Карпат, коли ми вдвох подорожували по Галичині. Був холерний 1873-ий рік. Переїздючи через гуцульські села, ми бачили то в тій то в иньшій халупі запалені свічки у день: там були мерцї; з тої або иньшої хати почувало ся риданнє по померших. До священника, де ми були приняті, яко гостї, забігали жінки з плачем та вигуками: „Ой, пан-отче! мій Семен вмер!..“

Пан-отець, знаючи вирази, якими оповіщали його про нещастє, старав ся бути спокійним, розпитував, чи давно той Семен чи Гнат заслаб, що саме з ним дієть ся, давав ліки, розказував, що треба робити; озивав ся до збожеволїлих од горя людей і Микола Віталієвич. Та ввічливість його, яку усї знають, хто мав з ним які-нибудь дїла або просто розмови, те зпочуттє до горя стороннїх людей, яке викликало на його обличі вигляд справжнього страждання, дивувало тих простих людей села Козьови. Чужий чужинець, хто знає звідки заїхав у їхнї гори, одягнений чистенько по-панськи, розмовляє з сими простими людьми так сердечно, як вмів Микола Віталієвич; се вразило не одного й не одну з тих, що прибігали до пан-отця. Одна дївчина так розкрила очі побачивши його, наче се було диво, якого вона ще з роду не бачила.

Днїв два прийшло ся пробути нам у Козьові, бо не можна було серед лихолїтя знайти підводу, щоб їхати далї. Згадана дївчина не раз прибігала щось помагати по хозяйству. Дома у неї страх од нещастя несподївано перейшов у надію, що все га-

разд буде; через те вона більше перебувала у дворі пан-отця, де ми проживали. Коли Лисенко почав записувати у неї з голосу коломийки, вона ще більше здивувала ся не тому, що він записує, а тому, як чемно він з нею поводив ся. На третїй день вранцї, коли вже ми збірали ся у дальшу подорож, вона прибігла, щоб, набравши ся смілости, продиктувати ще одну не „пісню“, як вона казала („бо піснї тільки у церкви співають“), а „співанку“, яку сама зложила за сї днї.

Ся „співанка“ було оповіданнє у формі коломийки про те, як якийсь то з Росії пан приїхав у Козьову, записував од неї співанки, та на лихо не схотїв на далї зістати ся і ось тепер вже одїздить з Козьови, бо й конї вже готові.

Записавши й сю співанку, Микола Віталієвич ще довго розпитував дївчину, яким способом вона складала і слова і голос своєї композиції? Тут ролї вже змінили ся. Пан-композітор очима наче зїсти хотїв селянку-композіторку, допитуючи ся у неї, що попереду вона складала: чи голос співанки, чи слова? Виходило з її відповідів, що й тей друге складало ся у неї разом; але він і далї, як строгий екзаменатор, розпитував її, чи те слово чи иньше чи той його наголос чи иньший вона попереду брала, та чи не зміняла потім того, що перший раз висловила або виголосила так чи инак? Зкінчило ся на тому, що дївчина заплакала та розхлипала ся, і йому прийшло ся втїшати її та прохати вибачення, що на одїздї він її чимсь образив, хоч зовсїм не хотїв того.

Се менї тодї нагадало те, що писало ся про творчу працю Турґенєва, який так само доводив трохи не до слїз людей, яких особливі прикмети розслїдував для своїх будучих творів. Часто менї потім приходило на думку запитаннє: чи се була художня праця композітора, чи наукова праця етноґрафа, яким теж був Микола Віталієвич?

Випадок, про який я розповів, був у 1873 роцї, — саме тодї, коли у Київі тільки-що склав ся Південно-Західний відділ Імператорського Росийського Геоґ-

ґрафічного Товариства, що розпочав праці по статистиці та етноґрафії. У ділах сього наукового Товариства Лисенко приймав участь—чи то був одноденний перепис населення Київа, чи складаннє проґрам про побут народа, його юридичні звичаї, його повіря, його знаннє то-що.

Повернувши ся з подорожи по словянським землям, в сїм науковім товаристві Лисенко читав реферат про особливі ознаки української музикальної творчости в порівнянні її мельодій з мельодіями других словянських народів. Для сього реферата по музичній етноґрафії він скористовав ся записаними ним мельодіями і пригривами на кобзі у Остапа Вересая двох цїлих дум, девяти морально-релїґійних пісень, трьох сатиричних та восьми танців. Він казав, що здобутки для етноґрафії в сфері музики у Західній Европі таких знавців як Фетіс, Гельмгольц далеко попередили наукові розслїди, які робили ся у східній Европі Сєровим, Балакиревим та иньш; що ж до законів української мельодії та гармонїзації її, яка повинна виробляти ся на основі ступнїв ґами на якій будуєть ся мелодія, то тут, він казав, наукові висновки затемняли ся тим, що напр. такі видавцї українських народних пісень, як Рубець, додавали в гармонїзації їх зовсїм непридатні до основи мельодії супроводи, бо не знали, на яких ладах або основних тетрахордах будують ся українські мельодії. Не вважаючи на те, що вже Сєров, маючи дуже невиликий матеріал українських пісень, твердо висловляв, що українська мельодія не терпить діатонїзму, далї зявляли ся гармонїзатори, які додавали до мельодії такі супроводи, що по їх інтерпретації не можна було пізнати навіть основного мотиву піснї, М. В. не приводив критики таких видань, які були тодї в збірниках українських пісень Галагана, чеха Єдлїчка, або старого Прача; а розбіраючи тетрахорди записаних у Вересая мельодій і контрапунктів у пригривах на кобзї Вересая, доводив, що й гумор і „жалощі“ (по термінольоґії Вересая) українських мельодій мають крім діатонїзма свій особий хрома-

тізм, який то й виробляє спеціяльний характер української народньої естетики.

Не переказуючи подробиць розбора і характера іонїйських, лїдїйских дорійських гам, які характеризував Лисенко, можу пригадати з його реферата тільки порівняння українських мельодій з другими словянськими, які він приводив. Чеські та словацькі піснї по його висновках мають на собі багато впливу сусїднїх музикальних культур; характерні форми польської музикальної композиції—танцї мазурочні, або ж коли вони відхиляють ся від сеї форми, підходять до української коломийки; українська музикальна мельодія найбільше всього схожа з сербськими мельодіями, побудованими на тім же ладї лїдійского тетрахорду, який по аналїзу згукорядів і в українських піснях дає себе знати, і в таких сербських піснях, як „Гусле моје“ або „Уранила косовка дјевойка“, яких мельодії записав Микола Віталїєвич у Срему та Београдї; що ж до подібности українських мельодій до великоросійських, то сї останнї завжди діатонїчні, тодї як українські далеко відходять од сього суворого діатонїзму у сферу хроматізму, через що й гармонїзація їх повинна бути не такою, яка придатна до великоросійських пісень. Знайти закони сих ознак української мельодії та гармонії—й є головнїйше завданнє науки,—казав Микола Віталїєвич.

Дошукуючись сих законів з записаних у Вересая мельодій та приграванъ до них, Лисенко не проминув і характеристики кобзи, чи бандури,—того інструмента, з запомогою строю якого зберегли ся спеціяльні прикмети української музичної творчости XV—XVI столїття без сторонніх впливів фортепьянового строю. Він у подробицях зхарактеризував сей інструмент, від назви якого й Шевченко свої думи та вірші охрестив „Кобзарем“. Не дивно буде, що та дума, яка у Шевченка дана невольникови Степанови і зберегла в своїм словеснім строї стиль стародївнїх дум, і в музичній композиції Лисенка те ж має особливий кольоріт щиро української мельодії з

тими мелїзмами, або як казав Вересай—„жалощами“, які так чарують слухачів її, вміючих відрізняти музику українську від усяких иньших.

Далеко пізнїйше, вже в 90-их роках минулого столїття Микола Віталїєвич мав спроможність також описати й розяснити науковим методом стрій і будівлю другого українського інструмента—„торбана“, зкористувавши ся присутністю у Київі торбаніста Відорта. В „Кіевскій Старинї“ була уміщена його наукова росправа і про сей інструмент в порівнаннї його до кобзи. Переказувати зміст сеї росправи, маючий інтерес лише для спеціалїстів музикантів, я не буду. В „Рідним Краї“ ще пізнїйше Лисенко знов дав характеристику кобзи в більш популярній формі. Він свої наукові розслїди вважав тільки за початок вивчення законів української музики, як етноґраф; але для будучих етноґрафів та композіторів в своїх власних композіціях, перенятих здійсненнєм тих законів української музики, які відкрив він, Лисенко дає не мало матеріалу для наукових праць про музикальну творчість української музи. Коли його музичні твори розходять ся тепер серед українського народу і можна вже чути його піснї по селах рядом з народнїми піснями безіменних авторів, то можна сміло сказати, що й сї його твори мають стати таким же характеристичним вкладом до загально-українського скарбу, як і ті, що зберегли ся на протязї скількох столїть у народній памяти і дають у зібраних ним народнїх піснях багато матеріалу для майбутнїх дослїдників ознак духа українського народа.

Є старовинне прислівє: Quum docemus,—docemur! се б то, що ми „навчаючи других, самі навчаємо ся“. Про Лисенка можна сказати навпаки: Quum decemur,—docemus: „коли ми обучаємось, то й д угих навчаємо“. Аналїзуючи стрій українських народних мельодій і закони складу гармонії, він те, що відшукав своїм аналїзом, передавав і иньшим, хто те ж працював над аранжіровкою народних пісень, або ж робив проби композіції в українськім народнім стилї. Всїм мабуть звістні і народня пісня про Соф-

рона, яку записав у Ананїєвскім повітї Херсонської ґубернії небіжчик Петро Нїщинський; усї присутні тут чували мабуть і власну композіцію Нїщинського „Закувала та сива зозуля“.

Пригадуєть ся менї, хоч у загальних рисах, те що казав Микола Віталїєвич Нїщинському, коли той, зібравши в Одесї хор молодїжи, показав Лисенкови, як він записав тую пісню і як її гармонїзував. Хор співав „Софрона“, а Нїщинський на фортепянї приґравав йому свій акомпанімент.

— Яка чудово гарна мельодія! сказав Лисенко.

— „А моя гармонїзація як вам здаєть ся?

— Чужа в де-яких місцях до сїєї мельодії! відповів Лисенко: на що вдягати наші мельодії в чуже діатонічне вбраннє? Воно гарне, та не для наших мельодій,—як то кажуть: „теплий кожух та не на мене шитий!“ Я б інакше гармонїзував сю пісню!

— „А як саме?

Нїщинський встав від фортепяна і попрохав Лисенка сїсти на його місце.

— Прошу тепер вас співати основну мельодію без супроводних голосів: співайте усї унїсоном!—попрохав Лисенко хористів.

Заспівали унїсоном головнїйшу мельодію, а Лисенко на перших куплєтах просто додавав свій супровод, а чим далї, додержуючи тої ж гармонїзації, при кожному дальшому куплєтї додавав чи правою чи лївою рукою variazioni, відповідні змісту слів куплєта. Се було не просто приграваннє другого кольоріту, а ц ла концертна імпровізація на тему, яку перший раз почув наш композітор. Шкода, що тодї не було фоноґрафів, щоб записати сю імпровізацію.

Моцарт побідив Салєрі, з тою тільки відміною, що Нїщинський не став у ролї Салєрі завидувати, а щиро обняв Лисенка; хор же, закінчивши пісню, гучно аплодирував новому акомпаняторови, що перетворив звісну вже йому пісню на новий лад, щиро український.

Розібрали за тим хористи партіції „Сивої зозулї“, яка ще не була тодї надрукована, і проспівали всю сю композіцію Нїщинського з початку до кінця.

— А що може й тут, Миколо Віталієвичу, знаходите які єреси? запитав Ніщинський.

— „Та й тут не без огріхів! сказав Лисенко, сїдаючи за фортепяно: на що вам сей діатонізм у сьому ході?—і показав одну фразу з чоловічого хору, яку вдержав у памяти. Се була фраза „ідуть дощї ще й дрібнесенькі“, перша половина якої була чисто діатонїчна. Нїщинський казав, що так співають і парубки на селї де-які піснї, а Лисенко запевняв його, що коли так співають, то се вже під впливом чужих елєментів.

Навчав Лисенко і не композіторів, які прислухали ся до його совітів, а й ту молодь студентську, з якої орґанїзовував у Київі хори. З етноґрафічних видань різних славянських народів, де були записані крім слів ще й мельодії пісень, він вибірав найхарактернїйші для того або другого народа, розкладав їх на голоси, обучував хористів і виступав з ними у своїх концертах. Пригадуєть ся менї один з таких концертів, що відбував ся в залї 1-шої київської ґимназії. Тут Лисенко зачарував слухачів виконаннєм Rapsodie hongroise Лїста, а хор співав і болгарські, і сербські, й хорватські, й чешські, й моравські й польські й великоросійські й українські піснї. Помічник попечителя київської округи Михайло Андрієвич Тулов, який був на сїм концертї, справедливо казав, що се був не тільки концерт, а й наикращий курс по славянознавству: „студенти, казав, він, дуже добре вимовляють слова на славянських мовах, бо усе ж таки вони—люде освічені; а розкладка хорова так відповідає духу кожного народа, що, прослухавши одну-другу пісню, зразу можна уявити собі, чим відрізняєть ся Поляк од Сербина, Українця або Великороса. Він звертав увагу, скільки я памятаю, на ріжницю аранжіровки Лисенком пісень—„Изъ подъ дуба, изъ подъ вяза, изъ подъ вязова коренья“, Во лузяхъ во зелёныхъ лузяхъ“ з одного боку, а з другого—„Ой не гаразд Запорожцї“ и „Гей не дивуйте добриї люде“.

Я не знаю, чи зберегли ся де-небудь сї роскладки на хор народних пісень українських і иньших славянських народів, які тодї лїтоґрафував один з тенорів хора Тимченко, а коли їх намножало ся досить, оправляв в палїтурки. Велика шкода для науки була б, як би вони загубили ся зовсїм, бо контрапунктизація і розробка основної теми Лисенка засновували ся на довгім вивченню особистих прикмет мельодій того або иньшого народу. Ті, хто співали в хорах Лисенка, переймали вухом згукові барви, якими відрізняють ся українські мельодії і гармонїзація їхня від иньших. Менї здаєть ся, що бувші хористи та хористки хорів Лисенка, хоч і не знають теорії музики, але можуть відрізнити характерні для українських пісень сузгуки від тих, що йдуть навпоперек правил гармонїзації, які відкрив та увів в свої хорові роскладки Лисенко.

За останнї часи, занявши ся композіцією кантат, опер та инших більше складних форм музичних, Лисенко вже меньше роскладав народні піснї на хорові голоси. Через те слїд було б розшукати ті зелененькі лїтоґрафовані зшитки [1]), в яких є його аранжіровка славянських пісень і зберегти їх у якій-нибудь науковій інституції для майбутнїх дослїдів над українською і взагалї славянською музикою. Тодїшний хормейстер Музичного Товариства київського, Губерт, що теж робив роскладки на голоси де-яких пісень, давав велику цїну роскладкам Лисенка з того погляду, що всї вони—ориґінальні і не зхожі одна на одну. На репетіціях він нам, хористам, показував

---

[1]) Ось які славянські пісні, як пригадую я, співали хори Лисенка: Чешська гусситська пісня з припівами: Milujme se ne dejme se, milujme, napijme se a pak vybijme se, Ja jsem slovan z duši tělem, Kde domuv muj, kde vlasti má, Vltavo, řeko cehuv reko sily, Neni neni jako dobře dělat, Moravci vojaci to so hodni pani, Bude vojna bude kdo pak na nu pojde. A w Warszawie na Grzybowie, Podkoweczki dajcie wognja, Во лузяхъ во зеленыихъ лузяхъ, Изъ подъ дуба изъ подъ вяза, Сви шайкаши одоше, Дика плава, лане моје, на срцу ми спава, Naprej, zastava slave, na boj junaška kril і т. д. Усїх пригадати не можу.

простійші форми гармонїзації тих самих пісень славянских і українських, які в розробцї Миколи Віталієвича мали надзвичайну розмаїтість. Нам, хористам, здавало ся, що композіторська технїка в проводї різних голосів, вироблених Лисенком з одної теми, була наслїдком тільки великого талану його в музичній сфері; на дїлї ж він аранжирував пісні не по здогадках ґеніального композітора, а засновував сї свої аранжіровки на знаннї законів мельодії, гармонії, контрапункта і каденц на закінченнї пісень українських і других славянських пісень; він знаходив сї закони в великій скарбницї народно музичної творчости. Той невеличкий матеріал, який містить ся на 28 нотних сторінках записаних від Вересая мельодій, доповнив тільки знаннє строю укранської музики, який все житє своє ізучав Микола Віталїєвич. І тепер ми можемо твердо сказати, що Лисенко не тільки творив свої романси, думи, піснї, опери, а був і закладачем науки про українську музику, тим вищим від таких других дослїдників у сїй сфері, як Лярош, Стасов, Сокальский, Серов, Кюі, що здобуті науковим аналїзом закони, втїлив в свої безсмертні твори.

О. Русов.

Михайло і Золоті ворота.

(Старі й нові записи, література до сього питання).

Подав **Л. Добровольський.**

Українське сказанне, як воно найчастійше зветь ся, про Михайла (Михайлика, Михалка) та Золоті ворота вважають за немов би то порівнючи мало розповсюджене.

Першим варіянтом сього сказання, здаєть ся, була записана Кулїшем в Київі, де він її і почув, „Леґенда про Золоті ворота“ [1]); сей варіянт довгий час був майже єдиним відомим в лїтературі.

Як казав Кулїш, [2]) сю ж саму леґенду чув коло Київа один його знайомий — правда, з де-якими відмінами, — і герой там звав ся Семилїтком.

Далї виявилось, що леґенда була відома майже в такім же вигляді і сучасникови Кулїша польському етноґрафови і археольоґови Грабовскому [3]), який чув її теж під Київом в с. Гвоздові [4]).

Видрукована в записи Кулїша леґенда викликала цїкавість та увагу Л. Майкова, Ор. Мілєра, Костомарова, Антоновича і Драгоманова, Ів. Новицького, А. Веселовского, Галахова та иньших дослїдників. Кулїшева запись, повторена Антоновичем та Драгомановим, дала привід Костомарову, Стоянову та Новицькому пригадати відомі їм варіянти, на жаль, свого часу ненадруковані.

---

[1]) Уміщена в „Запискахъ о Южной Руси“, С.П.Б., 1856 р., т. I, стр. 3—5.

[2]) Ibid., стор. 5, прим.

[3]) Автор працї, що вийшла перед тим, „Ukraina dawna i teraźniej sza“ (Kijów, 1850), польський оріґінал якої проте вийшов лише за два роки по російськи в „Обозрѣніи могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи“; се „Обозрѣніе“ вийшло під фірмою Фундуклея.

[4]) Кулїш, стор. 5, пр. I.

Трохи згодом було видруковано стислу версію сказання, записану Ревякиним [1]), але, на жаль, ся запись, так само як і згадана у слід за сим російська запись Трусєвича, зосталась майже невідомою пізнійшим дослідникам.

Далї, по 10 роках, як було надруковано старійший з відомих варіянтів, ми знову зустрічаємо ся з варіантом сказання про Михайла, що геть заніс київські Золоті ворота. Се один з начерків Ігнатія Трусєвича в „Народныхъ легендахъ про Кіевъ и его окрестности“, записаних в Київі, але переданих, на жаль, відповідно звичайному способу передачі народнїх оповідань у Гребінки, Данилевського, Даля—казака Луганського, не в точній записї, а в пересказї з претензією на белетристичну обробку [2]).

В редакції Трусєвича сказаннє передано лише з невеликими відмінами основної теми. Текст сеї редакції, як і ранїйшої версії Ревякина, ми подамо нижче, з огляду на малу відомість її навіть сучасникам.

Свою запись Трусєвич повторив через де-який час—розуміє ся, в попередньому стилїзованому виглядї—але вже в польській мові [3]). Сей невідомий навіть Антоновичу і Драгоманову під час виходу їх „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ і вперше вказаний їм, здаєть ся, в рецензії Ів. Новицького, польський переклад українського сказання у Трусєвича повторив потім по польськи Олександер Веселовський в своїй найбільш капітальній що до сього питання працї [4]).

З усїх досї відомих варіянтів найбільш повною і цікавою треба признати запись Менчиця „Михайло и Золотыя ворота“ [5]); її уміщено в „Малороссійскихъ народныхъ преданіяхъ и раз-

---

[1]) „Основа“, 1862, січень, статя „Сближенія и параллели“, начерк третій: „Entrückte Helden“ („лицарі—невмираки“), стор. 19—24.

[2]) „Кіевлянинъ“, 1866, №№ 4—6, нарис „Батый“ в № 5 ґазети від 11 січня.

[3]) „Kwiaty i owoce“ (Kijów, 1870), в роздїлї „Legendy o Kijowie“, стор. 237—8.

[4]) Очевидно, через цїлковиту невідомість російської записи не тільки позамісцевим, але й мешканцям Київа: вона була невідома навіть, напр., співробітнику „Кіевлянина“, що умістив у себе попереду Трусєвичеві „Народныя легенды“, рецензентови „Kwiaty i owoce“ Новицькому; крім того, ще мабуть—і через мале росповсюдженне польської книги Трусєвича, бо вийшла вона в провінції.

[5]) Київ, 1876, стор. 249—51.

сказахъ“ Драгоманова, і записано мабуть в бердичівськім повіті Київ. губ. Знайомість з сею записю, як побачимо, фактично вплинула на зміну попереднього погляду Веселовского, який дуже цікавив ся сим сказаннєм і кілька разів висловлював свою думку про нього.

Найпізнїйшою друкованою записею є варіянт поданий (почасти і в викладі-пересказї змісту) проф. Вас. Ляскоронським [1]). Він зоставав ся, здаєть ся, непоміченим так само, як і версії Ревякина та російська запись Трусєвича; проте цікавий він деякими амплїфікаціями основної теми.

Хто цікавив ся сказаннєм, знали таким чином майже до останього часу тільки тексти варіянтів Кулїша і Менчиця-Драгоманова, версії ж Ревякина, обидві—російська й польська—.Трусєвича та варіант проф. Ляскоронського, що зявив ся лише після недавнїх, останнїх з друкованих відозв кінця 19 в. по даному питанню, зостались майже невідомі.

Суть сказанія, як відомо, така.

Київу грозить від Татар [2]) небезпека з боку Вишгорода [3]) або Трипіля [4]), Почтової Віти [5]) і можливо иньших, прикиївських колись укріплених міст. Проте в Київі у той час був молодий „лицар“ Михайло (Михалко, Михайлик), у Менчиця-Драгоманова—18-лїтнїй, у Ляскоронського—17-лїтнїй, а в відомих Костомарову і знайомому Кулїша варіянтах—„Семилїток“. Дізнавшись про Михайла з його вистрілів (про се не згадуєть ся тільки в варіянтах Ревякина і Менчиця-Драгоманова), ворог став вимагати видачі Михайла. Перелякані Кияне згодились видати героя. Засмучений такою постановою київської громади Михайло вдарив копієм в Золоті ворота і поніс їх геть з собою.

Текст записей Кулїша і Менчиця-Драгоманова, не говорячи вже про надруковані, але мало відомі версії Ревякина і Трусєвича, підпирав ся покликаннєм видавців (Кулїша, Антоновича—Драгоманова) на чуті, але незаписані сучасниками (Грабовским,

---

[1]) „Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ сказанія“, Київ, 1900, стор. 21—2.

[2]) Від Батія — в варіянтах трипольскім і наведенім нижче почтово-вітянськім.

[3]) В варіянтах кулїшевим, трусєвичевім і київськім, що згадуєть ся нижче у автора начерка.

[4]) По варіянту проф. Ляскоронського.

[5]) В наведеній нижче версії.

анонімним знайомим Кулїша і Стояновим), а також був стверджений відповідною заявою Костомарова і Новицького; та проте, до зявлення записи Менчиця в друку, в збірнику Драгоманова, між иньшими цїнними слїдами і відгуками давнїх епічних сказань можливі були випадки начеб підозрілого відношення дослїдників до даного зразка української народної творчости.

Автентичність сказання і, мабуть, давність його первісного утворення могли стати підозрілими не тільки в пору поширення висловлених, одночасово з появою кулїшевої записи, Погодіним поглядів про час утворення „малороссійскаго нарѣчія“, про незнайомство „малороссіянъ“ з піснями давнього часу і т. п. Підозріле відношеннє до кулїшевої записи (точнїйше, здаєть ся, сумнїв що до народнього його походження) виявив двічи навіть Ор. Мілєр, один з тих дослїдників, що вже дуже рано звернули на нього увагу, автор відомого докладу (на київськім археольоґічним зїздї 1874 р.) про взаємини великоруських билин і українських дум.

Навіть видрукованнє за рік по сїм зїздї варіянта Менчиця-Драгоманова не усунуло, здаєть ся, і на далї деяких сумнївів що до даного питання. Досить пригадати, напр., окрім посвідчень Галахова [1]) і Порфірєва [2]), також попередні вагання навіть у Веселовского що до ознак лїтературного буцїм-то походження сказання [3]). Се, як побачимо, давало підставу вченому дослїдникови зоставати ся, навіть за два роки після відозви про кулїшевий варіянт з його есхатольоґічним кінцем [4]), при попереднїм, хоч потім значно зміненім, погляді на апокріфічний характер сказанїя.

Деякі сумнїви, точнїйше деяке недовірє що до способу записування творів народньої словесности за часів Кулїша, начеб відчувалось і в розмові автора сього начерку з одним із найбільш компетентних сучасних дослїдників епоса на Руси.

Сей скептичний, через апріорні, властиво, міркування, характер відносин до цїкавого нам сказання не виключав і иньшого роду оцїнки. Познайомивши ся з висновками ряду праць в области

[1]) „Исторія русской литературы“, СПБ., 1880, том I, ст. 26.

[2]) „Исторія русской словесности“, Казань, 1897, том I, ст. 128, прим. I.

[3]) „Древняя и Новая Россія“, 1877, № 2, стор. 210. Веселовского бентежив, напр., вираз оповідача: „А же про його в описах повинно бути“. Веселовский трохи неймовірно, очевидно, поставив ся тодї і до більшої розвинености викладув порівнаннї з варіянтом Кулїша в варіантї сказання у Менчиця-Драгоманова, і розвиненість ся говорила неначе не на користь, принаймнї сеї останьої записи.

[4]) Натяк на останнього можна на бажаннє замітити і в пересказах Трусевича і Ляскоронського.

нашого епоса за минуле півстолїттє не згоджуючи ся, розуміє ся, з деякими попереднїми твердженнями що до даного зразка народньої творчости, можна всеж таки вияснити ступінь справжньої його вартости і цїкавість для дослїдників нашого фолькльора.

Кулїш, вперше подаючи тому більш як пятьдесят лїт сю по його слову, чудову леґенду, уміщену ним першою поміж иньших його записей, — вважав її відгомоном спогадів про найдавнїйшу Татарщину [1]). Припускаючи, що з всеї докозацької епичної поезії память народа до половини XIX в. заховала лише один сей попсований уламок з констатованих за його часів, Кулїш бачив в леґендї про Золоті ворота стародавнїй віршований твір, з якого цїлим зберіг ся тільки шматок, що вказує на його початкову форму [2]).

Через двадцять років по виходї в світ „Записокъ о Южной Руси“ Кулїш в однім місцї своєї „Исторіи возсоединенія Руси“ згадав знов про київського богатиря Михайла Семилїтка [3]). Знайомий, розуміється, з сучасною лїтературою українознавства, Кулїш заявляв, что се імя належить народнім мітам. Проте, дякуючи способу Кулїша виражати історичними іменами прояви колєктивної дїяльности людей, невідомих історії, Михайло Семилїток фіґурує у нього поруч з історично відомим напр. Батієм.

Думка Кулїша про захованнє в сучаснім українськім епосї відповідних віршованих останків народньої творчости з дотатарських часів спирала ся, на жаль, крім власної записи, ще й на фальсифікати, як се виявило ся потім, подібні працям Шишацького—Іліча; та хоч вона знайшла начеб поперте з боку, напр., Стоянова [4]), проте не прийнята була наукою [5]).

---

[1]) „Записки о Южной Руси“, т. I, ст. 3 і 5.

[2]) Ibid., ст. 170—1.

[3]) „Исторія возсоединенія Руси“, т. III, М., 1877, стр. 273, прим. I.

[4]) „Южнорусская пѣсня о событіи XI в.“ в „Кіев. Стар.“, 1882, кн. VII, 88 sqq. Збив погляд Стоянова Костомаров („Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI в.“, „Кіев. Стар.“, 1882, ст. 362 sqq), Кузмічевський („Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ“, „Кіев. Стар.“, 1887, VIII. ст. 684, прим. 2) і I. Новицький („Еще по поводу народ. ной пѣсни: о взятіи Торческа или же Азова“, ibid, 1882, IX, ст. 413—35 VIII і ще ранійш — в „Кіевлянинѣ“, 1874, № 115, в рецензії на „Чумацкія народныя пѣсни“ Рудченка). Пор. також статю Е. Сакуна „Чи не єсть дума про похід старшого поганського князя на Царьград апокриф?“ („Правда“, 1874, XIII, 515).

[5]) Пор. напр. уваги що до сього в новійших зводках, як працї Пипіна („Исторія русской литературы“, т. III, СПБ., 1899, ст. 89) и Єфремова („Історія українського письменства“, СПБ., виданнє друге, ст. 157).

Одначе сама запись Кулїша, не зважаючи на захоплення деяких дослїдників, знайшла собі оцїнку, яко матеріял для відповідних спостережень історичного,е тноґрафічного та історико-лїтературного характеру.

Найдавнїшою з них була думка Костомарова в його „Чертахъ народной южнорусской исторіи“, що зявилась лише за 3 роки по видрукованню кулїшевої записи легенди; ми її подамо трохи нижче, аби не розбивати цїлости враження.

Після Костомарова, вже на початку шестидесятих років, висловив свою думку в данім питанню і сучасний етноґраф Ревякин, який знав запись Кулїша. Він, навівши з українського фолькльора приклади, відповідні нїмецьким „entrückte Helden“, яким він дає назву лицарів-невмирак,—вдовина сина, Михалка й Вернигору, подав цїлу тілько версію, записану ним на Вовчім хуторі (мабуть, на Київщинї); її подамо нижче. В українськім циклї дантовських, по вислову Ревякина, оповідань ще не вмерлий, як Вернигора, Михалко належить до тих мітичних героїв, які хоч і счезли з видимого світу, проте не вмерли. На думку спостерігача, що сим віддавав дань сучасній так званій мітольоґічній теорії, особи, такі свіжі в народній памяти, помішали ся з мітольоґічними особами поганських чарівників. Натякаючи, мабуть, на середньовічних нїмецьких державцїв (Аларіха, Дітріха-Теодоріха, Карла Великого, Фридриха Барбаросу), що уходять в гори і т. п., щоб вернути ся за тисячі лїт, також і на фінського Вейнемейнена, який відїздить і теж колись вернеть ся [1]), знайомий, розумієть ся, до того з відповідними біблїйними образами (Еноха, Мойсея, Іллї і Ісуса Христа), ентузіяст-романтик шестидесятих років закінчив свій цїкавий спостереженнями начерк [2]) таким кликом: „Не все то умерло на Украинѣ, что жило!“

---

[1]) Пор., напр., роздїл „Воображаемое“ (миѳъ) у Тіандера в його „Очеркъ эволюціи эпическаго творчества“, вид. „Вопросы теоріи и психологіи творчества“, ред. Лезін, т. I, Харк., 1911, стор. 39—40. Див. також у Кузмічевського („Кіевская Старина“, 1887, VIII і X, статя „Шолудивий Буняка въ украинскихъ народныхъ преданіяхъ“) поклинання на зендські, давнохристиянські (напр., Нерон) візантійські (напр., імп. Іраклій і Михайло III), месіаністічні уявлення. Там-же—і вказівки на відповідну лїтературу: Voigt („Zur deutschen Kaisersage“) Riessler („Zur deutschen Kaisersage“), Häussner („Die deutsche Kaisersage“), А. Веселовскій („Легенда о возвращающемся императорѣ“, „Легенда о скрывшемся императорѣ“) и т. п.

[2]) „Основа“, 1862, I, стор. 19—24.

Сучасний Ревякину Трусєвич, теж мабуть етноґраф-романтик, даючи иноді відповідні приклади, культурно-історичного характеру, цікавив ся головне естетичною і етичною сторонами передаваного ним матеріяла. Вказуючи, що порівнючи з наведеними у нього українськими леґендами, оповідання у иньших народів зазначають ся більш ясним кольоритом, Трусєвич цікавив ся між иньшим таємничим лицарем Михалком. В історії Михалка, ґенія відкинутого власним народом, він бачив долю всїх великих людей світу [1]).

Спостереження історично-лїтературного характеру над цікавим зразком народньої творчости починають ся також ще з шістьдесятих років минулого столїтя, і першими з них були відповідні вказівки Л. Майкова.

В своїй маґістерській дісертації [2]) Майков, мимо досить ще тоді скупих даних і недостатнє пристосованнє і розвій порівнючо-історичного методу, вперше зауважив можливість сполучення в особі лицаря Михайлика деяких, розуміеть ся, рис билинних богатирів — Василія Пяниці і Михайлушки, сина Данили Ігнатєвича.

Сей висловлений ним правда принагідно, погляд в сїм напрямі, був, як побачимо, розвинений потім Ор. Мілєром та ак. А. Веселовским, але зустрів в свій час деякі обмеження з боку київських учених. На поперте його Майков через де-який час оповів Веселовскому відповідного змісту побувальщину, що причинила ся, як останнїй сам заявив, [3]) до зміни попередньої його думки про первісне походженнє сказання.

Орест Мілєр довів до останньої крайности т. зв. мітольоґічну теорію, себ-то порівнючо-мітольоґічний напрям в досліджуванні руського богатирського епоса, і захоплював ся моральною стороною народньої словесности в дусї славянофільського народництва; але він по при тім перший дав, яко спосіб досліджування, старанну, і продуману критику текста, широко поставив порівнюючий метод і розглядав епос, як ряд напластовань, нарештї він був сторонником того погляду, що київський богатирський епос склав ся на півднї. Сей учений в своїй дісертації [4])

---

[1]) „Кіевлянинъ“, 1866, №№ 5 і 6.

[2]) „О былинахъ Владиміроваго цикла“, СПБ., 1863, ст. 32.

[3]) Веселовский „Южнорусскія былины“, т. I, ст. 11,20 sqq.

[4]) „Илья Муромецъ и богатырство Кіевское“, СПБ., ст. 693—4.

признавав за Кулїшем леґенду, яку розглядаємо, тим більш цїнною, що вона належить до небогатьох відгуків давнього билинного епосу, що зберегли ся на Вкраїнї. Михайлик, виявляючи начеб не властиве російським епичним богатирям почутє мстивости (радше — образливости!), почасти нагадував і Мілєрови богатиря Василія Ігнатєвича. Покликаннє Кулїша на варіянт про Михайла Семилїтка, який чув його знайомий, давало змогу і Мілєрови зблизити, як що не ототожнити, героя леґенди „лицаря“ Михайлика з билинним богатирем Михаїлом Даниловичем, який в деяких записях бореть ся, маючи 12 лїт, з Татарами [1]).

Дальші зближення українського сказання з великоруськими билинами, які викликали заперечення на протязї майже десятилїття (1874—83 р.), головне серед київських вчених, на більш міцних основах зустрінемо пізнїйше, на початку 80 років, в дослїдах Веселовского і Дашкевича.

Наведені вище спостереження не перешкодили проте Мілєрови кілька разів заявити в докладї на Київ. археол. зїздї 1874 р. про великоруські билини і українські думи, що він підозріло ставить ся до даного сказання; його він залїчував до старих казок, укупі з переказом про Кирилу Кожемяку [2]). В відповідній части свого докладу Мілєр, стараючись знайти на Українї хоч які небудь останки билинного епосу в пісенній чи казковій формі, опирав ся на дуже недостатний для поставленого ним собі завдання матеріял, — коректу „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, що тільки друкували ся тодї. Сей доклад викликав велике зацїкавленє, але разом з тим і оживлений обмін думками.

Хоч Мілєр знаходив взагалї мало слїдів давнього богатирського епосу в українських думах [3]), але зроблене ним зближеннє, напр., Байди і Михайлика з володимировим Михаїлом Потоком і т. д. зустріли опір з боку місцевих знавцїв української народньої поезії [4]).

---

[1]) Пор. „Пѣсни“ Кірєєвского, III, ст. 39—51.

[2]) „Великорусскія былины и малорусскія думы“ в „Трудахъ“ зїзда (т. II, ст. 291), які вишли тілько в 1878 р.

[3]) „Труды“ зїзду, I, ст., 290; пор. також статї Воскресенского в „Кіевлянинѣ“, 1874, №№ 100, 104 і 123.

[4]) Не переказиватимемо докладно обміну думок з приводу доклада поміж членами зїзду (Драгоманова, Житецького, Барсова, Антоновича, Малишевського і самого Мілєра, згодом і проф. М. Петрова): сей обмін

На другий рік по зїзді Мілєр, начеб на поправку і доповненнє доклада, написав ще иньшу статю [1]); він тут знову допускав можливість автентичности хоч сильно, на його думку, попсованої в усякім разї думи про лицаря Михайлика. Трохи згодом [2]) він, як і ранїйше, згадуючи про влучну стрільбу билинного Василія Пяниці, знов вказував на деяку почасти схожість з дванайцятьлїтнїм героєм думи Іваном Коновченком (alias Вдовиченком) в билинах про Єрмака, тож дванайдцятьлїтнього богатиря.

Костомаров, який виступав ще в 40-х р. минулого столїтя з загально прийнятим зясованєм причин, через що на Українї події і явища початкового періода нашої історії витїснено з народньої памяти новими умовами історичного і поетичного житя краю, часто звертав ся в своїх працях, подібно академикови Веселовскому, до даного зразку народньої словесности. Він, як відомо [3]), допускав давність походження билин, правда, зазна-

ускладнив ся, перевернувши ся в полемику в ґазетах противних напрямів („Кіевлянинъ“ і „Голосъ“ з одного боку, „Кіевскій Телеграфъ“, „С.-Петербургскія Вѣдомости“, „Древняя и Новая Россія“ з другого). Для поставленої сим начерком мети досить обмежити ся наведеннєм відповідних частин тілько з заперечень Житецького і Драгоманова.

Житецький (див. „Труды“ зїзду, I, ст. LXVI—LXVII і „Кіевлянинъ“, статя Воскресенского, 1874, № 104, а отповідь Житецького тамже, № 105). вказував між иньшим на величезну ріжницю між думами, як строго історичною, і билинами, як героїчною поезією, і старав ся збити всяку можливість знайти в думах бильові відгуки, вказуючи на такі елементи в думах, які не надавали ся до порівнання. Драгоманов з свого боку допускав можливість анальоґій з великоруськими билинами в українських прозаїчних сказаннях і переказах про ріжних осіб, як, напр., наведена ним в його пізнїйшім збірнику билина про Михайла і Золоті ворота. Але, на його думку, ледве чи можна було такі билини брати за останки билин Володимирова цикла, позаяк сї перекази схожі з билинами не в фабулї, а в казкових способах творчости. Українські прозаїчні сказання такого роду, на думку Драгоманова, вражають неприродністю образів і гіперболїчним тоном, що нагадує билинний епос. Див. „Труды“, I, ст. LXVIII; пор. „Кіевлянинъ“, 1874, № 109, а також журнал „Древняя и Новая Россія“, 1875, № 9, статя „Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго богатырскаго эпоса въ Малороссіи“.

З усїх закидів, зроблених на київськім зїздї, Мілєр признав найбільш вартими уваги вказівки Драгоманова, що звязок дум з билинами може бути знайдено в українських казках і обрядових піснях.

[1]) „Древняя и Новая Россія“, 1875, № 4, статя „Малорусскія народныя думы и кобзарь Остапъ Вересай“, ст. 351.

[2]) Ibid., ст. 355, пр. друга.

[3]) Пор., напр., у проф. А. Лободи „Русскій богатырскій эпосъ“, стор. 183.

чаючи пізнійші напластованя на первісній основі, але думав, що їх складано на півночи, вважаючи проте в билиннім епосї — залишаючи на боцї власні імена Київа, князя Володимира і деяких його богатирів — перекази найдавнїйшої, київської саме старини. Звідсї—і відповідна позіція його що до сказання.

В начерку ще з кінця пятьдесятих років [1]) „Черты народной южнорусской исторіи“ Костомаров, за прикладом Кулїша, знаходив, що неясні перекази про страшну добу нападу Батія перейшли до нащадків в казковій історії Михайла Семилїтка. Вбачаючи в семилїтнїм богатирі тип народньої надії на прийдешні поколїння, ідеал непостарілої, вічно-молодої, вічно-відновленої сили народа, Костомаров подав зміст переказу в версії, що майже совпадає з кулїшевою. Доволї близкі у нього до кулїшевих і чотири вірші, хоч може і наведені по памяти, де молодий герой звертаєть ся до Киян:

„Кияне — громадо!
Погана ваша рада!
Коли б ви мене не оддали,
Поки світ сонця Татари б Київа не взяли“.

Трохи згодом, вже на початку 70 рр., в однім з начерків [2]), що увійшли потім в його „Историческое значеніе южнорусскаго пѣсеннаго творчества“, Костомаров знову висловив ся з приводу даного переказу. Як ранїйше [3]), із схожого приводу, в „народной повѣсти“ про Кирила Кожемяку, він вбачав останок давнього поганського епоса, так і тепер за леґендою про Михайлика і Золоті ворота признав він значіннє справжнього памятника докозацького періода.

На думку Костомарова, яку подїляли і ряд сучасників, але яка, здаєть ся, не може бути прийнята тепер цїлком, після пізнїйших дослїдів спеціяльного характеру,—колись се була дума, але вона загубилась і зоставила по собі ізустну народню леґенду, в якій народ задержав з давньої думи чотири вірші промови Михайлика Киянам. Костомаров далї гадав, що леґенда істнувала ще до упадку Царьгорода. Він навіть думав, що народ мав ба-

---

[1]) В першім томі його „Историческихъ монографій и изслѣдованій“, СПБ., 1872, 2-ге вид., ст. 229.

[2]) Пор. „Бесѣда“, 1872, XII, ст. 39—40, а також „Собраніе сочиненій“ в вид. Лїтерат. Фонда, СПБ., 1906, кн. 8, т. 21, ст. 685—6.

[3]) „Историческія монографіи и изслѣдованія“, т. I, СПБ., 1872, ст. 139.

жанє і надію відновлення давньої незалежности і значіння Київа, виразивши се в образі повороту Михайлика до Київа з Золотими воротами.

Пануючий в сій „думі“ епічний характер дозволив Костомарову, як перед тим Майкову і Мілєру, а пізнійше Веселовскому, засновуючись на „Пѣсняхъ“ Кірєєвского, зближувати Михайлика з Василієм Пяницею великоруських билин: Василій Пяниця — се той самий Михайлик, але попсований. Покликуючись далї на зазначений вище варіянт з іменем Михайла Семилїтка (мабуть, схожий до того, що його чув знайомий Кулїша), де сїй надзвичайній дитинї призначено зростати в Царьгородї, — Костомаров знов бачив в Михайлику як би уособленнє народньої самосили, що колись мусить підняти ся. В кінцї своєї аналїзи леґенди він, нагадуючи в сїм захопленнї народництвом Ор. Мілєра і словянофилів, вказав і на те, що малолїтки [1]) українських

[1]) Як ми бачили, Ревякин десять лїт перед тим („Основа“, 1862, I, ст. 21—2, в своїх „Сближеніяхъ и слѣдахъ“) залїчував „вдовина (сина) семилїтка“ до катеґорії „лицарів-невмирак“. Савин („Кіевская Старина“, 1889, III, ст. 733—9, в своїй „Замѣткѣ о малорусскихъ семилѣтнихъ богатыряхъ или близнецахъ“) бачив, навпаки, західноевропейських ельфів, тільки що вони ближче стоять до людей і через се ближче входять в потреби людини і т. д. На сю тему див. у Потебнї „Объясненія малорусскихъ и сродныхъ пѣсень“, т. II, „Колядки и щедровки“, стр. 603—7, вказівкою на розповсюдженнє думки про відношення 7 лїт зростання, відсутности героя до соняшних мітів та покликаннєм (правда, не точнім) на „Germanische Mythologie, (м. б. Mythen) Mannhardta, стор. 160 — 1 і показчик під sieben. Правда, семилїтній вік кульмінаційний період непорочности, згідно з нїмецькими народними віруваннями, вважаєть ся в дїйсности порою проявлення дара пророкування і благодїйного чарування. Див. у Wuttke Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart“, Berlin, 1900, роздїл „die zaubernden Personen“, стор. 146, а також покажчик на стор. 525 під словами „siebenjährig“, „sieben Jahre“. Див. теж у Камінського („Кіевская Старина“, 1889, V+VI, ст. 632—3, замітка „Къ матеріаламъ, сообщеннымъ г. Савинымъ о семилѣтнихъ богатыряхъ“), Манжуры („Кіевская Старина“, 1888, VIII, стор. 50– 3, „Замѣтка о богатыряхъ“ з вступом, передрукована ним, здаєть ся, в „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, 1888, № 67), його ж — „Къ повѣрьямъ о богатыряхъ“ в „Кіевской Старинѣ“, 1891, VIII, стор. 325 — 6), також у Чубінського („Труды этнографическостатистической экспедиціи въ западно-русскій край, т. I, вып. I, СПБ., 1872, стр. 212 — 6), Руликовського („Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. III, dział etnologiczny, замітка „Suszczyc“ і др.), Грінченка („Этнографическіе матеріалы“, вып. 2-й, Черниговъ, 1897, ст. 269—71, де серед фантастичних казок уміщена під

казок відповідають дурникам великоруських редакцій. На його думку, тут можна констатувати глибоко заховане в народі більше уподобаннє прийдешнього, анїж минулого, будучих поколїнь, анїж тих, що оджили, молодого, анїж вянучого.

Так закінчив Костомаровскій думку про леґенду тирадою, що так характерна для народників-етноґрафів навіть 70-х років минулого столїтя з їх ідеалїзацією відповідних рис псіхики українського народа. Далї Костомаров ще раз повернув ся до сказання, яке розглядаємо.

Правда, в своїм критичнім розглядї [1]) першого тому „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, який щойно тодї вийшов, Костомаров зовсїм чомусь не торкнув ся леґенди про Михайла і Золоті ворота. Але в рецензії [2]) з другої половини 70 р.р, на драгоманівські „Малорусскія народныя повѣрія и разсказы“ він, розглядаючи ґрупу переказів про осіб і явища полїтичні, заявив, що з докозацьких часів, часів удїльно-вічового періоду нашої історії в народних українських переказах заховалось дуже мало, але і те, що належало б залїчити до сих часів, на його думку, може ще підлягати сумнїву. Сюди, напр., він залїчував переказ про Кожемяку; теж міг сказати він і про Михаш(л)ку і Золоті ворота та про Шолудивого Буняку. Се, на його думку,—витвори народнього билинного (с. б. не історичного) епосу.

№ 187 казка „Семылиток“ з додатком короткого бібліоґрафічного покажчик лїтератури записей); пор., між иньш., також замітку Манжури і Н. Я (нчука) „Къ вопросу объ отголоскахъ богатырскаго эпоса въ южнорусскихъ сказаніяхъ“ в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ (1893, № 18, ст. 163, „Богатырь и конь“) з покликаннєм на відповідні місця тогож журнала (т. III, ст. 204 і т. X, ст. 241). Розумієть ся, найбільш богатий сирий матеріял до сього питання знаходить ся в таких багатих етноґрафічних збірниках, як II-й том „Трудовъ“ Чубинського, де останнїй наводить 37 сказаній українського богатирського епосу, збірники українських казок Рудченка, Манжури і др., або відповідні випуски львівського „етноґрафічн. Збірника“ (т.т. II—IV, VI—VIII, XII—XIII, XXV, XXIX—XXX. Иньший характер має статя проф. Вс. Мілєра „Отголоски галицковолынскихъ сказаній въ современныхъ былинахъ“ („Журналъ Министер. Нар. Просвѣщ.“, 1876, № 6, ст. 280—326). Кілька уваг з приводу богатирського епосу на Українї див. в працї проф. Лободи „Русскій богатырскій эпосъ“, ст. 90—6.

[1]) „Историческая поэзія и новые ея матеріалы“, „Вѣстникъ Европы“, 1874, XII, ст. 573—629.

[2]) „Русская Старина“, 1877, май, ст. 127.

З вищенаведеного видно, здаєть ся, еволюцію поглядів Костомарова на аналїзований зразок народньої словесности. До того часу вже вияснилась фактична цїнність історичної поезії взагалї, і се і відріжнило чистих істориків від істориків лїтератури. Тому полєміка з приводу прочитаного на Київ. археол. зїздї доклада Ор. Мілєра мала причиною не самий тільки зазначений вище конфлїкт противних суспільних течій.

Антонович і Драгоманов, редактори-складачі „поэтической исторіи общественныхъ явленій въ Южной Руси“, як вони назвали свою клясичну працю, старались розширити область так званих історичних джерел, шукаючи помочи в поетичних і лїтературних творах певного часу. Через се вони, поміж давнїйшими останками історичної (суспільної) поезії руського народу, де, правда, чисельно переважають колядки, щедрівки і гаївки, умістили в першім томі „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ старий кулїшевий варіянт [1]) з старою ж назвою, бо був він фактично єдино тодї відомим. Сею назвою вони начеб підкреслювали, в чім (с. б. в Золотих воротах, не в Михайлику), з огляду на мету їх збірника [2]), бачили вони суть даного зразка народньої творчости. Його, розумієть ся, вони тодї визнавали, супроти деяких сучасних скептиків, за несумнївний зразок давньої народньої творчости історичного характеру.

Згоджуючись з одною з гіпотез (1872 р.) Костомарова, вони також признавали, що леґенда, хоч і має прозаїчну форму, проте утворилась з давньої думи, яка поволї загубила віршований епічний характер. Яскравим доказом того для них були чотири вірші, що зберегли ся. Антонович і Драгоманов виходили з тої думки, що описані в леґендї події — уламок мабуть епічної пісні про зруйнованнє Київа Батієм.

Нагадавши далї, що і сучасний їм етноґраф Стоянов чув ще дитиною пісню про Михайлика і його трьохразову стрільбу, Антонович і Драгоманов вказували в кінцї свого пояснюючого

---

[1]) „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, Київ, 1874, ст. 50—1.

[2]) „Довести, що на Українї від домонгольського періоду зостались яскраві слїди в народній поезії, як що не в формі великоруських билин, то в формі безумовно глибоко давнїй і національній — що так важно при обмірковуваннї питання про давнїйший руський героїчний і історичний епос — питання про давність і національність самих великоруських билин (ibid., перед, ст. XI).

коментарія і на відповідні паралелї що до епічних способів; з українського епоса, між иньшим, вони навели для прикладу переказ про Палїя і пісню про Байду.

З погляду Драгоманова, що, як бачили, був проти зближень у Ор. Мілєра Байди і Михайлика з Михаїлом Потиком і допускав схожість не в фабулї, а тілько в способах (казкових, себ-то епічних) творчости, варто б було може пригадати в данім випадку і про наведені ще в дісертації [1]) Ор. Мілєра зближення. В однім напр. випадку з приводу стрільби, Мілєр наводив данський переказ про Ана-стрільця, а з приводу піднятя Золотих воріт Мілєр пригадав про такий же спосіб Хотена для піднятя накритя в теремі Чесової вдови...

Від визначення дати первісного повстання леґенди—в варіянтї, між иньшим, де імя Батія [2]) не було — проте Антонович і Драгоманов мусїли, як побачимо, відмовити ся після першого ж розгляду даної леґенди Олександром Веселовским [3]). Принаймнї, в передмові до другого тому своїх „Историческихъ пѣсенъ“ вони згодились [4]) з своїм критиком, що леґенда про Золоті ворота не має нї історичного, нї спеціяльно руського характеру.

Уступка, як показалось, — передчасна перед доказами авторітетного правда критика; але він, з власної ж ініціятиви, потім, вже на початку 80-х р.р., змінив свій попереднїй погляд в сьому питаню [5])...

Добрий знавець України і її минулого І. Новицький двічи висловлював ся в пресї з приводу леґенди.

Вперше він мав нагоду озвати ся про неї в бібліоґрафічній замітцї про згадану вище книгу Трусєвича „Kwiaty i owoce“ ще

---

[1]) Див. „Илья Муромецъ“, ст. 58 і 360—1.

[2]) Крім вказівок російської лїтератури на імя Батія, що зустрічаєть ся в українських переказах, варто може зазначити, поміж цікавим взагалї для знайомства з українським фолькльором матеріялом, два казкові перекази, що уміщено Руликовським в його „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, Kraków, 1879, t. III, dział etnologiczny, стор. 73, № 13—„O Batuchanie“ і 78, № 30—„O pochodzeniu mogił“).

[3]) „С.-Петербургскія Вѣдомости“, 1874, фелєтон в № 278 від 9 жовтня.

[4]) Київ, 1875, ст. VI—VII.

[5]) „Южнорусскія былины“, ст. 4, 11, 48 sqq.

в 1871 р. [1]). Сучасник т. зв. мітольоґічної теорії і суперечок, які викликала парадоксальна праця Стасова про джерела билин, Новицький, розумієть ся, бачив важність наукового розвязання питання про походженнє богатирського епоса на Руси, але його цікавив иньший бік справи.

Як трохи пізнійше Антонович і Драгоманов, так і він вказував на істнуваннє на Україні уламків т. зв. богатирського епоса з властивими відтінками. Констатуючи, між иньшим, по книзї Трусєвича уламки леґенд про богатирів, Новицький підкреслював велику важливість їх для етноґрафічної науки. На його думку, такі зразки народньої творчости могли допомогти поперше розвязанню спірного питання про причини відсутности на півдні богатирського епоса, по друге — і констатованню слїдів сього останнього: тодї як на півночи епос зоставав ся чисто мітичним, прийнявши тілько дуже не багато історичних імен, на півдні він переходив в історичний і поволї ним витїсняв ся.

Вказавши після сього в книзї Трусєвича два перекази з з чисто історичною на його думку основою, хоч і не без домішки леґендарних подробиць, Новицький зазначає поміж ними переказ про напад Батія з включеним в нього епізодом про Михалка і Золоті ворота.

Як він твердив, підозрівати походженнє таких леґенд від грамотних людей, знайомих з історією, ледве чи можна, позаяк з історичними даними вони богато в чім розходять ся, а переказ про Батія з епізодом про Михалка відомий був Новицькому і в варіянтах.

Крім, розумієть ся, варіянтів Кулїша, Костомарова і Трусєвича, Новицький знав і иньшу версію переказу, де, як і у Трусєвича, чисто механїчно споєно перекази про Батія і про Михалка.

На думку Новицького основа наведеного ним варіянта леґенди — без сумнїву народно-історична. Вставлені в кінцї чотирі вірші, вповнї тотожні з указаними Костомаровим, давали привід Новицькому припускати, що бувша колись думою леґенда є звязуючим кільцем між думами часів козацьких і давнїйшим епосом України.

---

[1]) „Кіевлянинъ“, 1871, № 77, фелетон від 1 липня. Статя не підписана, але покликаннє в кінцї статї (№ 78) на начерки, що зявили ся трохи після того, того ж року в передовицях „Кіевлянина“ №№ 80—2, дають змогу установити, як здаєть ся, авторство рецензента книги Трусєвича.

Не роздивляючись структури варіянтів (Трусєвича і свого) леґенди і вказуючи, що вона обарвила мітольоґічним світлом особу Батія, який проте заховав своє імя, Новицький в кінці поставив питаннє про особу Михайлика. Опіраючись на поданих ним перед тим увагах і прикладах, він не згоджував ся з висловленою років десять перед тим думкою Ревякина [1]) з приводу переказів про богатирів-невмирак (entrückte Helden). Наперекір думці Ревякина, що Михайло—се тілько мітичний герой, Новицький знаходив в переказі історичну основу, але поясняти її не знаходив можливим для себе.

Через 3 роки по тім Новицький ще раз висловив ся з приводу цікавого йому переказу. Се було в однім з його біблїоґрафічних оглядів, що був рецензією [2]) на „Историческія пѣсни“ Антоновича и Драгоманова, уміщеннє поміж яких даного сказання особливо причинило ся, мабуть, до його популярізації. Тут Новицький вповні прилучив ся до попереднього погляду Кулїша і Костомарова і їх ранїйшої думки що до даного зразку української народньої словесности. При сїм Новицький катеґорічно заявляв, що леґенда про Золоті ворота не тільки „мабуть“, але й напевно є уривком епічної пісні про зруйнованнє Київа Батієм. Так робив виводи Новицький з відомого йому, почасти зазначеного вище варіянта, який він навів з памяти. В сїм варіянті, як заявив він, заховувалось імя „безбожного Батія“, а деякі напівмітичні подробиці переказу, який він ранїйше називав переказом про напад Батія, потверджували його народнє, а не книжне походженнє. Близький до сього, підправлений, як здаєть ся, пересказ Новицький вказував в польській книзї Трусєвича, що вийшла чотири роки перед тим [3]).

Наче в потвердженнє вже раз висловленої думки (пор. Ор. Мілєра) про книжне походженнє даної леґенди, що заперечував Новицький, майже одночасово з останнїм, висловив ся по данному питаню Олександер Веселовський, головний в Росії представник теорії міжнародового запозичення в области лїтературної творчости [4]).

---

[1]) „Основа“, 1862, № 1, начерк „Лицарі-невмираки“.

[2]) „Кіевлянинъ“, 1874, № 110, фелєтон з 14 вересня.

[3]) Російська запись у Трусєвича леґенди в „Кіевлянинѣ“ 1866 р., як бачимо, зосталась дивним робом невідомою не тілько Антоновичу і Драгоманову, але й самому Новицькому, співробітникови сеї газети.

[4]) „С.-Петербургскія Вѣдомости“, 1874, № 278, фелєтон з 9 жовтня.

Будучий автор „Южнорусскихъ былинъ“ в своїй рецензії на першу частину збірника Антоновича і Драгоманова особливо докладно зупинив ся на прозаїчній леґенді про Золоті ворота; сї ворота і в нього тодї були центром тягару, яко доказ льокалїзації переказу. Не згоджуючись з думкою Костомарова і редакторів „Историческихъ пѣсенъ“, а також з повідомленнєм Стоянова про чуте ним пісенне виконаннє леґенди, Веселовский вважав останню за неварту уміщення в збірнику строго наукового (очевидно, чисто історичного) характеру.

На думку Веселовского, суть леґенди не тільки не має нїчого спільного з докозацькою добою української історії, але являєть ся як би паростком одної з пізнїйших редакцій „Откровенія Методія Патарського“ [1]). Се наче б потверджувалось і зазначеним вище відомим Костомарову варіянтом сказання про Михайла Семилїтка, який має виростати в Царьгородї.

Наперекір попереднїм твердженням Кулїша, Костомарова, Антоновича і Драгоманова, а також і Новицького, Веселовский зауважив, що немає потреби вважати віршоване звертаннє Михайлика до Киян за приналежність старої думи; сї вірші, на думку Веселовского, могли бути вставлені в прозаїчний переказ пізнїйше. На потвердженнє ж теорії міжнароднього запозичення, яку він проводить, Веселовский переказав коротко зміст апокріфа, одного з тих, що темно пророкували про останнї судьби світу і примушували задумувати ся давнїх книжників.

Проте своє тодїшнє твердженнє сей совісний вчений подавав в иньших випадках звичайно не як остаточний вивід, а швидче, як припущеннє, що мало на метї звернути увагу дослїдників руського епосу на розкриту перед ними область для відповідних спостережень. На його думку, всї риси нашої леґенди (облога Київа, Золоті ворота, Михайлик, що зростає в містї і колись

---

[1]) Крім відповідних місць у Тіхонравова („Памятники русской отреченной литературы“, II, стор. 213—81) і Істріна („Откровеніе Меѳодія Патарскаго“, М., 1897), деякі тексти „Слова Методія Патарського про початок світа і про останнї віки“ можна знайти у четвертім томі „Апокріфів і леґенд“ д-ра Ів. Франка („Памятки українсько-руської мови і лїтератури“, виданнє Археоґрафічної комісії Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, 1906. „Апокріфи есхатольоґічні“; див., напр., віддїл четвертий „Апокалїпси про конець сьвіта“, стор. 264—81, 471—2, а також 281—92.

знову повернеть ся сюди) можна знайти в наведенім змісті візантійського апокріфа. Леґенду про Михайлика уявляв Веселовский собі тоді як народній пересказ отреченного сказання в стилю великоруських духовних віршів: вони, як відомо, запозичили богато поетичних сюжетів з отреченних книг.

В кінці своєї рецензії леґенди Веселовский катеґорічно заявив, що українського в ній небагато: хиба згадка про Київ і Татар, але ж і останні такі ж Татари Батія, як і Татари апокріфа, себ-то Гог і Магог [1]).

Сю заяву, зроблено було з приводу майже єдино відомої тоді в літературі кулїшевої записи леґенди. Проте зроблена так катеґорічно вона вплинула навіть на Антоновича і Драгоманова. Вона мала лише ту реальну основу, що в записи з внїшнього боку дїйсно є дуже мало характерних місцевих рис.

На другий рік Веселовский надрукував „Опыты по исторіи развитія христіанской легенды“ [2]), де знову переказав зміст даного сказання в кулїшевій записи, але зоставав ся все-ще тої ж не що давно висловленої думки. Як він тут висловив ся, українське сказаннє про „Златыя врата“ уявляє цікавий зразок місцевих пристосовань, яких часто зазнавали мотиви методієвських (себ-то Методія Патарського) откровеній і иньших подібних пророкувань.

Розумієть ся, коли зявили ся „Малороссійскія народныя преданія и разсказы“ Драгоманова, Веселовский звернув увагу і на цікаву і доволї простору запись леґенди Менчицем, уміщену в відділї билин.

В своїй критично-бібліоґрафічній замітцї [3]) на сю книгу, що вийшла незадовго перед тим, він зазначив, поміж пяти уміщених у Драгоманова билин, і билину про Михайла й Золоті ворота. В сїй леґендї, указував він, грає ролю і князь Володимир, якого не згадано в записи Кулїша, але який був, як бачили ми, в варіянтї, відомім Новицькому.

---

[1]) В майже тотожній заяві Кузмічевского з приводу українського сказаня про Шолудивого Буняку („Кіевская Старина“, 1887, VIII і X) неможна, очевидно, не помітити впливу Веселовского.

[2]) „Журналъ Мин. Нар. Пр.“, 1875, травень, ст. 78—9.

[3]) „Древняя и Новая Россія“, 1877, № 2, ст. 205—11.

Цікаве сказаннє в драгомановській редакції мало значні відміни від відомого доси текста, і тепер воно, на погляд Веселовского, заслуговувало на згадку про його зміст. Як він висловив ся, нова редакція немов прилучила новий варіянт до старого кулїшевого.

Через свій трохи упереджений погляд Веселовский знаходив, що сказаннє в новій записи відзначаєть ся більшим розвоєм викладу і проте се, на його думку, не говорило на користь сеї власне редакції.

Потім покликавшись на дві свої попередні відозви, він підкреслив, що редактори „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ (себ-то Антонович і Драгоманов) згодились з його твердженнєм про те, що в леґенді про Золоті ворота немає нї історичного нї специяльно руського характеру. А далї він знову докладно формулував свій той самий, що й ранїйше, погляд на походженнє леґенди, якого тримав ся і тепер: „я признав його (себ-то джерело оповідання про Михайла) — заявив він — лїтературним, і воно перейшло в народ і там прибрало і нові форми викладу і місцеве київське походженнє“.

Иньший критик, авторитетний сучасний вчений Котляревський взагалї поставив ся скептично до спроб Антоновича й Драгоманова вибрати з запасу української поезії піснї докозацької доби; він вбачав в сїм антикварне захопленнє і відповідну думку редакторів „Историческихъ пѣсенъ“ про піснї дружинно-князївського періоду назвав гіпотетичним здогадом.

Через те він, розумієть ся, не знайшов можливим навіть і згадати про леґенду в „Отчетѣ о присужденіи наградъ гр. Уварова“ (р. 1877) [1]).

Та прецїнь Котляревський і не міг инакше трактувати зазначену спробу київських істориків, бо ж він підкреслював мітольоґічний характер билин, що іґнорували словянофіли і Л. Майков; він неґативно поставив ся до історичного елєменту, який майже виключно зазначали дослїдники вказаної катеґорії; він надав рішуче значіннє методу та загальним основам дослїдів...

Так само і професор Київської Духовної Академії [2]) М. Петров в своїй бібліоґрафічній замітцї на перший том „Историче-

---

[1]) „Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ“, т. 48, 1890, стр. 416—31.

[2]) „Труды Кіевской Духовной Академіи“, 1874, № XI, стр. 317—52.

скихъ пѣсенъ малорусскаго народа“ з свого погляду, розумієть ся, не міг згодити ся з думкою Антоновича і Драгоманова; тому він попереду зовсїм не зазначив переказу про Михайла і Золоті ворота. Але трохи згодом він всежтаки озвав ся про даний зразок народньої творчости, саме в статї [1]) з приводу доклада Ор. Мілєра про великоруські билини і українські думи.

Перше проф. Петров зробив увагу, що в історичних українських піснях треба розріжняти загальні мотиви, що можуть зустрічати ся в кожній історичній пісні, і дїйсні історичні вказівки, або принаймні легкі натяки на історичні особи і події. Се нагадувало висловлену перед тим думку Драгоманова. Далї пр. Петров вказав на прикладах з українського епоса відповідні риси — подробиці богатирського, героїчного характеру. На його думку, такий богатирський ґероїчний характер в українських переказах мають тільки старі казки про Кирила Кожемяку, Михайлика, богатиря Чоботка, прозаїчні сказання про Палїя т. п. Також деякі варіянти пісні про Байду складають ся, на думку проф. Петрова, майже виключно з таких богатирських подробиць. Богатирський характер сих варіянтів робить їх анальоґічними великоруським билинам про Василія Ігнатєвича або Ваську Пяницю...

Взагалї ж, як бачимо, відомі фактично перед другою половиною 70 р.р. друковані записи леґенди мусїли в значній мірі вплинути на позітивне розвязаннє питання про захованість на Українї, хоч би і в уривках, стариного, себто Володимирова, билинного чи героїчного епосу.

Так, напр., Галахов [2]) в своїй працї загального характеру зазначає між иньшим напівдумку, напівказку про молодого богатиря, лицаря Михайлика, що виявляє дїйсно богатирську силу, піднїмаючи Золоті ворота і уносячи геть їх від Татар в Царьград. В драгоманівськім варіянтї Галахов бачив, як сказаннє прибирало вповнї казкову форму, але з окремими, до того—давнїми рисами, — з самим князем Володимиром. До речи тут буде нагадати, що сей князь фіґурує і в варіянтї, відомім і Новицькому.

Також і Порфирєв в своїй анальоґічній з Галаховим працї [3]) зазначив, що богатирські билини Володимирового цїклю,

---

[1]) „Труды Кіевской Духовной Академіи“, 1878, т. II (№ 5), стор. 357—92, статя „Слѣды сѣвернорусскаго эпоса въ южнорусской литературѣ.

[2]) „Исторія русской словесности“, т. I, СПБ., 1880, ст. 26.

[3]) „Исторія русской словесности“, ч. 1, Казань, 1897, ст. 127—9.

як і иньші епічні твори докозацької доби, не задержались на Україні. Але він також з свого боку вказував, що всеж таки память про часи Володимира і старих богатирів заховалась між иньшим в леґенді про Золоті ворота [1]).

Вже на початку 80 р.р. минулого століття академик Веселовский знову вернув ся до цікавого йому сказання в своїй широко задуманій студії про склад і розвій українського епосу.

Перший [2]) з начерків його „Южнорусскихъ былинъ“ вповні присвячений був даному сказанню. Се сказаннє, як думав тепер Веселовский, належить до київського богатирського епосу, хоч яких богатьох змін зазнало воно на протязї віків. Відповідний епізод сього епосу про малолїтнього богатиря Михайла заховав ся і в великоруських билинах про Михайла Даниловича.

Вказавши стисло на деякі етапи з відомої йому історії питання, пославшись при сьому почасти на Л. Майкова і Ор. Мілєра, як попередників припущених ним особисто лїтературних зближень, Веселовский докладно передав зміст записей („редакцій“) Кулїша, Трусєвича і Менчиця-Драгоманова; при чому дві останнї навів майже цїлком по ориґіналу. Вказавши далї на есхатольоґічний кінець леґенди, особливо в кулїшевій редакції, Веселовский нагадав про свою першу думку, що в леґендї ми маємо народнїй, пристосований до Київа пересказ епізоду, що знаходить ся в пізнїйших руських текстах „Откровеній“ Методія інтерпольованої редакції. Пересказуючи останні, він зауважив, що думки з так званих місцевих сказань — не що инакше, як льокалїзовані повісти й анекдоти, так що інтерес льокалїзації власне складає не стільки зміст сказань, скільки виявленнє причин, що викликали їх пристосованнє.

Переказавши ще раз зміст епізоду з „Откровенія“, що має відношеннє до українського сказання, Веселовский нїби то признав ся, як і в иньших випадках, в захопленню так званим новогрецьким епосом; він вказав причини, які сприяли захопленню його попереднїм припущенням про те, що в сказаннї про Михай-

---

[1]) Проте зміст леґенди Порфірьев подав зараз же після пересказу признаної ним за автентичну, справдї ж—фальсіфікованої Шишацьким-Іличем думи про морський похід поганського князя.

[2]) „Сборн. отдѣл. русск. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ“, т. XXII, ст. № 2, начерк „Михаилъ Даниловичъ и младшіе богатыри“, ст. 3—60.

лика зберегла ся повість про останнього візантійського імператора Михайла [1]).

Не зазначаючи чомусь безсумнївного на нього впливу менчице—драгоманівського варіянту, Веселовский далї заявив, що знайомство з новою редакцією билини про Михайла Даниловича примусило його змінити сей погляд.

Вчений дослїдник виступив вже тепер з припущеннєм, що в київськім богатирськім епосї дїйсно істнувало оповіданнє про малолїтнього богатиря Михайла, що воно зберегло ся в великоруських билинах про Михайла Даниловича, тодї як одна з його редакцій підлягла впливу есхатольоґічного сказання про останнього імператора і обернулась в українську леґенду про Михайлика.

Взявши за вихідну точку для послїдуючих висновків кілька підпорних віх (юність і міць Михайла, наближеннє Татар-Юланів, до Київа, домоганнє недругів-Киян видати Михайла Татарам, жалоба на сумну і лиху раду Киян і виступ Михайла проти Татар, побитє Татар-Юланів Михайлом і відїзд його), Веселовский познайомив далї з змістом двох билин про Данила Ігнатєвича з сином з збірника Кірєєвського і одної з збірника Гільфердінґа, а також із щойно знайденою тодї казкою-побувальщиною („Гистория о киевскомъ богатыре Михаиле сыне Даниловиче двенадцати летъ“). Сю казку вказано йому акад. Л. Майковим, який один з перших звернув, як бачили, увагу вже на початку 60-х років на леґенду.

Подавши схему пісенних сказань про Михайла Даниловича, і підвівши під неї складену на підставі витягів з українських леґенд про Михайлика, Веселовский і пропонував відповідну структуру оповідання про Михайлика в приложенню до схеми

---

[1]) Інтерпольована редакція апокріфа, крім грецького „Слова“ Методія Патарського, має вставку з ріжних оповідань про Антихриста з видїння Данила. В книзї пророка Данила двічи, напр., згадуєть ся імя великого вождя—князя Михайла (X 13 і XII, 1). Як вказує д-р Іван Франко („Апокріфи і леґенди з українських рукописів“, IV, стор. 270, „Слово Методія Патарського про початок світа і про останні віки“ складене, за розвідками Ґутшміда, в 676—8 р.р. По звідомленню же Кузмічевського („Шолудивий Буняка в украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, „Кіевская Старина“, 1887, VIII, 695—9 і далї), Ґутшмід (очевидно, спочатку) залїчував Слово приблизно до 718 р., і Деллінг — до XI в. Воно кілька разів переробляло ся і двічи перекладала ся на церковно-словянську мову.

билин про Михайла Даниловича. Вказуючи далї, що зміст північно-російських билин про Михайла і української леґенди про Михайлика майже підходять один до другого, Веселовский вважав можливим говорити про дві редакції того самого сказання, що подїлили ся між північю й півднем. На його думку, південна редакція зберегла в леґендї про Михайлика і риси і відносини давнїйшої піснї, що зародила ся в дружинному побутї і мала на оцї інтереси, супротивні інтересам земства, віча, громади. Тут не можна не зауважити, як здаєть ся, впливу на Веселовского поглядів Майкова [1]) і Антоновича з Драгомановим [2]).

Ми маємо справу, казав далї Веселовский, з піснею ще тих часів, коли городська громада-віче могла ще виганяти князя-дружинника, а в дружинному осередку складали ся піснї про князя, якого боязькі городяне вигнали і який, їм на злість, одержав блискучу перемогу над вражеським військом.

В сїм звязку родинні відносини Володимира до Михайла, про які говорить українська леґенда в драгоманівській редакції, уявляє, на думку Веселовского, давню рису.

Веселовский припускав далї, що процес пристосування до нового історичного осередку і нової суспільної обстановки і однобічного розуміння відбув ся і над давньою билиною про Михайла. Чвари громади-віча з князем, що лежали в її основі, були забуті укупі з забутєм вічових порядків, що зявляли ся вже з другої половини XIV віку лише в видї виключень.

---

[1]) На думку Майкова, билини, що повставали на протязї X, XI і XII віків, не були за давнїх часів виключно приналежністю простого люду, як тепер. Військовий, богатирський епос билин, після Майкова, повстав і зпочатку істнував в колї княжої дружини. Дїяльність дружини, виражена в подвигах її представників-богатирів і являєть ся предметом билин. Про обмеженнє сього погляду див. у проф. А. Лободи („Русскій богатырскій эпосъ“, ст. 180).

[2]) Антонович і Драгоманов вказували на більш загально-народний нїж клясовий характер старої історії нашого краю і на відносно повільний розвиток мійських кляс і їх письменности. Хоч, на думку їх, поруч з більш-меньш аристократичною дружиною, на Руси користувались меньш-більш великим впливом і народні общини, – але дружина, як найбільш активна частина населення, очевидно, найбільшу участь брала в творчости пісень поетичного характеру. Городські віча—рада міщан, як що і зустрічають ся в піснях віку княжого і дружинного, то на другім пляні, порівнюючи з дружиною („Истор. пѣсни“, т. I, передмова, ст. V).

З огляду на всї випадковости устного пересказу, коли так важно оперти ся на джерело, що стоїть поза матеріялом великоруських билин, або принаймнї мати на увазї відокремлене джерело, яке не пережило всїх змін,—українську леґенду про Золоті ворота, після Веселовского, особливо треба вважати за інтересну, як ствердженнє гіпотези, яку дослїдник розвивав.

Звернувшись потім за відповідними справками зпочатку до билин про Єрмака (за прикладом Ор. Мілєра), а на кінцї своєї студії і до билин про Ілїю та голоту кабацьку, Веселовский, слїдком за Л. Майковим та иньш., нагадав про можливість обєднання в лицї Михайлика — Михайла Даниловича і Василя Ігнатєвича Пяницї великоруських пісень і, в останнє вже, подав в закінченій формі схему давнїйшої піснї про Михайла, як вона йому уявляла ся.

Припущений зміст останньої нерівномірно подїлив ся, на думку вченого, в пізнїх великоруських і українських пересказах. Українські перескази леґенди вдержали її цїлу, але зєднали в один мотив те, що зпочатку співало ся окремо: себ то мотив видачи з мотивом відїзду на вимогу лихої ради городян.

Отже вчений дослїдник, що зпочатку був проти припущень Кулїша, Костомарова, Антоновича і Драгоманова і неймовірно поставив ся до звідомлення Стоянова, поволї, як бачили, змінив свій погляд на дане сказаннє.

В кінцї своєї розвідки, де, як сам автор свідчить, епічний матеріял зведено до одної спільної схеми через вибір самих спільних рис і приписуваннє майбутньому їх первообразу, Веселовский заявив, що українська леґенда відбила може на собі слїди обох варіянтів, себто відїзду Михайла до Царьгороду або в монастир, в комбинації Царьгороду і Золотих воріт з аскетичним житєм богатиря. Вплив методіївської статї дав сьому зполученню містичний відтїнок.

Так закінчив свою студію Веселовский, який підчас укладання „Южнорусскихъ былинъ“ не міг вже розглядати епоса на Руси в цїлім його обсягу, а вніс в дослїджуваннє його принціп роскладу і до розуміння загального почав підходити способом розроблення окремих приватних питань. Як видно, він і в даному випадку, під час студіювання одної з українських билин, дуже близько підійшов до власне історичного пояснення. При тому методї дослїджування скелету сказання, який він подає, Золоті

ворота — цікава для попереднїх дослїдників льокалїзація — наче усунуто на бік іменем Михайла і його подвигом...

Начерк Веселовского, що зявив ся першим з етюдів в капітальній його розвідцї про українські билини, покрив начебто всї попереднї працї, чи швидше замітки по даному питанню і з окола вичерпував останні майже цїлком. Але все таки, як побачимо, і потім доводить ся зустрічати ся з працями, що так чи инакше підходять до так часто згаданого зразка народньої словесної творчости.

До відповідних дослїдувань з найдавнїйшого часу слїд наамперед залїчити два, що зявили ся всього за два роки по „Южнорусскихъ былинахъ“ Веселовского і відїлені один від одного усього двома місяцями доклади Дашкевича в місцевім Історичнім Товаристві Нестора лїтописця [1]).

Покійний київський вчений виступив, як безпосереднїй продовжуватель Л. Майкова, прихильником історичного зясування билин; при сїм він підхиляв се зясуваннє порівнюючо-історичному методу. Дашкевич висловив думку, що зерном кожного бильового епосу зявлють ся історичні сказання і відновив таким способом старі погляди на нових підставах. В першому з наведених звідомлень [2]) він вказував на неможливість зберегти на південній Руси в давнїх піснях живу память про самі давні часи свого історичного істнування. Він твердив, між иньшим, що в XVI столїтї в Київі ще добре проте знали подвиги Ілії Муромця, були знайомі з билинами про Соловья Будимировича і співали про Михайла Гнатовича, якого пізнїйший український варіянт перетворив в Михайлика, що заніс Золоті ворота [3]).

Золоті ворота в нашому переказї зявляють ся у Дашкевича таким способом нїби пізнїйшою льокалїзацією.

Посилаючись на авторітет упорядчика „Южнорусскихъ былинъ“, Дашкевич заявив далї, що дослїдування Веселовского, більш усїх попереднїх спроб иньших вчених, переконали його в спра-

---

[1]) 20 березіля і 22 травня 1883 року.

[2]) „Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ. Былина объ Алешѣ Поповичѣ и о томъ, какъ перевелись богатыри на Святой Руси“ — спочатку в „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“, 1883, №№ 3 і 5, а пізнїйше і в „Чтеніяхъ“ Товариства, т. III, Київ, 1889, ст. 1-62. Див. також „Кіевлянинъ“, 1883, № 64 од 22 березіля.

[3]) „Чтенія“ Общества, т. III, стр. 55.

ведливости погляду, що багато билин відомі були доволї довго на півднї, де й набували часом своєрідного розвитку [1]). Натяк, розуміє ть ся, між іньшим, і на сказаннє, яке розглядаємо...

В другім своїм докладї, який лишив ся, очевидно, ненадрукованим [2]), Дашкевич висловлював думку, що деякі українські думи повстали не з пересказів, а власне з билин. Доволї пізно на Українї записано було, напр., билину про Михайлика. Ся обставина також служила, на думку Дашкевича, потвердженнєм того, що билинний епос істнував на Українї доволї довго.

В. Антонович, який (укупі з проф. Фортінським) заперечав з властивою йому тверезістю перспективам, що розкривали ся в живій уяві молодого тодї вченого, і який тепер нїби знехотя погодив ся з думкою про захованнє й на Вкраїнї бильового епосу, сказав між иньшим, що на Українї істнує фактично досї одна тільки билина про Михайлика, слїдів же билин про иньших героїв не знайдено. Згоджуючись, що в народній памяти лишили ся слїди про билинних героїв, Антонович доводив, що слїди сї могли лишити ся власне в прозаїчному пересказї [3]).

Посильне зведеннє вказівок на стан питання про нашу леґенду на кінцї XIX віку зроблено було стисло в медальній ще роботї будучого професора А. Лободи, де починаючий тодї вчений навів, між иньшим, відому йому тодї лїтературу про даний зразок української народньої словесности, докінчену невдовзї перед тим розвідками Веселовского і Дашкевича [4]).

В виданих недавно в стислому майже конспективному видї „Лекціяхъ по народной словесности“ [5]) проф. А. Лобода, тепер один з авторитетнїйших дослїдників епосу на Руси, не каже, з огляду на безпосереднє призначеннє своєї працї, нїчого з приводу сказання про Михайла і Золоті ворота, задовольняючись

---

[1]) Ibid., стор. 55, примітка 1.

[2]) „О существованіи былинъ въ Южной Руси до половины XVI вѣка“. Короткий витяг, його змісту див. в „Чтеніяхъ“ Товариства, кн. 2—3, Київ, 1888, ст. 208—9. В списку друкованих праць Дашкевича, уміщенім в Ἔρανος (Збірник на честь покійного вченого), нема згадки про доклад з такою назвою.

[3]) „Чтенія“, II, ст. 209.

[4]) „Русскій богатырскій эпосъ“, передрук з „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстій“ 1896 року (№№ 1, 4, 10 і 11), ст. 90—1.

[5]) Київ, 1910.

тільки поданнєм остаточних висновків сучасної науки що до питань билевого епосу.

Нема, здаєть ся, друкованих відгуків з даного приводу і у иньших сучасних дослїдників...

Отсї важнїйші погляди на даний зразок української народної творчости в обсягу словесности; вони відбили ся в пресї за минуле більш нїж півстолїтє (з 1856 року).

Після сумнївів що до чистонароднього його характеру або принаймнї після припущень що до значного попсовання, після гіпотез що до книжного, занесеного походження, або що й до одержання з часом саморідного розвою, ми зустрічаємо ся з ґрадацією в зазначеню і назв (леґенда, сказаннє, переказ, казка, епічна пісня, билина, дума).

Та чи иньша назва, що вказувала на вагу даного зразка народньої словесности в очах ріжних дослїдників, умовляла можливість або доречність порівнань і належних висновків, зясовувала подібні способи епічної творчости, структуру фабули.

Всїж разом, чи випадкові, викликані пануючими в науцї в ту чи иньшу хвилю поглядами уваги, а то й спеціяльні спостереження-дослїди, — у всїй спадковости уявляли достатний, як здаєть ся, матеріял для висновків про безсумнївну цїкавість сказанія для дослїдників місцевого фолькльору.

Екскурс в лїтературу минулого у даного зразка української народної словесности [1]) повинен в значній мірі сприяти полегшенню орієнтації в текстах, що лишили ся невідомими для дослїдників другої половини XIX віку, або принаймнї — в натяках на ознаки колишнього розповсюдження сказання.

Вказівки, які подаємо зараз по сїм, не претендують, розумієть ся, на значне збогаченнє скарбницї місцевого фолькльору, а тим більше на вихід по-за рамки таких розвідок, як працї Веселовского і Дашкевича та иньш., на зміну самого методу дослїдування.

В кращім випадку, сї вказівки може сприятимуть тільки в більшій релєфности, більшій кольоритности в змалюванню картини, що уявляла ся попереднїм дослїдникам після зазнайомлення їх з 2—3 усього варіянтами даного сказання.

Як уже було зазначено. і Веселовскому, капітальна праця якого мусила фактично покрити собою нїби-то всї спостереження

[1]) Не наведено правда поки цїлої лїтератури думок про екзотичне, себ-то не українське походженнє сказання.

над будовою фабули попереднїх дослїдників сказання про Михайла і Золоті ворота, так і ученим, що засвоїли погляди автора „Южнорусскихъ былинъ“, зостались невідомими деякі записи 60-х р.р. минулого столїтя; не кажемо вже про матеріял по сьому питанню, який зявив ся по 1900 роцї.

Першим забуто давнїйший по кулїшевім варіянт леґенди, записаний Ревякиним (на хут. Вовчий яр, мабуть на Київщинї) ще до 1862 р. [1])

Тут, після згадки про „вдовиного (сина) семилїтка“ і відповідного покликання на Кулїша, зустрічаєть ся таке місце.

— „Деж подїв ся вдовин семилїток“?

— „Казали, що в Царьгород пішов,—туди, де Михалко на копії Золоті ворота держить“.

— „Який се, Омельяне, Михалко?“

— „Ото, бачите, колись Київ брали Татари; отсипались від них Кияне валами. Але нїчого не помогло: лїзуть Татари до міста, як муравлї. Кияне й задумали віддати місто. Зібралась громада; всї згодили ся. Тільки один лицар — називав ся він Михалко — не згодив ся.

„Панове громада!“ — каже,
„Поганая ваша рада:
„Не хочу я з вами жити,
„Татарину служити!“

Та підїхав до царських Золотих воріт, підняв їх на ратищі і поніс з собою до Царьгорода. Оповідають старі, що ще раз братимуть Татари Київ, ще раз знївечать церкви Божі; тодї знов явить ся Михалко, принесе на копії Золоті ворота і прожене ворога. Він і тепер живе і все їсть одну проскурку, яку йому дали з Лаври. Мабуть, і „вдовин семилїток“ там“...

(Далї буде).

---

[1]) „Основа“, 1862, сїчень, стор. 22—4.

Українські богатирі козацької доби.

Подав **Ів. Каманін.**

Стара Русь мала часті зносини із заходом, — через се до неї досить рано перейшли де-які інституції германо-романських народів і між иншим лицарство. Сказання лицарського кола, деякі лицарські звичаї йшли на Русь через Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Галичину і Волинь. „Так само в поглядах і звичаях наших дружинників, — говорить проф. Дашкевич в своїй праці „Рыцарство на Руси въ жизни и поэзіи“ [1]) — „могло зявити ся багато такого, що нагадувало західне лицарство, хоч би через те, що і у нас були схожі матеріальні і моральні мотиви. В старій Руси, як і на заході, панували два ідеали: аскетичний і дружинний, що поволї переходив в лицарський. І у нас відбувалась боротьба з невірами, мало простір буйне молодечество (бродники), і під впливом повсякчасної боротьби розвивали ся жадоба подвигів, любов до пригод і молодечество. І у нас виробилось лицарське понятє про вояцьку честь: дружинники „Слова о полку Игоревѣ“ шукали „себѣ чьти, а князю славы“. Старо-руські лицарі мали попри собі „отроків“, що в певній мірі відповідали оруженосцям західних лицарів“. „І як на Заході упадок лицарства в другій половині XIII в. не був повним зникненнєм його, а навпаки, иноді потім лицарство воскресало в деяких місцях з новою силою (се було напр. в XVI в, Еспанії і Франції) — так і на Руси заповіти і ідеї лицарства ожили з новою силою півтораста літ згодом по татарськім погромі. Ширило сї завіти і ідеї на Руси польське шляхетство, яке змагалось захопити українські і білоруські землї майже від часів унії Литви з Польщею в 1386 р. А в житє сї ідеї провело козачество і особливо запорожське. Січ була школою, куди завзято йшла молодь XVI і

[1]) Чтенія въ Истор. Общ. Нест. лѣт., кн. XV, вип. 4-й і кн. XVI. вип. 4-й Київ 1901—902 р.

XVII вв. і училась там воєнної справи практично в повсякчасних нападах на Крим і Туреччину. Сей момент перенесення на Русь лицарських ідей польськими панами зазначено в одній українській думі про Сокола, яка мало росповсюднена і досі відома лише в трьох записях; при тім варіянти їх майже зовсім сходять ся один з одним. З огляду на важливість сеї думи розглянемо її докладно. Вперше вона видрукована в „Запискахъ Юго-Зап. Отдѣла Имп. Рус. Геогр. Общества“ в 1873 р. (т. I. ст. 16—18); другий варіянт надрукував неб. В. Горленко в „Київській Старині“ в № 12 за 1882 р. і третій також там в № 2 за 1904 р. по записям Мартиновича.

Хоч всї варіянти записано в Полтавській ґуб., але самий зміст думи дає привід думати, що на Полтавщину дума перенесена з Брацлавщини або Волини в часи переходу людности з правого берега Дніпра на лївий, або за часів війн Хмельницького, або навіть і пізнїйше. Дума ся належить до дуже давнього часу, і нам здаєть ся, що видавцї не зрозуміли її, бо залїчили до невольницьких пісень тілько через те, що тут Сокіл, вилетївши з Царграда, посилає прокльони сьому місту. Ще цікавійший погляд на думу д. Єрофеєва: „Ми вважаємо“, пише він, — отсю думу штучною через незвичайність деяких місць її: соколи несуть яйця, „стрільцї - булахівцї“ крадуть соколя. Незвичайні епітети: „гнїздо шерлатное“, „яйце жемчужное“ [1]).

„Вилинули соколи з чужої сторони“; вони сїли в лїсї на горіховім дереві, звили собі гнїздо „шерлатное“ (себто „скорлатное“: — з червоного сукна); положили „яйце жемчужное“, „вивели собі дитя, бездільне — безрідне ясне соколя“. Старий сокіл полетїв „на чужу Україну живности доставати“. Переходили повз „стрільцї-булахівцї“, угледїли гнїздо, збурили його, горіхове дерево зрубали і „ясне соколя“ взяли з собою. Прилетїв старий сокіл, бачить — все збурено. Він „жалібненько квилить проквиляє“; звертаєть ся до сизокрилого вірла, питаючи: чи не знає він, як трапилось се нещастє і де тепер його дитя. Орел високо лїтає під небом; він все бачить і все знає; тому він оповідає Соколови про вчинок „стрільцїв-булахівцїв“ і додає, що його „безрідне — бездільне ясне соколя“ булахівцї продали в „Царіград

[1]) Записки Укр. Н. Т-ва в Київі кн. VII ст. Єрофеєва: Українські думи і їх редакції. При дальшій аналїзї ми побачимо хибність сих поглядів на думу про Сокола; тепер же звернемось до її змісту.

городї“ Іванови Богословцеви. А сей дуже пильнує „ясного соколяти“, втїшаєть ся ним, вес час носить його на руцї і держить на золотім ланцюжку. Орел радить Соколови летїти въ Царград і угледївши там свою дитину на руках у Івана Богословця, умовити її удати хорого. Сокіл послухав ся ради орла. Соколя справдї удає нїби хоре; Іван Богословець жалїє його і велить своїм слугам зняти з соколяти золоті ланцюги і посадити його на високім валї, щоб обвівало вітром. Слуги так і роблять, як приказано. Старий сокіл хапає дитину і відносить на Україну. Відлїтаючи посилає прокльони „Царіграду-городу“ і кінчить такою практичною увагою:

„Лучше, бездільне-безрідне ясне соколя, у чистому
полї безпешно гуляти,
„Ніж у Царіградї-городї у Івана Богуславця на
руках проживати.

А під безпешним гуляннєм в чистім полї в думах завжди розумієть ся удатна боротьба козаків з Турками і Татарами в „диких полях“.

З сеї думи бачимо, що сокіл прилетїв із „чужої“ сторони, а „чужою“ стороною на Українї вважали аж до половини XVI в. Польщу.

Сокіл прилетїв тодї, коли па Українї, головним робом на Волини, істнували ще Болоховські оселї — „булаховцї“, себто в XIV віцї.

Під соколом розуміємо тут богатого і войовничого Поляка маґната, який ставить свій замок в неоселенім безлюднім місцї. Шукаючи живности, він, мабуть, збуджує непріязні почутя до себе у Болоховської людности, і вона руйнує його замок, а сина продає в турецьку неволю. Епітети: „шерлатне гнїздо“ і „жемчужне яйце“ вказують на богатство та значність войовничого пана, що оселив ся серед болоховцїв; варті уваги також і епітети „безрідне і бездільне“ дитя, себто дитина, яка відірвана від свого роду, що зостав ся в Польщі, яка через свою недолю попала в турецьку неволю.

Нарештї зроблений соколом висновок, що для нього буде кориснїйше „гулять в чистім полї“, показує, що Сокіл зрозумів невигоду і шкодливість для себе ворогувати з місцевою людністю і признав необхідність жити по-козацьки — себ-то гуляти в чистім полї.

Таким чином думу про Сокола не можна вважати за штучну, і всї незрозумілі і надзвичайні епітети стають, як що прийняти наше поясненнє думи, зовсїм природними.

Згадуючи про болоховців, дума показує уже сим на час початку польської кольонїзації на Українї, на зародженнє уже тодї козацтва; крім того поясняє, чому польські пани стають на чолї місцевої людности і одержують від місцевих лїтописцїв назву перших козацьких ґетьманів, як напр. Спитки, Лянцкоронські та ин. З огляду на се дуже можливо, що лицарські звичаї справдї приносять ся на Україну польськими панами, а внїшня форма, в якій вони проявляють ся, залежить від умов та обставин житя в пустельних полях в сусїдстві варварських кочовників-мусульман, вічних ворогів християнства; неустанна боротьба з ними побільшуєть ся особливо з кінця XV в., коли татарські орди скорились Туреччинї та міцно осїли на півднї Европи; тодї ж і ширять ся на Руси поміж всеї людности лицарські ідеї; ширять ся знову — мабуть перервані монгольським погромом. Обставини і умови житя на далекім південнім та східнім пограничу в XIII і дальших віках зоставались без зміни такими, як вони були за часів великокнязївських, а через се зоставались без зміни до пізнїйшого часу і форми, в яких відбувалась боротьба української людности з кочовниками і оборона від них руської теріторії. Як в велико-князївську добу, так і в козацьку народна уява малює їх в видї дивоглядних, надзвичайної сили зміїв. Старі богатирі переродились в козацтво; баяни „соловьи старого времени“ воскресли в бандуристах, а „былины того времени“, незабуті ще в XVI—XVII вв., стали прикладати ся до козацького „лицарства“ і переробляти ся в думи, заховуючи в богатьох випадках билинні вирази. Питаннє про сю зміну одного історичного зявища иншим розробив ще Ор. Мілєр в своїм рефератї на 3-ім археолоґічнім зїздї в Київі в 1874 р. Дальший розвій воно знайшло в працях пок. проф. Драгоманова, Антоновича і Дашкевича.

Слїди богатирського епосу в думах Ор. Мілєр бачить перш від усього в тім, що на Українї дуже довго держить ся память про Іллю Муромця і Альошу Поповича, богатирів Володимирового часу. Першого з них канонїзовано на святого, і його мощі лежать в Київо-Печерскій Лаврі. Олекса ж Попович нагадує не билинного героя з сим іменем, а його сучасників Василія Буслаєва і купця Садка. На думку Мілєра, особливо багато слїдів

„богатирського епосу“ зустрічаємо в думі про Байду; в дуках сріблянниках думи відбилась билина про Дюка Степановича; герць Голоти з татарином цілком відродив лицарські герці; Іван Коновченко відповідає почасти Добрині, почасти Єрмакови; такими ж могутними лицарями являють ся соратники Хмельницького Морозенко, Нечай, Перебій-ніс, також і Сава Чалий; навіть в сказанії про Петра і Палія вбачає Ор. Мілєр схожість з билиною про Ілю Муромця, якого скривдив князь Володимир. Але хоч і є загальні риси, що зближують билини й думи, та сї останні мають і ґрунтовні відміни: думи не виставляють своїх героїв надприродними людьми, вони ближче до дійсности, точнійше малюють події і перейняті родинним елєментом; богато героїв дум являють ся вповні історичними особами, хоч значна частина їх зовсїм незвісні в історії.

Взагалї на думку О. Мілєра, і в перероблених великорусами старих богатирських билинах Українець і тепер може пізнати їх гуманну людяну старокиївську вічеву основу; так само як і в думах, хоч їх цїлком утворено Українцями, кождий неупереджений, не вузький Великорус може в свою чергу знайти не мало рідного і близького собі, а рівно і спочуйливого в людському смислї. Словом, билини і думи—се дві парости, що виросли не одночасово і не в однаковий термін на тім самім дереві, тім великім дереві, під широку тїнь якого, по свідотству наших лїтописей, однаково хилили голову князї і народ. Імя тому дереву — земля святоруська, наша спільна панї-матка [1]).

Цїлком згоджуємось з О. Мілєром що до істнування відгуків билин в думах, та проте думаємо, що схожість ся одних з другими дуже часто була зовсїм випадкова; поясняєть ся ж вона однаковістю умов дїяльности лицарів великокнязївського і козацького періодів в боротьбі їх з напівдикими кочовниками на пограничу України.

Цїлком згоджуємось також і з М. Дашкевичем, що богатирство і козачина однаково відбивають в собі ідеї лицарства в два періоди української історії, віддїлені один від одного татарським нападом; і з тим згоджуємось, що богатирство і козачина наче б одно безперервне явище, і герої другого періоду такі ж богатирі як і герої першого. Одначе, ми не можемо задоволити ся вказівкою на сю загальну схожість лицарів кня-

[1]) Труды 3-го Археологич. Съѣзда. Кіевъ 1875 г., т. I ст. 285—306.

зївського періоду з лицарями козацького, і спробуємо точнійше визначити типи козацьких лицарів і їх відміну від старих богатирів князївського періоду.

Українські думи співають про подвиги багатьох славних козаків, про їх геройську боротьбу з Татарами і Поляками, про їх мужню смерть або їх лицарську побіду над ворогами; та не всїх сих славних козаків героїв можна прирівняти до лицарів. Між козаками героями дум ми розрізняємо дві ґрупи. В одну ґрупу можна залїчити тих героїв, що виступають в момент війн; і може бути, вони і виховувають ся тілько сими війнами і в них тільки виявляють свої надзвичайні чудесні подвиги, що дивили сучасників. Сї подвиги залежали часто від становища і настрою борців; сюди напр. належать — Наливайко, Лобода, Конашевич-Сагайдачний, попередники і соратники Хмельницького: Гуня і Остренин, Богун, Нечай, Перебийніс, Морозенко, наступники Хмельницького Дорошенко, Іван Попович, Палїй та иньші.

Навіть народнї думи, співаючи про богатирські подвиги козаків в билинних образах і виразах, нїколи не називають козаків „богатирями“, але „лицарями“; про богатирів у народа склала ся особлива уява.

До другої ґрупи ми залїчуємо тих героїв дум, що більш меньш відповідають народнїй уяві що до богатирів.

Сю уяву трохи вияснив і виділив вперше Драгоманів в своїм листї до Ор. Мілєра з приводу докладу останнього на 3-м археол. зїздї. В сїм листї Драгоманів подає народне оповіданнє про „богатиря“, записане в Черниг. губ. (села Дроздівка, Переходівка); оповідав один одставний салдат, що ходив на заробітки на Чорноморє. Косив він там сїно укупі з иншими робітниками; між них був один чоловік, незвісно звідки; на всї запитання про се уперто мовчав; косив однаково з усїма, але їв завжде окремо Одного разу селяне помітили, що проти них біжить чудовий кінь і хотїли його спіймати; але се було даремне; невідомий мовчазний чоловік і говорить: „і не турбуйтесь дурно: не піймаєте ви сього коня; опріч мене нїкого кінь до себе не підпустить“. І справдї, кінь слухав ся поклику тілько сього чоловіка. Сей заявив господареви, що він мусить кинути робити у нього: „прийшов мій час; треба йти, куди мене Бог посилає“. Прощаючись з товаришами по роботї, купив він півтора відра горілки, одно відро віддав товаришам, а піввідра „так духом і видув“. Від закуски відмовив ся, не хотячи кривдити товаришів: „бо як почну, говорить, після

сієї порції закусувати, то не стане усього того хліба, що вам хазяїн наготовив". Потім він підійшов до коня, взяв його за гриву та й так без сідла і гнуздечки й сів на нього". Кінь як стрибне, так усіма чотирма ногами по копцю й вибив, у коліна завглибки", і пішов далї, а потім щез з очей. Сей факт оповідач поясняв так: „той чоловік був прирожденний богатирь, та коня йому до якого часу не було, а вони без коня нічого. От він і був так як і простий чоловік: і косив і все робив, як і всї люде. А прийшов його час, найшов його той кінь, що йому приділен, от він і пішов на своє місто, на службу". Живуть богатирі „десь на границї", а служба їх в тім, що вони, „чи зміїв стережуть, чи Бог його знає", чи землю нашу від зміїв стережуть [1]). Таке ж оповіданнє, говорить Драгоманов, чув і Манджура на Катеринославщинї. Останнїми часами П. Смола пробує узагальнити і подати в порядку народнї виобрази богатирів. Оповідання про них він зібрав в Київськім (с. Зеркочи, Ржищевської волости), Кобеляцькім (с. Пирини), Кременчуцькім (м. Злобино), Херсонськім (с. Дудчина) і Мелитопольськім (с. Ляпагахи) повітах. На зразок він наводив три оповідання, записані ним в Херсонщинї (с. Качкаровка і Медове). Головні твердження д. Смоли такі:

1) богатирі повинні істнувати не тільки тепер, а і завжде, тому що вони — найпевнїйші оборонцї рідного краю, і без них нас подолали б всякі вороги.

2) матірю богатиря буває звичайно жінка, частїйше вдова, обовязково дуже вродлива і при тім чиста і непорочна душею,

3) батьком буває неодмінно богатир; він прилїтає до вдови опівночи на конї, здатнім лїтати, хоч і без крил; иноді люде бачуть його при місяцї.

4) богатир розуміє все від першого дня рождення; родить ся надзвичайно сильним; але нї розуму нї сили не повинен виявляти до 20 або 30 лїт. Одночасово з богатирем родить ся для нього і богатирський кінь і ворожа сила — змій.

5) як що богатир зостав ся непізнаним до 20 лїт, то для його сили має бути іспит: він повинен сїсти на коня, що сам прибіжить до нього, і їхати на яку небудь могилу, там на його чекає змій; сей, знаючи про свою гибель, летить від богатиря в

---

[1]) „Древняя и Новая Россія" історич. місячник т. III за 1875 р ст. 91—96.

повітрє, а той його переслїдує; бють ся вони на землї, обовязково на могилї, і богатир неодмінно перемогає змія.

6) Як що богатир не остеріг ся, і його пізнали люде, то він зараз же повинен бити ся, із змієм; тодї змій завжде перемогає богатиря, але в оповіданнї ся перемога начеб зменьшуєть ся словами: „обидва попадали мертві, добившись до краю.

7) Богатир, подібно до святого, є невидимий; але може показувати ся людям, як що сам того хоче.

8) Коли богатир убиває змія, то потім летить на гори, де стоїть їх кошло. Гори сї такі високі, що з них видко всю країну, і богатирі стежать за житєм країни.

9) Ніяка куля не бере богатиря.

10) Богатирі стоять на сторожі по черзї [1]).

Звідси виходить, що основними прикметами богатирства є і надзвичайна сила і удаль чоловіка і його коня, служба на границї держави в степу або горах, боротьба з ворогом і оборона від нього рідного краю; решта подробиць, з яких д. Смола робить загальні положення, ми вважаємо за прикмети богатирів приватного характеру; через се вони не завжде зустрічають ся в кождім окремім випадку. Для установлення приналежности героя думи до богатирів важні не подробиці його народження, а характер його діяльности.

Взагалї сї народні перекази про богатирів містять в собі начеб теоретичне окресленнє типа богатиря, що в дїйсности є безконечно розмаїтим. І в українських думах ми зустрічаємо кілька типів богатирів козацького періоду; таких дум заховалось ще багато, і доси вони стояли окремо, не обєднані спільними прикметами які указували б на істнуваннє осібного суспільного явища, що відповідало б умовам житя свого часу. Сї думи співають про окремих осіб, більш чи меньше відповідаючих народньому виобразу богатирів; при тім являють ся вони вповнї такими історичними документами, які говорять про осіб, що дїйсно жили; вони тілько малюють їх діяльність в поетичних формах і таким робом служать за найкраще доповненнє до того, що говорять про сих осіб письменні документи: імена героїв дум, за небагатьма винятками (і то, може бути, через те тілько, що доси не зустрінуто письменних памятників з їх іменами) ми зна-

---

[1]) Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Львів 1911 р. т. с. III. Miscellanea ст. 202—204.

ходимо і в історичних документах. Користуючись з посвідчень сих документів ми можемо розмістити хоч в деякій, часто здогадковій послідовности типи богатирів козацької доби, що заховались в небогатьох думах. Говоримо здогадковій тому, що поставленнє імен в думах поруч з іменами такими ж в документах основано тілько на самім припущенні їх тотожности.

Через се найранійшим представником козацького богатирства ми повинні вважати *„отамана Матяша старого“*. Дума про нього заховалась в однім примірнику. Матяш довго „в чистім полї пробував“; він вів боротьбу з ворогами не тілько власними силами, але й з участю других удальців, що приходили до нього; він „з нас православців-небивальців нї одного козака не втеряв“, що дума і ставить йому на заслугу. На думку д. Єрофеєва склад думи показує на старину і отаман Матяш старий нагадує старого козака Іллю Муромця.

Ми думаємо, що Іллю Муромця слїд зблизити з иншим козацьким ватажком, може теж богатирем—Муровцем, про якого згадують українські лїтописи під 1507 роком, коли Татари напали на Волинь і взяли багато бранців і велику здобич. Один відділ сих Татар розбитий був князем Острожським, иньший розбитий був козацьким ватажком Павлом, а „Лукаш і Муровець“, каже лїтописець, „загон їх весь розбили і всю здобич у них одібрали[1]). Чи не сей богатирь Муровець лежить въ лаврських печерях, як і його соратник князь Острожський, в Великій Лаврській церкві чекає трубного гласу, спершись рукою на свою гробницю й готуючись встати на „страшне судище Христове“.

Імя Матяша ми зустрічаємо в історичних актах 1596 р.; під час тодїшних козацьких повстань Матяш укупі з сотником Остапом Слуцьким і Андрієм Гонським руйнували Волинь і мали замір йти зеднати ся з гетьманом Лободою, але їх схопив польський відділ; їх судили і скарали. Матяш уродив ся в м. Полоннім.

За Матяшем треба поставити відомого *Феська - Ганжу Андибера*..

Він гуляв в „полї Киліїмськім битим шляхом ординським“, „гуля бідний козак-нетяга сїм год і чотирі, то потеряв з під себе три конї вороніиї“; на 12-ім роцї вертаєть ся до Черкас, де в шинку Настї Горової зустрічаєть ся з богатими козаками „дуками сріблянниками“; він викликає їх на сварку за пригнїченнє бідних і без-

[1]) „Лѣтопись Самовидца“, Кіевъ 1878 г. стр. 328.

земельних козаків, приговорюючи: „Ей, дуки, ви, дуки! За вами всї луги і луки,—нїгде бідному козаку нетязї стати і коня попасти“. Дума гумористично описує пошарпану одїж Феська Ганджі, а потім переодягненнє в богате гетьманське убраннє. Вона приписує героєви надзвичайну силу, зріст і здатність великими ковшами пити горілку „пяне-чоло“. Про подвиги Ганджі під час перебування його в „полї Килиїмськім“ нїчого не говорить ся; здаєть ся, дума має на метї виставити в своїм герої не тільки оборонця землї від зміїв, але й заступника бідних, подібно до Іллї Муромця.

Думу про Феська Ганжу дослїдувачі відносять до часів перед Мазепою до другої половини XVII в. Ми вже мали нагоду висловити ся, що думу необхідно треба віднести до часів перед Хмельницьким, позаяк вказаний в думі факт — боротьба богатого козацтва з безземельним ясно виявилась вже в 1630 рр.; крім того і в самій думі, зустрічаємо імена дїячів, відомих ще до 1648 р. В історичних документах Ганжа (без імени Феська) являєть ся спільником Б. Хмельницького; він схиляє реєстрових козаків в травнї 1648 р. на бік Хмельницького; потім, як уманський полковник, воює на Поділлю, де здобуває м. Бар і Меджибож, а далї Нестервар-Тульчин. Оперуючи з розказу гетьмана на Полїсю, був там вбитий, і лїтопись Самовидця в свою чергу зазначає його богатирські прикмети: він „гарцюючи изрядно на поединкѣ съ поляками не дожидаясь баталіи, былъ убитъ каким-то волошиномъ“. Але з документів видно, що Ганжа мав другий кінець. В жовтнї 1649 р. шляхта Брацлавського воєводства, зібравшись на соймик, постановила: „Zabuski, Jasko, Gandza—trzey wierni a odwazni pro Republica kozacy, in exemplar et documentum gratitudinis, maią byc slusznie nobilitowani“. І варшавський сойм задоволив просьбу брацлавської шляхти і зробив Ганжу польським шляхтичем, як свідчать про се соймові конституції того ж року. Невже се тілько випадковий збіг імен, чи справдї оборонець землї Руської, оборонець безземельних, спільник Хмельницького, перейшов на бік Польщі? Не беремо ся розвязати нї сього, нї того, чи не помішала дума двох окремих осіб в однім з двома іменами, себто Яська і Ганжу в Феську Ганжі. Походження призвища Андибер нам не вдало ся вияснити.

Сучасником Феська-Ганжі був козак *Голота*. Чи не через се дума описує його внїшнїй вигляд майже тимиж словами, що й зверхнїй вигляд Ганжі. По тім же „полю Килиїмськім“. по тому ж „шляху битому ординському“ гуляє і козак Голота,

Він справжній богатирь — охоронець землї; „не боїть ся нї огня, нї меча, нї третього болота“, жде чогось надзвичайного і нетерпеливить ся: „Ой долино—ялино! скільки я на тобі гуляв, да нїякого дива не видав!“ На-рештї зустрічаєть ся він з ворогом Татарином, який захоплюєть ся спокусою захопити богатиря, продати його дорого і забогатїти сими грішми. Жінка Татарина являєть ся більш розсудливою і упереджає чоловіка: „Я те бачу: в чистім полї не орел лїтає — то козак Голота добрим конем гуляє“. Всеж таки Голота стає на герць з Татарином, перемогає його, одягаєть ся в його богату одїж і вертаєть ся на Січ бенькетувати. Таким малює козака Голоту дума. В лїтописях він являєть ся спільником і полковником Богдана Хмельницького, здобуває міста, їде з козаками на Полїсє і Литву, з доручення гетмана, і там в 1648 р. при облозї Загола гине від ворожого меча під час нещасливої стрічі з польським віддїлом.

Ось ще богатир, хоробрий козак *Овраменко*. Він їде в поле супроти волї матери, стає на герць з Турком під незвісним тепер містом Отабуром і гине тут.

„Ой у городї да Отабурі
Да два квитки звито
А під городом під Отабуром
Там Овраменка вбито“.

Хто був сей Овраменко, коли він жив, дума навіть не натякає на се, але в актах про гайдамацтво ми зустрічаємо призвище Овраменко під 1750 р.

Дума про *Хведора Безрідного*, також богатира, зве його курінним отаманом. Він далеко зайшов в степ і по-над „сагою Днїпровою“, „по - над лугом Базавлуком, та по-над Днїпром-Славутою“ росташувався обідати, не гадаючи й не сподїваючи ся нїякої небезпеки. Раптом набігли „безбожениі ушкали“, татарські розбишаки, і

„Хведора Безрідного, отамана курінного,
Постріляли, порубали, — тільки джури не піймали“.

Коли Татари пішли, джура вертаєть ся і промиває глибокі рани свого лицаря. Козак говорить своєму джурі:

„Джуро мій, джуро, вірний слуго!
Пійди ти степом, по-над Днїпром,
Послухай ти, джуро,
Чи то гуси кричать, чи то лебеди ячать,
Чи ушкали гудуть, чи може козаки Днїпром ідуть?“

При тім приговорює: „Гусей чи лебедів прожени, від ушкалїв сховай мене, а козакам все скажи“. Дніпром плили козаки; почувши від джури про становище Хведора Безрідного, вони: „до берега привертали, отамана навіщали“.

Далї в думі змальовано тяжку сумну картину: вмираючи лицарь прощаєть ся з своїм джурою, вірним слугою, і радить йому поводитись чесно:

„Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе козаки поважати.
То теє промовляв, прощення зо всїми брав.
Милосердному Богу душу віддав“.

Козаки ховають Хведора Безрідного. Вони

„Шаблями суходіл копали,
Шапками, приполами виймали“.

По козацькому звичаю, вони

„Тїло молодецьке
На червону китайку клали і обмивали,
Під похилою вербою поховали,
Семиперсну могилу насипали,
З семипяденої пищалї подзвонили,
В головах прапорик постановили,
В суремки жалібно вихваляли
І премудрому лицареві славу учиняли“.

Не забули козаки помянути козацького лицаря і по християнському звичаю:

„А тим вони його поминали,
Що у себе мали:
Цвіленькими сухенькими, військовими сухарцями“.

Хведора Безрідного можна зближувати з Подольським полковником Федором Михайловичем; в 1658 р. він був в Межибожі і звідти писав до п. Станислава Беньовського, йменуючи себе „стражником пограничним“, як зве богатиря народнїй переказ.

Заховалась дума про смерть трьох братів на річцї Самарі.

Лежать сї богатирі там постріляні, порубані і нема кому принести холодної води промити тяжкі рани. Старший брат просить „середульшого“ брата принести холодної води з р. Самарки або з криницї Салтанки. Середнїй брат указує на свої девять ран „рубаних широких“ і на „чотири стрільні глибокі“, говорить, що не може піднятись, і радить попросити меньшого брата: „нехай

найменьший брат добре дбає, хоч на вколїшки вставає, військову суремку в головах досягає, у військову суремку добре грає, пригравае“, чи не почують мандрівні козаки, „чи не будуть дохожати“ до них, „смерти їх доглядати“ і „тїло їх козацьке молодецьке в чистім полї поховають“. Повну відповідь меньшого брата забуто кобзарями, заховалась тілько та частина, де він поясняє біду, що їх спіткала; се тому, що вони їдучи в „охотне військо“, не просили благословення у батька й матери, не простились з ними; їдучи повз церкви, шапок з голови не зняли і помочи Божої не просили.

До сеї думи близько підходить змістом дума про трьох братів, що втекли з Азова. Одні варіянти говорять, що два старші брати вернулись до дому, а молодший вмер на Савур-могилї від безхлїбя, безводдя і втоми. Другі варіянти навпаки говорять, що всїх трьох братів вбито Татарами. Сей факт і зближує думу про Азовських братів з думою про трьох братів, що загинули на р. Самарі. Але є поміж ними важна ріжниця, а саме:

1) Самарські брати — се козаки, що охороняють землю, гуляють в полї і шукають герцю з кочовниками; всї вони—удальцї, що шукали виходу своїй енерґії в боротьбі з ворогами; як і инші удальцї вони йдуть гуляти в поле без згоди і благословення батька й матери, вони релїґійно байдужі, за що й їх покарано смертю від рук ворогів.

2) Азовські брати — невільники, що втекли з неволї; вони не мають нїякої зброї і навіть коней мають тілько старший і середнїй; останнї грубі і еґоістичні, лишають без помочи свого брата, що не має коня; свою коштовну одїж бережуть, щоб вихваляти ся нею на селї. Для нашої мети не має значіння характеристика кожного брата, а важне тілько місце їх гибели. В одних варіянтах місце гибели молодшого брата на якійсь Савур-могилї; бандуристи, що співали думу, вказували, що могила була десь коло Полтави, хоч їхня вказівка нїчим не підперта; на думку видавцїв „Историч. пѣсенъ малор. народа“, Савур-могила десь в Катеринославщинї [1]). Двох старших братів Татари здогнали на р. Самарі і тут їх порубали. Таким робом і Самарські і Азовські брати гинуть на р. Самарі, Та проте можна думати, що в сїм разї банду-

---

[1]) Д-ій К. Болсуновський в недавно виданім творі: „Саварка-Савари“ твердить, що Савур-могила була біля с. Соварки, Васильків. повіту.

ристи зєднали місце гибели тих та иньших братів через схожість змісту обох дум; але без сумнїву, могили їх повинні бути по ріжних місцях. Не що давно, в документах кінця XVIII в. з Лївобережної України ми зустріли вказівки на могили невідомих героїв: Опанасову могилу, Фурделеву могилу і могилу Трьох братів; остання була по р. Слїпороду в одинадцяти верстах від м. Пирятина. Самарські брати, чи Азовські лежать там — трудно рішити, бо бракує даних для того. Могили Трьох братів знаходять ся по переказам в багатьох повітах України. В кожнім разї істнуваннє всїх сих могил в звязку з іменами невідомих героїв Опанаса, Фурделя і Савура, і істнуваннє дум про гибель козаків єдиноборцїв взаємно себе потвержують; думи співають подвиги героїв і їхню гибель в безмежних українських степах, а могили, що заціли аж до кінця XVIII в. свідчать, що таких героїв не видумала народня фантазія, а вони справдї жили і виходили на боротьбу з ворогом в чисте поле; вони упереджали раптові наглі наїзди ворогів на козацькі оселї, себ-то охороняли руську землю.

До богатирів треба віднести і Івана *Коновченка або Вдовиченка.* Смерть його наступає тілько з його ж вини; він також їде в поле не тілько без згоди матери, але й не зупиняєть ся перед її прокльонами. Сей могутнїй лицар на поклик гетьмана виходить на герць з Татарами, проявлює надзвичайну силу, багатьох вбиває, а инших бере в неволю. Гордий з своєї перемоги Вдовиченко запалившись знову виступає проти Татар, не зважаючи на упередження досвідних козаків про небезпеку; Татари вбивають пяного Коновченка. Отаман вертає коня матери і опсвідає їй про смерть сина її.

В документах ми маємо дані про Вдовиченка в донесеннї подячого Щеголєва, який в 1672 р. привозив в Січ від царя гармати. В Січи оповідали Щеголєву, що кошовий отаман Вдовиченко, не чекаючи гармат, пішов під Перекоп; 17 жовтня військо повернуло ся, але без кошового; він зник. Козаки вважали Вдовиченка за надприродну істоту, якій призначено Богом зруйнувати Крим і перенести Золоті Ворота з Царьгороду до Київа. До нього зійшло ся багато народу; сподїваннє козаків на чудо і погорджуваннє зброєю мали той наслїдок, що Татари прогнали їх; після сього Вдовиченко, мабуть від сорому зник [1]). Се оповіданнє нагадує леґенду про Золоті Ворота і силь-

[1]) Соловев Ист. Рос. т. XII, гл. 3.

ного лицаря Михайлика, що заніс Золоті Ворота в Царьгород і доси живе там.

Нарешті до богатирів козацької доби треба, може, залічити ще й Олексія Поповича, згаданого в думі про бурю на Чорнім морі, і козака-бандуриста, що все житє проводить в полі й умирає на могилі під звуки своєї бандури.

Сї типи козаків і їхні подвиги, які ми розглянули вище, дають змогу установити такі факти:

1) Надмір молодечих сил та жадоба слави спонукали декого з козаків і селян гуляти в диких полях і шукати зустрічи з Татарами (Овраменко, три брати, що загинули на р. Самарі, Іван Коновченко, Олексій Попович).

2) Вони уходять від своїх родин, не зважаючи на протести батька-матери (Олексій Попович і три брати самарські), а ще частійше не зважаючи на протест матери-вдови; не просять у них дозволу і не одержують благословення (Овраменко, Коновченко-Вдовиченко), за те карають ся тим, що гинуть від ворогів (Овраменко, Коновченко і три Самарські брати), як що не встигнуть покаятись, так як се зробив Олексій Попович під час бурі на Чорнім морі.

3) Козаків карає невблагана доля не тілько за непризнаннє сили й святости молитви і благословення батька-матери, за перекір їх волї, але й за їх релїґійний індеферентізм; сей останній виявляєть ся в тім, що вони, проїздячи повз церкви, не молять ся й не скидають шапок.

Поперед усього ся неслухняність проти батька-матери була наслїдком упертости їх, бо батьки хотїли задержати синів дома, примусити їх господарювати тихо, не наражаючись на небезпеки та невигоди бурного войовничого житя в полї. Крім того, причинили ся до того й нестримні пориви невичерпаних молодечих сил, що шукали виходу, та пориви до більш високої, ідеальної діяльности, жадоба слави. („Щоб батьківської слави не втеряти“ —як говорить матери Вдовиченко; „щоб непріятеля під нозї топтати“, як каже козак Голота) і дуже рідко бажаннє здобичи („Ой прощай же, мамо, прощай до морозів, приведу я худобоньки тобі десять возів“, говорить козак матери збіраючись в похід на Крим).

Що до релїґійної байдужости, то вона могла розвинути ся поміж козацтвом під впливом поширеного на Українї в поло-

вині XVI в. аріянства. В Діаріуші Симона Окольського, який описав козацьку війну 1638 р., говорить ся про полки, що прийшли на поміч Яцькови Остранину при нападі його на Лубні: про полки Путивльця, Шекерявого, Соломи та инших і при сім додаєть ся: „Єдна рѣчь не грунтовна у нихъ и небезпечна завше— до войска поповъ своихъ не припускають, а за тимъ мало о Богу мыслять, але, яко безрозумньи, въ силѣ своей дуфають“ [1]...

4) Виїзди свої в поле для боротьби з ворогом Татарином, що руйнував села і брав в неволю дівчат та парубків, козаки звуть *гулянням в полї.*

5) Мета козацького гуляння — се боротьба з Татарами, стереженнє українських границь від татарських наїздів; стереженнє добровольне — удальцями-козаками.

6) Гуляють козаки в полї иноді дуже довго. Напр., Фесько-Ганжа-Андибер гуляє „сім літ і чотири“, а на дванайцятий рік вертаєть ся до Черкас.

„Ой долино-ялино! скільки я на тобі гуляв,
Да ніякого дива не видав“,

співає в думі козак Голота. Та були, здаєть ся, й такі козаки, що гуляли в полї все житє, як напр. отаман Матяш старий, який „в чистім полї пробував і з нас, православців-небивальців ні одного козака не втеряв“; або той „козак старесенький“, що співає свою лебедину пісню на високій могилї.

7) Гуляють в полї удалі козаки самі, або з товаришами, чи з братами. Сам гуляє Овраменко, Голота і Фесько-Ганжа-Андибер, козак-бандурист. Народнїй переказ, малюючи могучого богатиря, охоронця землї, також представляє його самотним, що здаєть ся на власні сили.

Самі гуляють три самарські брати. З джурою-товаришем гуляє Хведір Безрідний. З товаришами, невеликою ватагою, гуляють Іван Вдовиченко, отаман Матяш.

8) Гулянне козаків з товаришами або невеликими ватагами не треба мішати з походами великих козацьких віддїлів на Крим і Туреччину (на Кафу, Варну, Синопу, Царьгород і др.). На потребу такого відрізнення вказує кошовий Іван Сїрко в своїм листї до кримського хана, з 23 вересня 1675 р., після нападу на Крим. Поясняючи причини нападу, він між иншим

[1]) „Лѣтопись событій“ Сам. Величка, т. IV, ст. 208.

пише: „Що зась зъ охочихъ молодцовъ, чамбули ваши и наши по розлеглихъ и дикихъ степахъ гуляючи, зходитимутся и бытимутся, того намъ и вамъ до зайстя в войну великую причиною ставити сполне не треба“ [1]).

Ось сї перелїчені нами типи козаків і являють ся тими охочими молодцями, що гуляють в полї, про яких згадує Іван Сїрко в листї. Думи також иноді звуть уходи відважної молоди в поле на гулянне наперекір волї батька й матери та без їхнього благословення уходами „в охотне військо“.

9) Думи виспівуючи головні події „охочих молодців“, малюють їх людьми надзвичайної фізичної сили й зросту; так, напр., Фесько-Ганжа-Андибер дістає головою полиці (під стелю), де стоять миски; від його вдарів „коновкою“ розвалюєть ся піч в шинку. Таку ж надзвичайну силу має Івась Коновченко. На поклик отамана виступає він на герць проти багатьох Турків.

„Йому Бог допомагає, а він Турків рубає,
На аркан бере, в неволю посилає“.

Він здаєть ся тілько на свою силу і „на Бога не гадає“ — говорить дума, вказуючи тим на релїґійну байдужість і віру в власну силу.

Відповідно силї, вони пють і їдять дуже багато; напр., Фесько випиває „цебер“—відро меду.

10) Між удальцем-козаком і його конем утворюєть ся духовий звязок і взаємне розуміннє. Кінь сумує над вбитим козаком:

„Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький“,

вбитий Турками.

„Над ним коник зажурив ся
По колїна в землю вбив ся“.

На проханнє вбитого козака, кінь несе сумну звістку про смерть свого пана його матери, братови й коханій дївчинї.

Кінь, неодмінно „вороненький“, малюєть ся таким удатним, як і його пан-козак. Він стрибає через Дунай, не замочивши копит; він журить ся, взнавши, що козак хоче продати його; він наче докоряючи говорить козакови:

---

[1]) „Лѣтопись событій Сам. Величка, т. II, ст. 382.

„Пане мій, пане, не продавай мене,
Не продавай мене, згадай за мене,
Як нас наганяли Турки з Татарами,
То як я скочив — Дунай перескочив,
Дунай перескочив, копитка не вмочив,
Нї гострого меча, нї тебе молодця“...

Але й більшу силу почуває кінь:

„То як я іскочу,
Море перескочу“.

Не рідко й кінь зазнавав тої ж долї, що й козак; був „порубан і пострілен“, як у козака бандуриста. Силу сотника Харька Полякам вдалось зломити тілько прикувавши його коня за ноги в стайнї; инакше кінь би його визволив, не дав би йому пропасти; він би губи й зуби всїм порозбивав і будинок розвалив, бо то кінь був лицарський.

11) Опріч коня, турбував ся козак ще про зброю: „шабля булатная, пищаль семипядная“, „спис“—така зброя Хведора Безрідного; козак же Голота в битві з Татарином обходить ся самим „келепом“.

Такі характерні риси удатних козаків, що їздили гуляти в дикі поля.

Як нам здаєть ся, легко помітити, що ті ж риси спостерігають ся і у богатирів великоруських билин.

Святогор богатир, Ілля Муромець, Добриня Никитич й инші їздять „гулять во чисто поле“; Алешенька Попович з Єкімом Івановичом „ѣздили, гуляли по чисту полю, ничего они въ чистомъ полѣ не наѣзживали“, як нїчого не наїздив потім козак Голота.

Метою їх їздження „во чисто поле“ було:

„Заложиться за князя Володимира
Послужить ему вѣрой-правдою
Постоять за вѣру христіанскую“.

Як ми бачили вище, таку ж мету ставили собі й козаки: боротьбу з Татарами й Турками, службу на пограничу, береженнє рідної землї від зміїв, як окреслює їхню ролю народнїй переказ.

Центром, куди поривають ся і з якого виходять богатирі на заставу богатирськую був „стольний Кіевъ-градъ“. Для козаків таким центром були „Січ—мати“ і „Луг—батько“. Се були гнїзда богатирів великокнязївського і козацького періода української історії.

Їдучи „во чисто поле“ богатирі одержують дозвіл й благословеннє батька—матери: Ілля напр., у батька, Добриня у матери; взагалї вони їдуть не наперекір волї батьків і часто мати сама споряджає їх в дорогу (Добриня, Дюк Степанович).

Богатирі гуляють в полї або по одинцї, або з „дружиною хороброю“, „братією наборною“ (у Святогора дружини було 7 тисяч чоловіка; згадуєть ся дружина у Іллї). Богатирі складають як би одну воєнну спілку, в якій Ілля Муромець був отаманом, Добриня Никитич підотаманом, Альоша Попович—осавулом і т. д.

Гуляли богатирі іноді також дуже довго; так, напр., жінка Добринї Настасія Никулична ждала на чоловіка 12 р. і уже вважала себе за вдову.

Конї у богатирів також надзвичайні (кінь Іллї стрибає вище дерева стоячого, трохи нижче „облака ходячаго“; кінь Дюка Степановича: „броду не іспрашивалъ: онъ скачетъ, съ берега на берегъ“); між ними і їхнїми могутними верхівцями є духовий звязок, взаємне співчутє і розуміннє.

Та проте богатирі являють ся передставниками вищих верств суспільности великокнязївського періоду, виключаючи селянського сина Іллї Муромця. Козаки навпаки виходять виключно з народа і не мішають ся з козаками-арістократами, як Дмитро Вишневецький, Самійло Зборовський та иньші, що вчиняли свої лицарські події стоячи лише на чолї козацьких чат.

Всї давнї богатирі являють ся представниками багатих кляс населення; поміж охочими козаками здебільшого переважає біднота: голота, нетяги і тільки зрідка трапить ся людина пересїчного достатку.

Богатирі дуже шанують волю батька й матери і надто прихильні до своєї родини; охочі козаки часто ламають волю батька й матери, мало турбують ся про родину й зостають ся „безженними лицарями“.

Релїґійність богатирів нїде не підлягає сумнїву; у „охочих“ козаків-удальців вона часто захитана скептицізмом або байдужістю.

Богатирі маючи надзвичайну силу, вчиняють надприродні події; „охочі“ козаки, при своїй великій силї, виконують події звичайні для хороброї людини.

Богатирі більш фантастичні; „охочі“ удальцї — вже більш реальні.

Пригода богатирів, які каменїють в горах в боротьбі з невидимою страшною силою, така ж фантастична, як і їхні події; пригоди з „охочими“ козаками цілком реальні: або вони вбивають Татарина, або Татарам вдаєть ся порубати й постріляти козаків.

Таким робом еволюція богатирства відбуваєть ся через перехід його в козацтво, себто через більшу чи меньшу втрату свого дивовижного й надзвичайного характеру і перехід до більшої реальности. В деякій мірі відміняють ся й задачі: богатирі ведуть боротьбу головне з ворогами-чужинцями, і тілько Ілля Муромець виступає інколи оборонцем вдов і сиріт; „охочі“ козаки ведуть таку ж боротьбу але мають вони метою і оборону бідних і безземельних козаків від утиску й руйновання їх руками-сріблянниками, як висловлює се в думі Фесько Андибер, і боротьбу з гнобителями православної віри—панами-ляхами.

На прикінці зазначимо, що час зміни богатирства „охочим“ козацтвом дуже трудно помітити в лїтописях і народнїх думах. Без сумнїву, час сей збігаєть ся з добою татарського нападу, як се ми й указали розбираючи думу про Сокола.

В думах про козаків-лицарів не можна не помітити їх нерозривного звязку з Січю: з неї вони виходять і до неї ж потім повертають ся. Січ для них грає цілком таку ролю, яку відогравала застава богатирська для богатирів за часів Володимира. Січ складаєть ся виключно з лицарів-козаків, які всї разом, в цілому як військо, вчиняють ті самі події, що й окремі з них герої-лицарі. Січ, се збірний богатир. Біля Січи, як біля збірної особи, циклїзують ся всї історичні піснї козачини й народу. Нагадаємо їх удатні набіги на Туречину та їх страшенну нерівну боротьбу з Польщею, яка з ними, часто переможеними виробляла умови як з переможцями: вони були силою й переможені.

Але як богатирство домонгольського періоду „по билинам того часу“, мало свій кінець зкамянївши в горах, так і лицарство козацького періоду повинно було, в свою чергу мати свій кінець. М. Драгоманів в листї до О. Мілєра наводить оповіданнє А. І. Д—ого, вчуте ним в Київській ґуб. Наведемо його. Останнїй лицар трапив в салдати й його постановлено на варті в царських палатах. Сумно йому стало і він поклав рушницю, а взяв гармату і почав нею виробляти „муштру“ салдацьку. А цар і виходить. „Що се таке?“ Побачивши, що се лицар, цар зля-

кав ся його сили і замкнув його в льоху на ланцузї". Драгоманів зтримуєть ся від коментаріїв і зауважує, що хто не боїть ся обвинувачення в натягуваннях, той може вглядїти в сїм оповіданню відгомін увязнення лицаря князем в льоху, богатиря, про якого часто виспівуєть ся в великоруських билинах, і вивести, що в уяві українського народу богатирство зникло, коли „земство" підлягало державі" [1]).

Д-їй Смола в своїх „Переказах про богатирів" [2]) каже, що про смерть богатирів перекази зовсїм мовчать. Вони, які святі, можуть бути невидимими, живуть на високих горах (могилах) з яких видно цїлу країну, житє якої вони спостерегають, і задунайська війна (яка, не сказано) тому тільки скінчила ся щасливо для Росії, що туди полетїли мало не всї богатирі і невидимо рубили Турків. З сього пересказу д-їєм Смолою народнїх переказів (чого він одначе не доводить доказами) можна зробити висновки про безсмертність богатирів. Але істнує й зовсїм протилежний погляд на останню долю лицарства: його висловлено на нашу думку, в народнїй думі „про Михія" [3]), в якій з одного боку проводить ся думка про вирожденнє лицарства, з другого глузуєть ся з козаччини.

Михій — „дїдок старенький, дїдок маленький"; він цїлком протилежний молодому, великого зросту лицареви. Живе він не в Сїчи, а в славнім лїсї Лебединськім, славнім в переказах про Колїївщину; він в сїм лїсї „гуляє", як гуляли в степу лицарі; але на степ він тепер вже тільки „поглядає"; він не може вже розібрати й зрозуміти того, що дїєть ся тепер в степу, він бачить ілюзії: мирних жінок, що збірали полуницї, він приймає за ворогів, переконуєть ся в помилках і лає степ; обідрану одежу його, як і одежу лицарів, змальовано в комічному й недбалому виглядї. Ходячи лїсом, „він давні свої роскоші споминає".

Дїяльність та житє козачества теж змальовано в смішних формах, Чорне море „під припічком", а пристань біля порогу. Буря на Чорному морі „куцій собацї хвіст открутила" та дїдові старенькому, Михійкови маленькому у руки втеребила. Та він

---

[1]) „Древняя и Новая Россія" т. III, Спб. 1875 р., ст. 95.

[2]) Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. CIII, ст. 202.

[3]) „Кіев. Старина" за 1904, Лютий ст. 307. (Украинскія записи Порфирія Мартиновича.

то козацькі звичаї добре знає, та коло себе хоч мухи обгоняє [1])... На многія літа, до кінця віка“.

Все в думі обернено на жарт і осміяно. Се український Дон-Кихот кінця XVIII-го віку. Саме пробуваннє маленького і старенького діда Михійка в Лебединському лісї наче вказує на його зникненнє з історичної арени після приборкання р. 1768 російським військом останнього гайдамацького повстання (Коліївщини) і зруйнування через сїм лїт Запорожської Січи; запорожцї дійсно зібрали ся тодї в Лебединському лїсї і лїс їх згубив; багато їх з нього вже не вийшли, мусили там ховатись й поробили ся маленькими, старенькими дїдками, що жили тільки споминами про „давні свої роскоші“.

З російської рукописи призначеної автором для „Записок“ переклала Н. Р.

---

[1]) Кропки поставлено або редакцією „Кіевск. Старина“ або Мартиновичом, що записував сю думу.

Різдвяні та великодні вірші.

(До питання про ґенезу різдвяних та великоднїх бурлескних вірш з додатком нових матеріалів).

Подав **С. Гаєвський.**

Науковий інтерес до різдвяних та великоднїх віршів повстав тільки в половині XIX віку, коли почали їх записувати з уст народу і вишукувати по рукописам. Найдавнїйші записи треба вважати Максимовичеві, зроблені в тридцятих, або сорокових роках, але видруковані далеко пізнїйше. Потім зявляють ся записи в „Основі“, „Київській Старині“, „Зарі“ (ґазета), у А. Терещенка (Бытъ русскаго народа), П. Безсонова (Калѣки перехожіе), в Записках Ґеоґрафичного Товариства, в журналї, „Житє і Слово“, Записках Наукового Товариства Київського та Львівського.

В міру того, як набірав ся матеріал, виникала потреба клясифікувати його й установити той чи инший на нього погляд.

Безсонов умістив де-кільки уривків українських віршів в своїм виданнї російських „духовныхъ стиховъ“. Відношеннє до українських віршів сього старанного збірача російських „духовныхъ стиховъ“, досить цікаве. Він відмовив ся клясифікувати їх [1]) і, здаєть ся, умістив їх тільки на те, щоб вказати, оскільки народня творчість Руси Великої чистїйша й вища від творчости Руси Малої, приписованої латинством. Иому здавалось, що „Славянамъ сродно Православіе, для котораго они какъ будто прямо созданы“ [2]). І як тільки якесь славянське племя ухилялось від православія, то й його народня творчість псувалась. І через се Безсонов „не въ состояніи восхищаться всѣми этими заносными произведеніями“. Він признає, „що російський вірш складено

---

[1]) Калѣки перехожіе, ст. 21.

[2]) Ibid., ст. XVII.

цілим народом під натхненнєм релїґійної творчости". Про подані ним українські вірші бурлескного змісту він сього сказати не наважив ся, і навіть ми бачимо у нього спробу вказати те громадське окруженнє [1]), з якого могли вийти такі вірші; не вважаючи на се, він уміщує сї вірші поміж цілком протилежних по духу релїґійних „стиховъ". В. Науменко [2]), видаючи різдвяну й великодню вірші, обмежив зазначений Безсоновим характер „духовнаго стиха" і дав йому таке визначеннє, розбивши на дві части:

Перша:—„се утвори, які повстали й виробляли ся поміж народом під впливом християнських ідей, які проходили в житє, і знайомства з святим письмом", друга — „се твори письменних людей, але вони тоном і духом так наближають ся до перших, що нарід прийняв їх і засвоїв поруч з своїми власними". В. Науменко виключає звідси українські вірші; та проте коли зважити на масу і ріжноманїтність варіянтів записаних вірш, то треба буде признати, що вони глибоко пройшли в нарід, а в такім разї вони підійдуть під другу частину визначення Науменка. Очевидячки, як в першім, так і другім випадку визначаючи, що таке „духовний стихъ", не звернуто уваги на головну подробицю: не звернули уваги на основний характер настрою в тім і другім випадку.

Коли Безсонов такий не ласкавий до української вірші, то й дальші дослїдувачі, що зупинялись на них, теж не зовсїм вільні від такого погляду. Так, редактор „Кіев. Ст.", видаючи різдвяні й великоднї вірші, не все видрукував, бо на його думку де-які місця огидні й не для особливо вибагливого смаку". Інакше подивив ся Драгоманов [3]). Він зазначив, що для науки нїщо не може бути „огидливим" і видрукував все, що знайшов у паперах Максимовича й деяких збірниках.

Спроби розташувати вірші на ґрупи не дали одноцїльних думок. Напр., Житецький розріжняє вірші-орації й вірші-колядки; при тім, як що до колядки додаєть ся „віншування", то се вже буде орація. Рішучою ознакою переваги вірші-орації над віршею-

---

[1]) Про се див. у П. Житецького, „Мысли о малор. думах", ст. 34—56 і у М. Петрова „Очерки изъ исторіи украин. литер. XVII—XVIII в." ст. 104—105.

[2]) „Кіев. Ст." 1888. 1—3, ст. 282.

[3]) Ватра 1887; Житє і слово, 1, 1894.

колядкою служить зміна тону: в орацiях тон завжди жартовливий, в колядках поважний [1]). Д-р Франко поділяє на вірші й орації, в останнїх меньше гумору й більше дидактизму (зовсїм противно Житецькому).

Що до ґенетичної залежности різдвяних віршів, то поки маємо дві протилежні думки. П. Житецький [2]), розглядаючи вірші-колядки, прийшов до тої думки, що „текст вертепної драми попережали окремі пєси чи то на зразок звичайних народних пісень, чи то на зразок віршів-колядок, або вірш-орацій, чи, нарештї, на зразок „діальоґів“ [3]), і що перша частина вервертепу „є нїщо инше, як драматизація того матеріялу“, який був в різдвяних віршах“. Драгоманів [4]) же, видаючи в 1894 р. матеріяли Максимовича, маючи на оцї, видимо, анальогію в факті тїсного звязку одної–великодної вірші з драмою, висловив ся так: „по нашій думцї такі вірші і колядки виробились в міру того, як рождественська драма вкорочувалась з вертепу до звізди і далї до вірші і колядки [5]). Така протилежна думка Драгоманова примусила Житецького висловитись ще раз в 1900 р. [6]). Житецький ладен згодити ся що до великодньої вірші, хоч і проти узагальнення сього факту, але відносно різдвяних вірш всеж таки зауважив, що „з однаковим правом можна твердити й противне“. Головним чином Житецький опіравсь на те, „що в різдвяних віршах зміст далеко ширший, анїж в різдвяній драмі“. Таке роздвоїннє полягає в тім, що неможливо встановити послїдовний порядок в рядку тих кілець, поміж якими спостережено ґенетичну залежність. Кільця сї — різдвяна драма, польські шопки, пасторалки і діальоґи на той самий сюжет. В польській лїтературі значне місце відведено сьому питанню, але вияснено дуже мало [7]). Можна зустрінути думку, що „szopki“ попередили не тілько

---

1) Зміст уміщених під № 1—3 віршів-колядок збиває таке визначеннє: се колядки й разом з тим вони повні бурлеску.

2) Мысли о малор. думахъ, 1893, ст. 99.

3) Такий же погляд висловив проф. В. Перетц у р. 1908 (див. Зап. Наук. Тов. у Львові т. LXXXV, ст. 7).

4) „Житє і Слово“, 1, 1894, ст. 48.

5) Такого ж погляду приблизно держить ся разом з Франком і проф. М. Петров въ своїй працї „Кіевская искусственная литература XVII—XVIII в.“, 1911.

6) „Энеида“ Котляревскаго, 1900, ст. 105.

7) Wisła, т. 7, 1893, ст. 518.

містерії але й всякі діальоґи: здаєть ся, що вони навіть дали їм початок; а поруч і те, що „szopki“ — останки старих попереду наскрізь релїґійних містерій [1]). Д-р Франко [2]) зазначає такі суперечности та безпідставні твердження в праці Ізопольського по тому ж питанню, а проф. В. Перетц [3]) зауважує з сього приводу, що „історичні свідоцтва про вертеп польських істориків дуже непевні й подиктовані або несвідомістю, або національним шовінїзмом, або тим і другим заразом“. Богато нового в сю справу вніс д-р Франко своєю працею: „До історії українського вертепа XVIII в.“ [4]), де опублїкував тексти польсько-української вертепної драми, а також і різдвяну віршу, яку ставить в безпосереднїй звязок з вертепним дійством. Згоджуючись з де якими виводами д-ра Франка, проф. В. Перетц проте зазначає: „не з усїми думками д-ра Франка можна погодити ся цїлком“ [5]) через те, що „саме питаннє про залежність українського вертепу від польського джерела, що само по собі виникає, не тілько не розвязане, а навіть і не поставлене науково, через те, що доля польської шопки являєть ся о стільки ж темною та нерозвіданою як і вертепа“.

Такі протилежні погляди маєм про вірші і про инші лїтературні твори, які близько стоять до них. Зі всього того можемо зробити лише один висновок, що різдвяні вірші тїсно звязані з вертепним дійством, але яка лїтературна форма яку попережає, про се, як бачимо, істнують протилежні погляди. Ті дані, якими може зараз користуватись наукове дослїдуваннє, показують на істнуваннє у нас вертепа тілько в кінцї XVII в., або на початку XVIII. Манєра ж писати вірші на Різдво істнувала вже на початку XVII в., як се бачимо по віршах Памви Беринди (1616 в.). Правда, сї вірші серіозного змісту і як формою вірша, так і лексїчним матеріялом далеко стоять від бурлескного віршування, яке зараз нас цїкавить. Бурлескні вірші всї написані живою народною мовою без домішки славянїзмів і полонїзмів.

---

1) Ibid., т. 10, 1796, ст. 465.

2) До історії українського вертепа XVIII в. (Зап. Наук. Тов. у Львові т. LXXI—LXXIII).

3) Зап. Наук. Тов. у Львові, т. LXXXV, ст. 6.

4) Ibid., т. LXXI—LXXIV.

5) Ibid., т. LXXXV, ст. 5.

З найбільш архаїчною мовою й формою вірша буде „Ѱальм на Рожъдество Іс Хрстово рожъныхъ именъ пѹнкътовъ з дарами зложоне о р 1738“,—видрукований д-ром. Франком[1]). Датований сей „псальм“ кінцем XVII в., або поч, XXIII, с.-то припадає до дати вертепа. На підставі сеї вірші д-р Франко відсуває існуваннє вертепа в глиб XVII в. А в такім разї вірші, формою й мовою пізнїйші від видрукованої д-ром Франком, повстали, як треба вважати, після запровадження на Українї вертепа, а не перед тим.

Переходячи до студїювання самого матеріялу, мусимо зауважити, що розглядаємо не весь матеріял по даному питаню, а частину його, зібрану наново, приєднуючи з надрукованого тільки те, що має звязок з поданим нижче; через се і не ставимо собі метою розвязати остаточно питаннє в той чи инший бік. Йдучи слїдом, зазначеним проф. В. Перетцом, а саме: збірати матеріял і вказувати ґенетичну залежність, ми простежимо, що могло бути жерелом для авторів наведених вірш. В сїм разї для нас особливий інтерес має видрукований д-ром Франком[2]) уривок різдвяної драми. Він вказує, що у нас була відома вертепна драма (перша частина) і що в зародку вона була схожа де в чім на польські пасторалки. В уривку дїя ведеть ся трьома пастухами (Bartos, Stach і Kuba). Ст. Виндакевич[3]) наводить „Rozmowę pasterzów przy Narodzeniu Chrystusowym“, видруковану на початку XVIII в., де фіґурують пастухи з тими ж іменами, що і в пасторалцї і також старшим являєть ся Bartos. Не маючи під рукою повного більш старого тексту (Виндакевич наводить тілько уривок), ми користуємо ся з пасторалок в пізнїйшім виданнї[4]).

Уривок д-ра Франка розвиває дїю так, як і в пасторалцї, але в більш простій формі і з меньшою кількістю осіб, дари теж не дуже багаті та численні, хоч є „napoiu buteleczki“ і „kiełbasy“.

---

[1]) Зап. Наук. Тов. у Львові, т. LXXII, ст. 62—65.

[2]) Зап. Наук. Тов. у Львові, т. LXXII, ст. 25—45.

[3]) Rozpr. Akad. Umiejętn., Wydz. filol. t. XXXVI, ст. 25.

[4]) Pastorałki i kolendy w czasie świąt Bożego narodzenia. Częstochowa, 1895, ст. 1—63.

Кінчить ся перша частина уривка відходом пастухів, що поспішають до отар, щоб „Wilcy nie poskodzili“.

Видрукована в „Основі“ за 1862 р., № 6, ст. 44—49, вірша своєю концепцією нагадує щось посередне між уривком Франка і згаданою 1-ою пасторалкою. Позаяк перша частина вертепної драми Франка не збереглась в цілости і наведена нами вірша стоїть ближче до пасторалки, то з нею і проведемо порівняннє, вказавши й на ті відміни, якими вірша ріжнить ся від пасторалки і наближаєть ся до уривка І. Франка.

Згадана вірша ділить ся на три частини: вступ, виклад і закінченнє або „віншуваннє“. Виклад містить в собі епізод поклонення пастухів новонародженому Христови в „стані“. Польська пасторалка[1]) викладає сей епізод так. Пастухи захоплені чудовою нічю; раптом помічають світло і сильно лякають ся. Зявляєть ся янгол і повідомляє про народженнє Христа. Пастухи звертають ся за докладним поясненнєм до грамотного пастуха. Сей оповідає про Адамів гріх і про те, чого повинен прийти Христос на землю. Всї йдуть з музикою й співами колядок до Віфлеєму, несучи і подарунки. Поклонивши ся і давши дари, вертають ся назад. В кінцї співають коляду, з привитаннєм „gospodarzom“. Наша вірша має такуж концепцію, але звертання до старшого і його оповідання про гріх Адама не має, як нема його і в уривку Франка. Як і в 1-й пасторалцї, в вірші фіґурує пятеро пастухів;[2]) деякі імена тіж самі, що й в пасторалцї (Стах, Яцько); віршу оповідає один з пастухів — Опанас; він і „личман“ над всїми пастухами. В пасторальцї йому відповідає Bartos; він старший і „письменний“; до нього звертають ся за поясненнєм; він і порядок веде при походї і уклонах. Всї сї функції поклав автор на оповідача Опанаса.

Склад нашої вірші такий. Пастухи на добрій паші пасуть вівцї. У вечорі заганяють худобу до „кошари“ і два з них зостають ся стерегти отари; решта йде в „вербнячок“. Раптом Яцько й Протас, що зостали ся стерегти, біжать до товаришів, перелякані надзвичайним світлом. Перший прибігає Протас і по-

---

[1]) Pastorałki, Częstochòw, 1895.

[2]) У С. Виидакевича знаходимо теж вказівку на пятьох участників в виставах на Різдво Христово (Rozprawy Akad. Umiejętn. w Krakowie, wydz. filol., t. XXXVI, ст. 20).

відомляє про надзвичайне світло і про звізду, яка світить як „на мороз“. За ним біжить і Яцько і додає, що в „кошарі“ похожає якась непевна особа. В пасторалці теж два пастухи Масіек і Stach перші помічають (1-а пасторалка) появленнє надзвичайного світла і викликають решту пастухів, що сплять поза сценою (наш „вербнячок“); ті розпитують, що стало ся: чи злодії, чи нещастє з отарою і т. и. Факт появлення янгола в першій пасторалці передано коротко. В другій його обставлено сценічними асесуарами. Пастухи сплять. Янгол „z ukrycia“ співає „gloria“ і потім махає свічкою перед очима сплячих. Се переполошило їх. Один говорить: „by komu nie zrobiło cego“. Прибігає той, що сторожив отари, й повідомляє, що від чув голос і у нього „włosy powstaly na głowie“. Потім йде ряд питань поміж одним з сплячих і янголом. Сей також „z ukrycia“ відповідає „przy tłumionym głosem“ незрозумілі поки що пастухам слова. Се зовсім налякало їх; вони готові всї утїкати. Тодї янгол виходить „z ukrycia“ і сповіщає про народженнє Христа. Наш Опанас переказує се так. Схованка янгола з посторалки відповідає „кошарі“ з нашої вірші, де й помітив його один пастух як щось підозріле; пробігає думка, чи се не злодій. Так говорять і пастухи пасторалки, але в уривку се начерчено виразнїйше: один пастух говорить — „iakie un wiełkie zemby ma, boię się, zeby un mię nie ukąsił“. В вірші також висловлює ся страх, щоб невідомий не вкусив. Далї оповідач говорить:

Ми щоб туди,
Волосся дубом.

Останнїй вірш нагадує місце з пасторалки: „włosy powstaly na głowie“.

Нарештї янгол повідомляє їх про новонарожденого і загадує пастухам: „ідїть біля Вихлиєма в станю“, та додає: „отдайте Тому се ягнятко“. В пасторалцї се місце і приготованнє пастухами дарунків і похід з ними начерчено дуже докладно. В нашій вірші се передано коротко і помітна неясність і подвійність. Так, янгол вказує: „се ягнятко“, а далї оповідач говорить:

„Тут ума мойого не стало
Зараз піти ягня ловити?
Не видно ж, темна ніч ходити“.

І янгол вказав на „ягня“, що було тут, а потім Опанасови доводить ся турбувати ся про те, щоб впіймати ягня. Се пояс-

няєть ся тою ролею, яку взяв на себе Опанас; він робить те, що в пасторалцї Bartos, а сей після того, як поклали йти з дарунками до Вифлеєму, говорить: „Pockajta no trochę, skocę po barana“. Звідси зрозуміло, чому й Опанас взяв на себе таку турботу.

Також і далї Опанас робить все те, що й Bartos. Прийшовши до Вифлеєму, Опанас говорить:

Ходїте ж.., у станю
Да всї рівненько говоріть.

В пасторалцї, „gdy przybyli do szopki, Bartos ich szykuje“ і говорить.

Stańcie tu porządkiem... a muwcie za mną. Війшовши до „станї“, пастухи „навколїшки впали“, як і їх прототипи в пасторалцї. Піднесши ягня і вислухавши ласкаві слова Йосипа, пастухи вертають ся до дому.

Далї йде те, що ми звемо третьою частиною — поздоровленнє присутнїх з святом, для чого він, Опанас, і збочив трохи з дороги від Вифлеєма:

А я оце до вас попав,
І сказав, що велено казати,
А вас з Різдвом поздоровляти,
Простїть, що де чого не знаю,
А може де сказав не так.

У вступі вірші оповідач також перепрошує,

...що половину
Того вже дива позабув,

Се почасти поясняєть ся тою ролею, яку взяв автор на себе: удавати з себе простакуватого незнайка і з такої позиції оповідати про поважні речи.

Перша частина вступу се звертаннє до слухачів. Таке ж звертаннє знаходимо і в пасторалцї, де „jeden z kolendników występuje i tak przemawia:

Wszystkim wobec kolendy najprzód winszujemy,
Zanim wielką nowinę panstwu opowiemy;
Naszem będzie staraniem, by nedlugo bawić,
Raczcie tylko łaskawie ucha nam nadstawić!

Наша вірша починаєть ся так:

Здорові будьте с тим пани,
С чим я ос до вас *припхав ся*
Тай не перечте лиш менї...
Скажу я вам вість чудну і дивну...

Легко помітити, що се місце наближуєть ся до початкового привитання пасторалки. Чи було яке привитаннє у видрукованім д-ром Франком вертепнім дійстві, нам невідомо. В вертепі пізнійшої записи, а саме Галагана [1]), ми маємо його в такім вигляді:

От се ж і ми, паниченьку, до вашої таки мосці,
Як сам бачиш, Грицько з Прицьком *припхали ся* в гості.
І ягнятко принесли із сільського стада,
Нехай буде здорова вся наша громада!"

Де-якими виразами привитаннє з вертепа Галагана наближуєть ся до нашого, але тут пастухи звертають ся просто до Новонарожденого і його матери, а „личман" нашої вірші, як „jeden z kolendników" пасторалки, звертаєть ся до глядачів, через що загальний тон привитання вірші й пасторалки зближають ся.

Наведені порівнання показують, що згадана вірша ґрунтуєть ся на першій частині вертепної драми, зародок якої бачимо в „уривку" Франка і в більш розвиненім вигляді в польській пасторалці. Що дана вірша відбиває в собі щось посереднє поміж „уривком" і пасторалкою, видко на багатьох місцях. Напр., янгола окреслено в трохи грубовато-гумористичнім тоні, як і в уривку: він — небезпечна істота, якої боять ся, щоб не вкусила; инші місця трактовано, як і в пасторалці.

При тім, поруч з перероблюваннєм драматичної сцени автор накреслює і цілу побутову картину, де, як каже Житецький [2]), „пастухів змальовано дітьми природи і рідної обстанови українського побуту". Артистично, напр., змальовано привілле пасовиськ в степу:

Ми пасли овечат до світа:
Як на весні буває в маї.
Кормок придав ся зелененький,
Були кошарі готовенькі,
Привілля для всього було.

Досить значним розширеннєм в вірші буде те, що в ній зовсім инакше і ширше окреслено становище Марії й Іосифа. Як в вертепній драмі, так і в пасторалці вони не виявляють ніякої акції. Навіть дякує пастухам за дарунки й пісні Bartos, себ-то старший пастух. Марію й Іосифа не наділено тут ні єдиним сло-

---

[1]) „Кіев. Ст.", 1882, X, ст. 11.
[2]) Мысли, ст. 85.

вом. В вірші Марія сама прийняла дарунки і „ласкаво“ привитала пастухів.

„Як будто знала нас давно“.

В канонїчних євангеліях епізод з пастухами викладено коротко і Марія не бере в нїм нїякої участи: вона тілько складала все в серцї своїм. Тому треба думати, що означене місце містить в собі елементи апокрифічного

„Казаніа ѿ предївном і невїмокном рождествѣ Хвом“ [1]).

Тут читаємо: „пастухи... узавши ꙗгнꙗтъкъ прекраснїхъ двое і зоставивши ѡвечьки свои пошъли и коли пришъли до вертепу ї ꙋвидѣли тамъ ꙗноть великꙋю и запахи предивнїи ї ѡтрочатко лежащее оу ꙗлехъ, свѣтꙗщее сꙗ ꙗно, ꙗко слонце... и падше поклонїли сꙗ Ху ї матери его, такъ тожъ ї Ѡсифови... и тꙋ їмъ миле Пречистаꙗ подꙗковала и ихъ благословила и тꙋ пастꙋхи пребили оу той благодати днъ и ночъ и пошъли. Пришли, знайшли ѡвечки свои на том мѣсци, где бꙋли ихъ ѡставили, оу цѣлоти“...

У вірші, яку ми зараз розглядаємо, в кількох місцях відбиваєть ся се місце апокрифічного тексту. Так, коли пастухи увійшли до „станї“, всї „позатулялись“,

Бо світ великий осияв.

Про сильний світ і запах говорить ся тілько в наведенім текстї.

Кінець наведеного місця також відбив ся і в останнїх словах другої части вірші, викладу:

... прийшли
І по отарі роздивились,
То далебі, що всї чудились:
Усе так як було — так і є.

Чималу ролю в наших віршах удїлено й Іосифови. Тут він виправляє пастухів в дорогу, В иньшій вірші (№ 6) частує царів; в вірші-колядцї № 3 дїєвою особою виступає тілько він. Відповідних джерел для такого змальовання Іосифа не знайдено.

Продовженнєм переглянутої вірші яко дальший розвій тої ж теми поклонення пастухів, запозиченої з вертепного дїйства, буде

[1]) І. Франко. Памятки укр.-руської мови і лїтератури, т. II, ст. 121.

вірша-колядка № 4. В переглянутій вірші пастухи йдуть без музики і приносять тілько одне „ягнятко“. В пасторалці вже маємо скрипки, „fuiary“ й инші інструменти. Пастухи співають і грають доти, доки старший не прогонить їх, тому що надходять більш поважні пани. В вірші-колядці № 4 перші сім рядків нагадують початкову розмову пастухів пасторалки, Maciekа і Stachа, з описом того надзвичайного світа, який вони бачили. Далї переходить до того місця, де один пастух поклонивши ся і піднесши дарунки, пропонує товаришам віддалити ся,

Bo oto cię zbirają znać wielcy Panowie,
Patrcie, co to tu wojska, pewnie to królowe.

Пастухи відходять співаючи:

Hola chłopy! dalej z tej sopy,

щоби уступити ся царям, що надходять для піднесення дарунків. Все те в переробцї знаходить ся в віршах 8—18.

Порівнюючи нашу запись з варіянтом Чубинського, встановлюємо значні неясности. Так, вірш восьмий нашої записи — „Бачить звізда короля“ — виявляє повну плутанину і нїчого не поясняє собою по сути дальшого тексту; в віршу 16-ім — „Військо жоміраме (вар.: звізди з сумерами)“ — виказуєть ся та ж плутанина: „військо“ і „звізди“, „жоміраме“ і „з сумерами“. Очевидячки, передаючись з уст в уста серед народу, ся вірша багато втеряла первісних елементів і придбала нових. Стародавнє, напр., слово „сурми“ перейшло в сумери, а далї в „жоміри“. Пастухи з „fujaramy“ переродились в козаків з бандурами. Що тут попереду згадувались польські інструменти, про се знаходимо вказівку в тій же вірші кількома рядками нижче, де згадують ся „струяри“. В теперешнім варіянтї тут стоїть вже гитара, як більш знайомий інструмент.

Закінченнє варіянта нашої вірші —

Віншувати не вмію,
Забувим латинї і т. д.

дуже цїкаве відносно її автора; без сумнїву тут під „латиною“ треба розуміти колядку, яка закінчує пасторалку; вона написана макаронїчною мовою і містить в собі тільки поздоровленнє й зичення „gospodarzom“.

Далї розглянемо такі вірші, які трактують все ту ж тему, але не в повнім обсягу, а тілько епізод піднесення дарів ново-

народженому. В уривку д-ра Франка сих дарунків небагато, хоч є і „siano“ і „napoiu butełeczka“, і „kełbase“. Зразок такої вірші подає Житецький [1]) з рукописи Ц.-Арх. Музея при Київ. Дух. Акад. Тут фіґурує той самий Стах, Яцько, Мацько, що й в вірші з „Основи“, але поруч з ними зявляєть ся вже ціла низка селян, зі всяким питвом і їжею. Такий же точно характер передачі сього епізоду знаходимо і в третїй пасторалцї [2]), де пастухи несуть ріжні гойні дари, а поруч з ними беруть участь і „parubcy“ [3]). Але коли пастухи пасторалки несуть горілку, то участники вірші приносять і приправу до неї — перець. Подібну віршу подає і д-р Франко (див. вище). В сїй вірші велика сила дієвих осіб, що виступають парами. Останнє вказує на тїсну залежність вірші від вертепної драми, хоч Франко і висловлює сумнїв, щоби в вертепній драмі виводило ся так багато персонажів. Можливо, що ся вірша утворилась із сполучення кількох вірш подібного змісту; на се вказує і самий заголовок.

Таким чином, розглянуті вірші дуже наближують ся до вертепу. На них ми можемо тепер простежити і окреслити ґенетичну залежність таких вірш, що на перший погляд нї чим не нагадують вертепного дїйства і цїлком відірвані від властивого їм первісного ґрунту. До таких вірш треба зачислити уміщену в додатку під № 5 „Радість святих“. Щоб яснїйше показати се, зупинимо ся докладно на згаданій у Житецького [4]) вірші. Цїкава вона тим, що по нїй та її варіянтах можна простежити, як дана тема поволї ускладняєть ся новими елементами і утворюєть ся нова вірша, пристосована до нових осіб; і саме місце дїї нїчим не нагадує попереднього вертепа. В уміщеній у Житецького вірші фіґурують не то пастухи, не то прості селяне. Самко і Юхим співають; Яцько і Мацько несуть „барана до Христа-Пана“;

Данило по морозѣ въ драбистум возѣ
Привизъ горѣлки чтири барилки...
Граєть ажъ мыло въ дуду Кирило.

---

[1]) Мысли, ст. 87.

[2]) Pastorałki, ст. 63—69.

[3]) У Виндакевича наведено „Rozmowę pasterzòw przy Nàrodzeniu Chrystusowym“, видруковану на початку XVIII в., де перед веде також Bartos, який, йдучи до Вифлеєму, запрошує і „parobkòw“. (Rozprawy Akad. Umiejęt. Wydz. filol., t. XXXVI, ст. 25).

[4]) Мысли, ст. 87.

Тут ще зустрічають ся тіж персонажі, що і в вертепній драмі і в пасторалці; особи також ґруповано парами; несуть тіж самі дарунки. В варіянті сеї вірші-колядки [1]) з приспівом „алелуя“ фіґурують прості селяне. На пастухів жадної вказівки немає, імена другі. В варіянті Б трактуєть ся все так само до 19 віршу; ще звичайний Іванко „несе мед із дзбанком“ і т. д. Після згадки про Бога, а потім „батька джури“, і після вказівки, що „ідуть (не то Бог, не то батько) по морозї за драбинястим возом“, з 29 віршу починаєть ся:

Ой, на горі, на горі
Там святиї собори.

В дальшім сї два вірша поставлені на початку окремої вірші. З святих тут поки що згадуєть ся один „Микола“, що він

Сидить в конець стола,
Перехилив шапку,
Бере в танець Гапку.

В виданих Драгомановим [2]) варіянтах „Радость святих“ фіґурує вже значне число імен святих, поміж якими зустрічають ся і знайомі нам з вертепної драми і вірші з рукописи Ц.-Арх. Музея: Стах (в инш вар. Евстафій), Стецько й ин. В склад її увійшло чимало елементів попереднїх вірш. Тут і

Наш батько в дорозї,
В драбинчастім возї.
Везе нам горілки
Чотири барилки.

Іван черпає „мед збанком“; „Гавріил на дуду реве на всю губу“ і т. д.; але все те прикладено вже до нових осіб, відірвано від попереднього місця дії, і все прибрало характер почесної празникової бесїди зі всяким питвом. Приспівування тут ще чергують ся, хоч другий з них „Господи помилуй“ переважає. В новім варіянтї, наведенім низче в додатку під № 5, кількість імен найменьша. Повторяєть ся тільки один приспів. Чергування парами немає; тілько

Настасія плеще в руки,
Підскакуючи до Луки“.

В варіянтї Драгоманова ґруповаппє парами витримано в багатьох місцях. Цікаві між иншими ось сї вірші:

---

[1]) Чубинскій III, ст. 381, № 104 А і Б.

[2]) „Житє і Слово“, ст. 44—47: один з галицької рукописної книжки, другий—з польського списку кінця XVIII в.

Соломона князя підхопила Пазя,
А Давида царя підхопила Сара.
Алїлуя!
Взяв на гуслї грати, гопки витинати.

В варіянтї з польського списку кінця XVIII в. се місце перероблене вже так:

Соломона князя підхопила Пазя. Ал.
Як взяв в дудки грати, гопки витинати.
А Давида царя підхопила Сара. Ал.
І святим на небі горілка в потребі.

Без сумнїву се місце навіяно великоднею віршею, яку уміщено в додатку під № 7. В білоруськім її варіянтї, після згадки про Соломона, говорить ся про те, як став грати на гуслї Давид і першою пішла в танок Сара, а за нею вже і всї праотцї парами з своїми жінками.

В кінцї нашого варіянта маємо чотири вірші, яких немає анї в однім варіянтї. Згадка тут „шопки“ ще раз вказує на жерело, з якого черпали матеріял автори таких вірш.

Вже було вказано, як рішучо висловив ся Житецький проти висновків Драгоманова що до різдвяних вірш. Головно він опирав ся на те, що в богатьох різдвяних віршах зміст геть ширший, анїж в різдвяних драмах. В основі розглянутих вище вірш без сумнїву лежить перша частина вертепної драми, але є позичене й з апокрифів, особливо в першій з них. Навпаки, в вірші № 6, як що і є відгуки різдвяної драми, то вони дуже незначні, а в цїлім вона викладає те, чого ми не знаходимо в вертепнім дїйстві. Вона призначалась на те, щоб виголосив її один з колядників перед початком колядування, але частїйше всього останнїми часами виголошувалась вона в тїснім колі під час гулянок на святках. Тут можна бачити відбите вертепної драми, або польських пасторалок лише в тім, що пастухи співають і грають (вар. „Житя і Слово“); врештї виклад розвиваєть ся незалежно від вертепної драми. До ориґінальних властивостей треба залїчити поклоненнє волхвів. Всюди сей епізод трактовано однаково, що волхви, увійшовши до вертепу, падають навколїшки і кланяють ся новонародженому. В розгляданій вірші вони поводять ся гідно своєму стану:

Туди йшли трі царі,
Несли Христу дари.
Принесли й поставили там, де знали,
Щей по письменськи поздоровляли.

Також ориґінальні й слова, що вкладено в уста царів, так як і частуванне їх Іосифом. Кару Иродови й його гибель оброблено свобідно на підставі апокрифів, де докладнійше описано сей факт, ніж в євангеліях канонічних. Так, в учительній Євангелії[1]) псевдо-Матфія (з рукоп. XVII в.) читаємо: „а Ірод проклятый зле загинулъ: напустилъ на него Бгъ лютую коросту, й такъ беззаконый с тымъ супухъ й розсѣлъ ся“. В иншім місці[2]) говорить ся, що „того Ірода кроля червы живого на его стольцу королевскомъ росточили, а душу его чорты до пекла на муки вѣчные запровадили“. В вірші опис посланої кари починаєть ся так майже, як і в указаній Євангелії:

Вірша.	Евангелія.
Бог послав кару На Иродову главу.	Напустилъ на него Бгъ Лютую коросту.

Далї говорить ся про „болячки“ по всьому тїлу, що у нього завелись черви і т. д. Цікаво, що сей опис погибели Ирода поволї скорочуєть ся і змягчуєть ся, чим далї вірша живе в устах народа. В найстаршій записи Максимовича сюди належить 54 вірша, а далї ся кількість зменьшуєть ся і в нашій записи задержалось 10 віршів. При витревалости иньших частей се дуже характерно. Житецький[3]), між иншим, думав, що ся риса змальовання „жестокаго Ирода“ властива всьому українському народу, який чимало Иродів бачив в своїй землї. Але мала витревалість такого утрированого змальованя говорить противне. Як що говорити про типичність якогось місця даної вірші, то доведеть ся зупинити ся на тих бажаннях, які вкладено в уста царів:

Будь ласкав, благослови нас так:
Щоб жито родило,
Щоб війни не було,
Щоб ми пожили в смак.

Се місце задержалось по всїх варіянтах. Звідси можна вивести, що тому оточенню, в якім повстала й поширювалась така вірша, був принадний тихий спокій, при якому можна б було „пожити в смак“.

---

[1]) Франко. Памятники, т. II, ст. 115.
[2]) Ibid. ст. 141—142.
[3]) Мысли, ст. 90.

Таким чином розгляд поданих вірш показує, що автори таких вірш користувались при їх компонуванні різдвяним вертепним дійством. Те розширеннє, яке зауважив Житецький, має своїм джерелом апокріфи.

II.

Вперше показав дорогу до вишукування джерел деяких великоднїх вірш той же Драгоманов. Роздивляючись віршу [1]), уміщену в Основі за 1862 р., VI:

Егда Юда Христа жидам продав
І о тим вельми захвирсовав....

він звернув увагу на те, що вона сильно драматїзована. Там же Драгоманов дав цікаві паралелї з нїмецької великодньої драми, вказавши принагідно, що взагалї такі драми й вірші ґрунтують ся на Никодимовій Євангелії. Припущеннє Драгоманова що до залежности великоднїх вірш від великодньої драми більш уґрунтував др. Франко [2]), видрукувавши великодню драму „О збуреню пекла“ При сїм він вдруге видав в поправнїйшім видї і згадану вже вище великодню віршу. На підставі сеї вірші Драгоманов і висловив свій погляд про безпосередню залежність великоднїх вірш від великодньої драми, а різдвяних від вертепного дїйства. Проти такого узагальнення висловив ся Житецький; він вказав, що вірші захоплюють ширше як відомі драми. Також, др. Франко, який видрукував драму „о збуреню пекла“, все ж підкреслює, що „автори їх (вірш) поводять ся зі своїм оріґіналом дуже свобідно, беручи з нього тільки основний мотив Ісусового приходу до пекла і розмальовуючи його живими колїрами українського гумору [3])“. Визначеннє, яке дав Франко, можна прикласти до поданої в додатку під № 7 і 8 великодньої вірші; проте треба додати, що автор її не тільки „розмальовував“ живими колїрами українського „гумору“ запозичений з Никод. Євангелії матеріял, але додавав до нього і з иньших джерел.

З уміщеними тут маємо шість варіянтів вказаної вірші. Їх можна подїлити на дві ґрупи або обробки. Представником першої ґрупи буде один білоруський варіянт. В нїм Христос звер-

---

[1]) „Ватра“ 1887 р. (Передруковано в Розвідках, 1906 ст. 108—116).

[2]) „Кіев. Стар.“ 1894, VI, VII; зведений текст в Зап. Н. Т. ім. Шевч. в Львові, т. LXXXI.

[3]) Памятки, т. II, ст. LIV.

таєть ся до Матери своєї (в першім епізоді). Нема кінцевого звертання до „владики“. В богатьох місцях видко драматичну форму викладу, яка губить ся в варіянтах другої ґрупи. Так, з вірша 21-го йдуть власні слова Христа:

„А я много мѣвъ роботы
Подъ часъ святыя суботы,
Покуль пекло погасив
И Адама воскресив.

В другій части вірші, де праотці виступають парами з своїми жінками, вповні задержано характеристику, властиву сим праотцям по біблії. Під звуки Давидових гуслей—

Сарра в тую же годзину
Прежъ всихъ вышла на средзину,
Съ Авраамомъ въ танецъ шла,
І всихъ на ноги подняла.
Исаакъ процерши вока
Сталъ съ Ревеккой Сарры съ боку,
Яковъ кинулъ свой костыль,
Ставъ при ихъ, взявши Рахиль, і т. д.

Через се білоруську запись вірші треба вважати за найблизчу до ориґіналу. Тут ще видержано серіозність тону, і з сього приводу ще Драгоманов зазначив, що „по мові і по змісту білоруський варіянт, видимо, пішов від українського, тільки він більше вдержуєть ся від юмористичного трактування речі“.

Записи другої ґрупи розпадають ся на дві підґрупи. До першої підґрупи, яка містить ще значну кількість віршів (до 150) і має звертаннє до владики, належать записи „Кіев. Стар.“ і „Життя і Слова“. Другу підґрупу складають уміщені тут два варіянта, в яких немає звертання до владики через те, що взагалї їх кінець загубив ся як і инші місця. Всї разом варіянти другої ґрупи мають такі окремішности. В першім епізоді Христос звертаєть ся просто до Марії, що прийшла плакати на гріб. Місце, яке в білоруській записи починаєть ся з 21 вірша, передано від третьої особи так:

А Христо був на роботї —
Попалив собі чоботи,
Поки пекло погасив
І Адама воскресив.

Наведене місце виходу праотців парами в другій ґрупі передано із стягненнєм двох віршів в один, через що характерні риси одної особи перенесено на другу. Передано воно так:

Сарра кинула і ложку,
Піднімала гарно ножку,
А за нею і Рахиль;
Лія кинула й костиль,
Протирала хусткой очи.
І Ревека вишла з мочи і т. д.

З варіянту першої ґрупи ще помітно, що в багатьох місцях була мова від першої особи, а в инших варіянтах се вже цілком загублено. Через се виклад вірші набуває деякої двоїстости.

В першій части оповіданнє ведеть ся самим Христом присутній тут Марії, є то така форма викладу, яку ми бачили в першій розглянутій різдвяній вірші. В другій части помітно уривковість і ґрупованнє осіб парами, як і в різдвяних віршах, що мають в основі епізод піднесення дарів новонародженому. В сїй части спостерігають ся взаємини даної вірші з різдвяною — як се було видно вище при розгляді вірші „радість святих“.

Що до тих жерел, які могли лягти в основу сеї вірші, то про них можна сказати так. Доси невідомо анї одної великодньої драми, якаб так трактовала дану тему, як ми бачимо се в даній вірші. Вказана Драгомановим німецька драма і видрукована пізнїйше др. Франком українська драма „О збуреню пекла“ і відповідна їй вірша справдї мають в основі виключно Никодимову евангелію. Сього не можна сказати про нашу віршу. В евангелії Никодима всю увагу звернено на самий факт боротьби з дияволом; а по сім „простерѣ Гь ржкж своѭ, сотвори знамение крстово на Адамѣ и на всѣх своих стых. И держа десницю Адамлю выспрь йде изъ Ада, и кси стїи послѣдствоующе быша Бгоу“ [1]) (Оповіданнє Карина і Лисина про Ісусів прихід до пекла). Всї святі під проводом ангела Михаїла приходять до раю і знаходять там Єноха, Ілю і розбійника. Наша вірша розвиває дїю далї і подає те, що стало ся по приходї всїх святих до раю.

Перш за все треба зазначити, що перший епізод вірші не у всїх варіянтах трактовано однаково. В білоруськім варіянтї Христос звертаєть ся до своєї матери, в других просто до Марії, в якій по обстанові треба бачити Магдалину, як про се і гово-

[1]) Франко, Памятки, II, ст. 301.

рить ся в канонічних евангеліях. В евангелії псевдо-Матвія перша дозналась про воскресеннє Христа Його мати. Так оповідає і „казана на воскресенїе Хво“: „так ся его стая мать ѡбѣцала мтри своей, мовил так: — Не плач, мти моя, воскресну бо третїй днь и се перше тобѣ ся покажу“. Так же ся и стало“[1]). Ся версія, видимо, була дуже популярна на українськім ґрунті, коли складач синаксаря[2]) після шостої пісні великоднього канона пише: „первѣе оубо воскресеніе бжїи Мтри познаваемо бываетъ, прямо сѣдящей гроба съ Магдалиною, яко же глетъ Матдей. Но да не сомнилобыся воскресеніе, за яже къ мтри присвоеніи, евлїсти глаголютъ: первѣе является Магдалини Марии“. Що Христос вперше явив ся матері, се особливо хотїв підкреслити автор синаксара. Кілька рядків нижче він знову вертаєть ся до того і говорить: „возвращающися же ей (Магдалинї) съ другою Марїею, срѣте я Хртосъ, гля: радуйтеся, подобаше бо первѣе слышавшему роду: въ печалѣхъ родиши чада, тому и радость внушити“. Через се можна думати, що в первісній редакції вірші в сїм епізодї говорилось про матїр Христа, а потім під впливом канонїчних евангелій стало фіґурувати тілько імя Марії, під якою могла розуміти ся і Магдалина. Що до всього місця:

„Штожъ ты, моя маці, плачешь?
Я воскресъ, сама ти бачешь.
Хоць на пупъ жиды кричаць
Што нарушена печаць,—

то воно нагадує се місце з пасії[3]): „Хс в тайнѣ мовил: „Мтко моя, положѣте мя оу гробѣ, бо я иду до пекла, пекло розбити и діявола, ворога своего, побѣдити, а жидом, своим ворогом, смуток оучинити“ Хоч сї чотири вірші

---

[1]) Франко, Памятки, II, ст. 330.

[2]) Трїодь цвѣтная ѕаѵмъ (1747), яка належить Київ. Братському монастирю, друкована в Київ. Печ. Лаврі.

[3]) Франко, Памятки II, ст. 235.

трактовано дуже близько і до канонїчних євангелій, але звертаннє до матери нагадує наведене місце. Дальше оповіданнє Христа про те, скілько він труду взяв, поки увільнив Адама, дуже вільно оброблено за Никодимовою євангелією, і можна сказати, навіть занадто вільно; при сїм запроваджений туди бурлеск розвивав ся далї ще більш. Так, в білоруськім вар. сам Христос говорить:

А Я много мѣв роботи
Підъ часъ святыя суботи.

В решті варіянтів се переказано від третьої особи і ще додано, що Христос „попалив собі чоботи". Прихід діявола по справку до Арона і те, що той „очки надїв да в библію поглядїв",—треба покласти на винахідність автора, що обдарив Арона і в пеклї властивими йому по біблії фунціями законника. Взагалї треба сказати, що автор всїх участників свята характеризує такими рисами, які їм властиві в біблії і народ. переказах: Мойсей—з рогами; Соломон—мудрий; Ной—любить вино і т. д. В змалюваннї виступу з пекла і приходу до раю автор не йде слїдом за еванг. Никодима. Як вже вказано вище (див. ст. 92), в Никод. Єван. святі, прийшовши до раю, знаходять Єноха, Ілю й розбійника. Наш автор зовсїм на се не зважає і примушує Ілю виступати „на конях в дишла" і передавати „Елисею жупан", щоб „разступился Іордан".

Зустріч і розмову Христа з Адамом знаходимо і в Никод. євавгелії, де сказано [1]): держа Гь десницоу Адамлю, рече к немоу: миръ тобѣ со всѣми чады твоими". Адамъ же на ногѫ Гню согноувъ сѧ паде й со слезоѭ мѧтвоѭ рече: „вознесоу тѧ, Ги, ꙗко подꙗтъ мѧ"..., але все те перероблено зовсїм оригінально і передано так:

Він сльозами ввесь залив ся,
Христу в ноги поклонив ся,
Гірко, гірко заридав,
І на Єву поглядав.
Христос взяв його за руку,
І сказав: „Такую муку
Ти, Адаме, забувай!
Дригай (вар. дергай) з Євою у рай"! [2])

---

[1]) Франко, Памятки II, ст. 300.
[2]) Житте і Слово, I, 1894, ст. 437—438.

Далї йде та частина вірші, де, як вже зазначувалось, дїєві особи ґруповано парами і де змальовано банкет святих в раю. Деякі місця сеї частини близкі до різдвяної вірші „радость святих“. Можливо, що остання запозичила сї части з великодньої вірші. Складаннє в такім тонї останньої части даної вірші і наданнє їй характеру банкету з музикою й танцями треба покласти на поетичну творчість самого автора. Правда, тут немає повної ориґінальности; складові елєменти для автора були готові і в апокрифах і в містеріях і церковних піснях. В „Мистерії Страстей Христовихъ“ [1]) знаходимо такі слова, вложені в уста Христові перед прийнятєм „горької“ чаші:

Чи такое ся родитъ вино в Твоей винници?
Чи такіе у Тебе жродла і криници?
Вѣдаю, же и люде з Ангели посполу
З лѣпшаго пют келиха у Твоего столу.

Таке місце могло дати привід до змальовання празникової бесїди, де бере участь і сам Богъ (біл. вар.). Окрім того могли матеріял дати великодні піснї. Так, третя піснь великоднього канону починаєть ся такими словами:

Пріидите пиво піемъ новое.

В білор. вар. маємо:

Новое подали пиво;
Тут Давид усимъ на дзиво
Пріударив в гусли такъ,
Што не уцерпѣли ніякъ.

Починаєть ся загальне танцюваннє або по словам вірші:

И пошли у хоровдъ,
Слава Богу въ родъ и родъ!

Що святі можуть танцювати з радости, про се говорить ся в тім же великоднїм канонї, де в третїм тропарі четвертої піснї говорить ся: „Бго-ѻцъ оу҃бо Дѣдъ пре сѣнным ковчегом скакаше играѧ“. Тут ми бачимо тільки паралелю з старозавітного письма: як Давид „скакаше“ перед ковчегом, так і нам треба веселити ся бачучи, що справдили ся надії; але автор „казанѧ на воскресенїе Хво“ [2]) прямо говорить і про сю подію так: „Пошовши

[1]) Кіев. Стар., 1894, 4, ст. 144.
[2]) Франко, памятки II, ст. 328.

Хс до пекла, пекло розбывъ, діявола извязавъ, народъ люцкій с пекла выкѣвъ. Й коли йшли люде йс пекла, которыхъ Хс визволивъ штол, йдучи, скакали веселячи ся, грали, ликовали". Значить, нашому авторови належить тілько те, що він з бувшого вже в церковній літературі матеріялу утворив цілу картину в бурлескнім тоні. Туди увійшли ріжні елементи з церковної літератури, з якою автор вірші, видимо, був досить ознайомлений.

Крім Никод. Єванг., на якій головним чином ґрунтуєть ся вірша, та церковного канона, тут вбачаєть ся ще вплив і апокріфив, в яких оповідає ся про сю подію.

Додаток.

№ 1.

(Пародія на колядку із богогласника: „Предвічний родив ся під лєти". Записана на Волини, у Старок, пов., с. Михиринцях, року 1894).

Придвіки, придвіки родив ся,
Пішов на лід, пішов заломив ся;
І сокирку затопив,
Опанчину замочив
Гет чисто.
Поліз же на гору за салом;
І він сала не достав,
З драбинкою з гори впав,
Забив ся.

Бібліоґрафія вірш: „Основа", 1862, IV; „Кіевск. Стар." 1882, IV, IX, XI, XII; 1888, I—III та IV; 1889, I; 1892, IV, 1900, X; П. Безсоновъ, „Калики перехожіе", IV — VI, 1863; А. Терещенко, „Бытъ русскаго народа", 1848; Чубинскій П., „Труды Этногр. Стат. экспед. въ ю.-з. край", 1872, т. III; „Записки Географ. О-ва по отдѣлу этногр., т. V, „Кіев. Вѣстн.", 1870, № 49; „Заря" (Київська газета"), 1884, № 284; „Записки Наук. Товариства у Львові"—т.т. 72, 81, 96,—у Київі, кн. X; Житецкій П., „Мысли о малорусскихъ думахъ", 1893; „Житє і Слово", I, 1894; Петровъ Н., „Очерки изъ исторіи украинск. лит. XVII—XVIII в., 1911; В. Перетцъ, „Историко-литер. изслѣдованія и матеріалы", т. I, ч. 1—2, 1900 г.; „Отчетъ объ экскурсіи семинарія проф. Перетца въ г. С.-Петербургъ", 1911; „Маяк", № 1, 1913.

№ 2.

(Записана у Київі, р. 1911).

Ирод царь за Христом гоняв ся,
Він за ним дуже побивав ся,
На сїдельцї не вдержав ся,
З кобильчини увірвав ся,
5. Тай упав на шлях.

Він лежить, ледви дух ізводить,
Кобильчина кругом його ходить,
Хвостом мухи обганяє,
Йому в вічі заглядає,
10. Тай приска на вид.

Иродиха як про те прочула,
Що в царя вірвалась попруга,
Ісхопилась з ліжка боса
І як єсть простоволоса,
15. Тай гайда за ним.

№ 3.

Вірша-коляда.

(Записана р. 1911 від селянина с. Михиринець, С.-Констант. повіту, Волин. губ.; вар. підведений з Чуб. III, ст. 426).

Запріг Юзеф кобилку в візок,
Поїхав до Вефлея[1]) нового,
До дитяти малого,
Одвідати[2]) плач його.
5. Як їхав, так попав
У саме багно,
По саме стегно.
Юзеф баче, мало не плаче,
Що кобила ізблудила,
10. Тай попала у багно,
Шей застрягла по стегно;
І стоїть, і дрижить,
А далї лягла.
Ой ви, люди, ратуйте
15. І мотузя готуйте,
Щоб моя рабая
Шкапа ни дойшла.

[1]) Битлеем.
[2]) Утолити.

Ой мав Юзеф горілку в візку,
Ой став частувати, припрохати,
20. Щоб готові всї були
Витягати кобили.
Хто за хвіст, тому гріш,
А тим всїм по два.
Ой всї люди рушили
25. Витягати кобили,
Котрий за що запопав:
Їден за хвіст——тай вірвав;
А моя рабая сама на сухе.
Юзеф зрадїв, кобилку запріг —
30. Оглядиця, що нема
У кобили огона;
Засвистав, залаяв:
Ох! Кроть же їх ма! [1])
Ой, став поганяти, догоняти
35. Того шельму мужика,
Що одірвав хвостяка.
Як догнав, так попав
Його за гиру.
Ой, ви шельми [2]), мужики,
40. Що зробили ви минї,
Мої шкапі рабії?
Ни дарую вам того,
Заплатіть нимного;
А як нї, то в дворі
45. Возьмете по сто [3])
Тим самим хвостом.

№ 4.

Вірша-орація.

(Записана р. 1911 від селянина с. Михиринець, Староконст. пов., Волин. губ.; вар. підв. з Чуб. III., ст. 352, № 87).

Над шопою [4]) зірниця
Світить дуже ясно,
Над вертепом [5]) блещиця,
Коби сонце красно.

---

[1]) „Чорти б вашу ма“.
[2]) Дурні.
[3]) По сто візьмете
Щей заплатите.
[4]) Вертепом.
[5]) Тою.

5. Вийди з буди, Іване,
Гляь на Бога, Стипане, .
Що там такого?
Бачить звізда[1]) короля
Далеко од шопи.
10. Монархове бють поклони,
Коби прості хлопи,
На колїна падають,
Подарунки оддають,
Бога витають.
15. Миро, злато, кадило,
Війско жоміраме[2]),
А сто коний козаків[3]),
І всї з бандурами.
Утїшають дитятко
20. Удобнее[4]) панятко,
Весело грають.
Ой піду і я, там буду[5]),
Буду помагати,
Чи ни дасть Бог
21. Щасливого спасїння діждати.
На скрипочку[6]) заграю,
Бо цимбалїв не маю
І на гитару: більше не знаю[7]).

№ 5.

Радість святих.

(Запис. від мешканця м. Трипіля, Київ. пов., 1911 р.; вар.: „Житє і Слово“, І, 1894, ст. 30—44).

Ой на горі, горі,
Там святі собори, —

---

[1]) Звізди.
[2]) Звізди з сумерами.
[3]) Триста коней козацьких.
[4]) Надобнее.
[5]) Побіжу ж я там, буду помагати,
Щоб Бог дав щасливо
Спасення діждати.
[6]) Кобзоньку.
[7]) На струяру (?) не забуду і дримби (?)
Для тої дитини;
Вінчувати не вмію,
Забувим латинї:
Сенктарія оремус, (?)
Сикуляру бенбенус, (?)
Більше не знаю.

Там святі збірались,
Тай празникували.
5. Со духами невидими,
Со ангели серафими...
Господи помилуй!
Там празникували,
За столи сїдали:
По їден бік мученики,
10. По другий бік священники,
По їден бік молодиції,
По другий бік удовиції... Г. п.!
А ти, старий батьку,
Гляди за порядком:
15. Сади апостоли,
Та все поза столи.
По їден бік мученики,
По другий бік священники,
По їден бік молодиції,
20. По другий бік удовиції... Г. п.!
Наш батько в дорозї,
В драбинчастім возї;
Везе нам горілки,
Чотири барилки.
25. Пийте, хлопцї, ви горілку,
Ти, Гаврилку, грай в сопілку... Г. п.!
Сам Микола чесний
Взяв ся до почести:
Збив на бакір шапку,
30. Тай частує Гапку.
Кивнув, моргнув на Параску,
Щоб подала з медом пляшку... Г. п.!
Архангельскі дочки
Грають в сопилочки (вар.: на скрипочки),
35. Гавріїл на дуду (вар.: у трубу),
Реве на всю губу.
Настасія плеще в руки,
Прискакуючи до Луки... Г. п.!
Од шопки до шопки
40. Танцювали гопки.
Усї люди дивували,
Як святії танцювали... Г. п.!

———

№ 6.

Різдвяна вірша.

(Запис. від селянина м. Трипілля, Київ. пов., 1911 р.; Варіянти: А. Терещенко, „Бытъ русс. нар.“, VII, ст. 68; Безсоновъ, „Калики перехожіе“, IV, № 245; „Кіев. Стар.“, 1888, I, ст. 271; „Житє і Слово“, 1, 1894, ст. 37).

Всї люди називають великим празником Різдво Христово, а що те Різдво, я вам розкажу.

Христос народив ся—для чого?
Щоб мир звеселивсь!
Після Адамового гріха
Не в домі, а в станї
5. (От диковина яка).
Віл і осел стояли піля ясел
І ті Христа пізнали.
Дишуть на Його, бо знають на кого,
Щей на колїна упали.
10. Звізда ясненька, гарна кругленька
З востока приспішила;
Там стала, де знала
І ввесь стан кругом освітила.
Туди йшли три царі,
15. Несли Христу дари.
Принесли й поставили там, де знали,
Щей по письменськи поздоровляли:
Будь ласкав, благослови нас так:
Щоб жито родило,
20. Щоб війни не було,
Щоб ми пожили в смак.
Їсько старенький був їм раденький
За гостей їх приняв.
Сядьте в нас, почастуєм вас,
25. Чим Бог нам дав.
Зараз підніс їм по чарцї сивухи,
По кухлятї варенухи;
Вони як хльобнули, то сидя й поснули,
А Ісько взяв тай каганець погасив.
. . . . . .
30. Ангел божий, ясний гожий
Марії й Іосіфу во снї віщає:
У Єгипет утїкайте,
Щоб Ирод цього не чув.
Їсько схватив ся,

35. Перехрестив ся,
Водою умив ся,
Марію й младенця з собою взяв,
Та так пятами і закивав.

. . . . . .

40. Ирод схаменув ся, мов од сна проснув ся,
Здумав, що вони кепкують з його.
Зізвав панотців, духовних отців,
І іудейських з печі постягав,
Щоб вони йому сказали,
Ще й протулкували,

45. Де Христос родить ся мав.
Вони йому сказали,
Щей протулкували,
Мов в око вліпили:
В Віфліємі Іудейським.

. . . . . .

50. Бог послав кару на Иродову главу,
Що на його біс прийшов.
Стало йому нудно, коло пупа трудно,
Бо він часто на двір бігав.
Свині кругом, поросята гуртом.

55. Усї йому добра діють.
А він таки згинув і царство покинув
Идольський гайдамака.
Не схотїв хлїба їсти, пропав без вісти,
Як у ярмарку собака.

60. А ми миряни, православні християни,
Його Рожеству і божеству поклонїмся;
Він нам дасть з неба
Кому чого треба;
Він батько не скупий:
65. Хто до його, то й він до того.

№ 7.

Пасхальна вірша.

(В списках ходила по руках учнїв Житомирської учительської школи в 1894 р.; вар.: „Записки геогр. об-ва по отд. этногр.“, т. V, ст. 86—89; „Кіев. Стар.“, 1888, 1—3, ст. 279—282; IV, ст. 101—105; „Житє і Слово“ 1894, I, ст. 436—42).

Кажуть люди, молодиції,
Негодяйки, лядащиції,

І пугливі, як зайці,
Що не правда, пановці (sic).
5. Що Марія серед ночі
Пустила ся що єсть мочі
Плакать на гроб Христов,
На Голгофу меж хрестов.
А здибав її Христос у хреста,
10. А сказав її не спроста:
Марія, чого ти плачеш?
Я воскрес, як ти бачиш...
Мов, жиди начнуть кричать,
Що нарушив їх печать.
. . . . . .
15. Христос був на роботї
Тай попік собі чоботи;
Нікім пекло погасив
І Адама воскресив.
. . . . . .
Чорт виліз на пеклону браму,
20. Аж іде Христос к Адаму.
Брама пала перед Ним,
Мур посипав ся, як дим.
Чорт пустив ся з переляку,
Тото було небораку.
25. Зараз пекло погасив,
Христос його спросив;
Де старенька баба Єва,
Що вкусила в раю древа?
Чорт за коцюбу узяв,
30. Та і в пеклї помішав.
Вилїзає баба з печі,
Обгоріли її плечи;
А за нею і Адам—
Аж Христос злякав ся сам.
35. Весь ізбитий нагайками,
З голоду живіт запав.
Ввесь сльозами він облив ся,
Гірко, гірко заридав
І на Єву поглядав,
40. Христос взяв його за руку,
Тай сказав такую штуку:
Що було, то забувай,
А ти з Євою махай в рай.
Єва на всї жили брала,

45. Так з пекла втїкала;
А Адам аж спотїв,
Попереду всїх литїв.
. . . . . .
А був там премудрий Соломон,
Як ударив в райський звон,

50. Тото гудїло і вельми гуло,
Аж Ілїю старого збудило.
Спомолив ся старий Ной:
Возьміть і мене з собой,
Правда всїм було по чарцї пива.

55. Наробив там Давид дива:
Приударив в гуслї так,
Що скакать хотїв і всяк.
Сарра кинула і ложку,
Подимала дуже ножку;

60. Скакала там і Рахиль,
Опершись на костиль;
. . . . . .
А прохожая Есфір
Взяла прекрасную Псавтирь
Розгнула и читать почнула.

— —

№ 8.

(Записано в с. Водотиї, Радомиського повіту на Київщинї, від селянина Олександра Калиниченка, записав І. Огієнко).

Кажуть, будто молодицї
Негодяйки, ледащицї
І пугливі, як зайцї,
Ах, неправда паничи.

Се Марія среди ночи
Пустила ся з всїй мочи
Плакати на гроб Христов
На Голгофу меж крестов.
Поздирала вельми ноги,
Не боялась синагоґи
І найшла в саду Христа,
Він сказав її спроста:
„Чого ти, Марійко, плачеш?
Я воскрес вже, як ти бачиш“.

Мов жиди на пуп, кричать,
Бо нарушено печать.

Дали сторожам велику плату,
Щоб збрехали так Пилату,—
Будьто би їх ізмог крепкий сон,
А Христа хтось узяв і виніс вон.

Христос був на роботї,
Попалив собі чоботи,
Поки пекло загасив
І Адама воскресив.
А Смерть седїла у куточку,
Рвала на собі сорочку
Надула ся і сопла
І на Бога щось човпла.
А куца сатана почула,
Що і смерть уже заснула.

Адам радий дуже став,
Моїсей аж засвистав
Да й пішов до брата до Арона
Зробить справку по закону.

Аарон очки надїв,
Да в библїю поглядїв,
Й неутерпів, засміяв ся,
А куций дьявол догадав ся,
Що вже воскрес Христос,
І потупив в землю нос.

А тодї він вилїзає
На пекельну браму,
А Христос іде к Адаму.

Брама впала перед Ним,
Мур розсипав ся, як тин.
Куций пустив ся зо зляку,—

Стало круто небораку.
Він зараз пекло погасив,
А Христос його спросив:
„Де старая баба Єва,
Що вкусила в раю древа?“
А куций коцюбу узяв
Та і в печі помішав.

Вилїзає Єва з печі,—
Обгоріли дуже плечі,—
А за нею та й Адам,—
Аж злякав ся Христос Сам...
Бачив, бідний, добру кару,
Попалив ся ввесь од жару,
І нагайками ізбіт,
А з голоду запав живіт...

Адам слїзми увесь облив ся,
І Христу у ноги поклонив ся,
І гірко-гірко заридав:
Та й на Єву поглядав.

Тодї Христос узяв його за руку,
І сказав йому такую штуку:
„Ти, Адаме, це все забувай,
Та з Євою ступай в рай“.

РОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ.

Нариси по статистиці праці.

Написав **Микола Порш.**

IX. Поділ робітництва України по походженню.

Сила робітника в капіталїстичному громадянстві стає таким же товаром, як і всї продукти сучасного громадського господарства, підлягає тим самим законам, котрі панують на всьому товарному ринку. Вимінова вартість робочої сили, як і кожного иншого товару, визначаєть ся кількістю громадської пересїчно необхідної працї. Широкий подїл працї, виміновий характер господарства спричиняють ся до надзвичайного руху всїх продуктів-товарів громадської працї, а в тім числї і робочої сили. З кінця в кінець держави, з одної країни в другу залїзнодорожні колїї та пароплави перекидають сотнї мілїонів пудів ріжномаїтих товарів, перевозять сотнї тисячів робітництва ріжних держав, ріжних націй. Невпинний інтенсівний рух товарів та робітників капіталїстичного громадянства заступив місце спокою та непорушности часів натурального господарства. Нинї кожна держава, кожен край мають силу зайшлого робітництва, так само які маси чужоземних товарів, і то не зважаючи на численні кадри безробітнього пролетаріату у себе, на переповненнє свого ринку нерозпроданими товарами своєї продукції. Сила причин соціально-економічних, національних полїтичних та инших викликають, підтримують та зміцняють се вельми важливе явище капіталїстичного громадянства. Силу проблєм громадських, державних, національних, клясових та инших, складних та заплутаних, ставить воно перед громадськими силами та перед державною властю.

Погляньмо отже на Україну, яку ролю в її народньому господарстві грає робітництво зайшле[1]). Се між иншим дасть нам змогу в слідуючому розділї спробувати з всеї маси робітництва України виділити *українськиий* пролетаріат.

Після перепису в 1897 р. всї робітники нашого краю так поділяли ся по свойому походженню:

Табл. 28.

	Всїх робітників.			Робітників місцевих.		
	Чол.	Жін.	Разом.	Чол.	Жін.	Разом.
на Волини	86707	47236	133943	71154	39799	110953
„ Київщинї	142395	84144	226539	108229	65331	173560
„ Поділлї	89429	49520	138944	79165	45582	124747
на Правобережу.	**318526**	**180900**	**499426**	**258548**	**150712**	**409260**
на Полтавщинї	95046	64462	159508	86607	60445	147052
„ Чернігівщинї	80015	48349	128364	72579	45591	102990
„ Харьківщинї	91899	45906	137805	67328	35662	118170
на Лївобережу.	**266960**	**158717**	**425677**	**226514**	**141698**	**368212**
на Катеринославщинї .	137003	42582	179585	53320	28070	81390
„ Херсонщинї	163715	73391	237106	82103	47276	129379
„ Таврії	103894	33110	137004	34914	19011	53925
на Степовій Українї . . .	**404612**	**149083**	**553695**	**170337**	**94357**	**264694**
Разом на Українї . . .	**990098**	**488700**	**1478798**	**655399**	**386767**	**1042166**

[1]) Для сього розділу ми користували ся виданнєм Центрального Статистичного Комітету „Распредѣленіе рабочихъ и прислуги по группамъ занятій и по мѣсту рожденія“ СПБ. 1905. Загальна сума пролетаріату України, показана в сїй працї, ріжнить ся від тої, котру подано в двохтомовій працї Ц. С. К., на 2 тис. душ.

Докладнїше се ж питаннє я розглянув в докладї на науковому засїданню Київського Наукового Товариства 15. I. 1912 р.; доклад сей надруковано в „Л.-Н. Вістнику“ за 1912 р. кн. II. „Відносини України до инших районів Россії на роібтничому ринку на основі першого вселюдного перепису“.

Таким чином на місці перепису по всїх 9 ґубернїях України в 1897 р. із 1479 тисяч робітників було родом місцевого робітництва тільки 1042 тис. душ або коло 70%; решта ж пролєтаріату було родом з инших частин України, з инших країв держави, навіть з инших держав. Сей пересїчний відсоток зайшлого робітництва то поднїмаєть ся, то падає в залежности від становища народнього господарства в поодиноких краях України. Краї і ґубернії більш промислові і торгові, а до того ще й з розвиненим капіталїстичним сельським господарством, натурально, потребують більше зайшлого робітництва, ваблячи його до себе лїпшою заробітною платою і взагалї лїпшими умовами працї. Навпаки, краї і ґубернії, відсталі з промислового і торгового погляду, з дрібноселянським сельським господарством вимагають такого зайшлого робітництва порівнюючи дуже мало. Так, з вищенаведеної таблиці ми бачимо, що найбільше зайшлого робітництва є на горнозавідській, взагалї дуже промисловій і торговій, Степовій Українї котра, опріч того, має й капіталїстичне сельське хазяйство, — аж 52% всього пролєтаріату, за нею йде Правобережна Україна, з її першою в державі цукроварною промисловістю і з капіталїстичним сельським господарством, котра має тільки 18% зайшлого робітництва, і нарештї за ним йде країна дрібної селянської власности, дрібного селянського хазяйства пауперів, нерозвинена з промислового і торгового боку, Лївобережна Україна з 14% зайшлого робітництва. Ще більші ріжницї, ще більші відхили від пересїчного відсотку бачимо ми по окремих ґубернїях України: в Катеринославщинї зайшле робітництво складало 55% всього пролєтаріату ґубернії, в Таврії—61%, в Херсонщинї—46%, в Харьківщинї—15%, в Київщинї—23%, на Поділлю—18%, на Волини—17%, на Полтавщинї—8% і Чернігівщинї—20%.

Цїкаво буде зазначити, що серед жінок-робітниць місцевий елємент представлений дужче, нїж серед чоловіків-робітників. Тим часом, коли взагалї серед пролєтаріату України було 30% зайшлого робітництва, серед чоловіків його було коло 34%, серед жінок же тільки коло 21%. Явище се, зазначене ще в статистичних працях Московського Земства, виконаних в 80-ті роки під проводом проф. Ерісмана, безперечно, стоїть в тїсному звязку з умовами

економічними. За сучасних обставин в Росії родина, здебільшого, економічним фундаментом своїм має заробіток чоловіка, накладаючи на жінку обовязки адміністратора, організатора і робітника в родинному господарстві. Через се жінка, взагалї кажучи, не може кидати родини і родинного хазяйства та мандрувати за заробітком в чужий край. Найбільше, що може вона зробити, хоч теж з великими перешкодами, се знайти собі сяку-таку працю в місцї осїлости своєї родини. Навпаки, робітники-чоловіки через силу причин, як, напр., сезоновий характер деяких галузей хазяйства, значний звязок з землею, йдуть на чужину в найми, маючи світлу надїю повернути ся до ріллї, і лишаючи часово свої семї в рідному краю. Чималий вплив має в сїй справі також і більша самостійність, рухливість і рішучість вдачи у чоловіків, ніж у жінок, вихована більш самостійною їхньою ролью в економічному і громадському життї.

Таким чином, по окремих ґубернїях України в 1897 р. було зайшлого робітництва 436.632 душі обох полів.

Звідки родом були сї зайшлі робітники, показує нам таблиця 29 [1]):

Тепер ми бачимо, що в дїйсности в 1897 р. на Українї було робітників родом з України 1.236.051 д. обох полів, або 84%, родом з иньших, неукраїнських, частин нашої держави 223,7 тис. д., або 15% та родом з чужоземних держав 19 тис. або 1%. Найбільше пролєтаріату і свого, з України, і зайшлого, з чужих країв Росії та з чужих держав, приваблює до себе промислова Степова Україна. При сьому треба зауважити, що як теріторіально-українська [2]) так і територіально-неукраїнська іміґрація робітництва до Степової України майже однакові, тим часом коли неукраїнська робітнича іміґрація до Лївобережної і Правобережної України перевважає українську, особливо по лївому боцї Днїпра.

---

[1]) Що тичить ся до роздїлів сеї таблицї, то треба перш за все сказати, що „родом з инших українських губерній“ означає родом з решти 8 українських ґуберній, на Волини—з 8 губ., опріч Волини, на Київщинї—з 8, опріч Київщини“ і т. д.

[2]) Далї ми вживатимемо в сьому роздїлї термін „український“ в теріторіальному, а не в національному розумінні.

З поодиноких ґуберній ми бачимо найбільшу українську іміґрацію до Херсонщини, Таврії, Катеринославщини та Київщини, котрі разом забірають майже 86% української іміґрації в поодинокі ґубернії України. Що до неукраїнської іміґрації, то сї ж ґубернії притягують до себе тільки коло 74% її. Опріч сього, цікаво підкреслити, що з поза меж України до нас іміґрує відносно меньше жіноцтва, ніж ми його бачимо серед зайшлого українського робітництва: так серед неукраїнської іміґрації жінки складали 26%, серед української 37%.

Табл. 29.

	Родом з инших укр. ґуб.			з усїх неукр. ґуб. і країв.			З инших держав.
	Чол.	Жін.	Разом.	Чол.	Жін.	Разом.	Обох полів.
на Волини . . .	3004	1385	4389	8892	4563	13455	5146
„ Київщинї . . .	16643	9819	26462	16412	8686	25098	1419
„ Поділлї . . .	5709	2693	8402	2843	874	3717	2083
на Правобережжу .	**25356**	**13897**	**39253**	**28147**	**14123**	**42270**	**8648**
на Полтавщинї .	4555	2754	7309	3769	1248	5017	130
„ Харьківщинї .	3620	1946	5566	20727	8256	28983	266
„ Чернігівщинї .	1505	692	2197	5891	2058	7949	48
на Лівобережжу .	**9680**	**5392**	**15072**	**30387**	**11562**	**41949**	**444**
на Катеринослав.	28377	8056	36433	54088	6333	60421	1341
„ Херсонщинї .	42425	16964	59389	36568	8654	45222	5498
„ Таврії	35216	8522	43738	28434	5412	33847	3119
на Степовій Україні	**106018**	**33542**	**139560**	**119085**	**20399**	**139490**	**9958**
Разом на Україні .	**141054**	**52831**	**193885**	**177619**	**46084**	**223709**	**19050**

Розглядаючи окремо 193.885 душ української іміґрації, ми бачимо, що найбільше її дали, як і треба було того че-

кати, дрібноселянські, хліборобські ґубернії з силою зайвої людности, котра, при малоземеллії, високих арендах, не знаходячи собі заробітку в місцевій взагалї малорозвиненій промисловости, мусить під страхом голодної смерти еміґрувати до тих частин України, де потрібні робітничі руки і в сільському господарстві, і в промисловости, і в транспорті, і в торговлї. Навпаки, найменьшою повинна бути еміґрація з економічно-розвинених ґубернії нашого краю. І справдї, ми бачимо, що в 1897 р. було української робітничої іміґрації: родом з Полтавщини 48.087 робітників, з Чернігівщини—34.199 роб., з Харьківщини—17·065 роб., разом з Лївобережної України—99.351 роб., з Київщини—36.301 роб., з Волини—11.957 роб., з Поділля—18.986 роб., разом з Правобережної України—67.244 роб., з Катеринославщини—13.106 роб., з Херсонщини—8.670 роб., з Таврії—5.514 роб., разом з Степової України—27.290 роб.

Порівняймо тепер Україну з иншими районами що до зайшлого робітництва, щоб побачити де які економічні відміни нашого краю від решти країв російської держави. (Таб. 30).

Розглядаючи сю таблицю, ми перш за все повинні звернути увагу на те, що іміґрація зайшлого робітництва є річею остільки ж економічно необхідною для країв промислово розвиваючихся, оскільки еміґрація для країв економично відсталих. Справдї, всї ті райони, котрі потребують робітництва більше, ніж після перепису було його родом з сих районів в цїлій державі, натурально, мусять поповнювати недостачу робочої сили зайшлими робітниками з инших країв держави. До таких районів належать Північний, Східний, Промисловий, Приуральський, Південний, Україна, власне кажучи Степова її частина, Польща, Кавказ, Сибір та Середня Азія. Навпаки райони, хліборобські здебільшого промислово відсталі мають робітництва більше, ніж потребує їхнє господарство, мусять своє зайве робітництво викидати на робітничий ринок инших, промислових країв. Такими районами треба вважати Великоруський Хліборобський район, Литву, Білу Русь, Лївобережну і Правобережну частину України і, яко виняток, Надбалтийський край. Сей останнїй край дуже промисловий, але разом з тим край давньо-

Табл. 30.

	Всїх робітніків в районї.	Всїх робітників в районї родом з району.	Всїх робітників в імперії родом з району.	Всїх зайшлих робітників з инших район.	Робітників з инших держав.	Скільки б не хапало, чи було зайвого робітництва, коли б всї робітники-тубольцї лишали ся вдома[1]).
Північн. район	700301	336277	437917	362245	1779	— 262384
Промисл. „	1454639	1221379	1388056	232536	724	— 66583
Хлїбороб. „	889097	841107	1419332	47714	276	+ 530235
Східний „	289988	210857	271199	78898	233	— 18789
Приуральський	525049	396595	460763	128389	65	— 64286
Південний „	369923	201345	233032	162558	6200	— 136891
Україна „	1478798	1236051	1390377	223697	19050	— 88421
В тім числї:						
Правобережна	499426	476504	513647	42270	8648	+ 14221
Лївобережна .	425677	467563	557173	41949	444	+ 131496
Степова . . .	553695	291984	319557	139490	9958	— 234138
Біла Русь . .	272399	240620	358529	30972	807	+ 86130
Литва	417031	390378	435063	25098	1555	+ 18032
Надбалт. Край	521870	482344	531344	37466	2060	+ 9474
Польща . . .	1179156	1124440	1173481	25106	29610	— 5675
Кавказ	498311	296541	298502	162928	38842	— 199809
Сибір	403177	219518	228349	183659	31277	— 174828
Середня Азія .	264067	208367	217721	44958	10742	— 46346

[1]) Числа сеї ґрафи, се ріжниця між числами першої і третьої ґрафи. Числа із знаком + означають зайвість, а із знаком — недостачу робітництва в господарстві того чи иншого району.

го капіталїзму. І от з таблиці виявляєть ся, що взагалї всї краї давнього капіталїзму, краї, найбільш промислові в державі, більш-меньш насичені своїм пролєтаріатом, мало вимагають зайшлого пролєтаріату, а то навіть, як Надбалтийський край, мають зайве робітництво, котре мусять слати до инших районів. Тим часом райони молодого капіталїзму притягують до себе силу зайшлого робітництва. Се вказує на те, що нинї темп розвитку промислового в перших краях значно повільнїйший, нїж в других. До країв давнього капіталїзму належать—Надбалтийський край, Польща, Московський Промисловий район та Приуральський; до районів молодого капіталїзму—Середня Азія, Кавказ, Сибір, Північний (власне Петербургська губернія), Південний (власне Донщина) і особливо Степова Україна, котра в таблиці займає перше місце на всю державу по темпу свого промислового розвитку.

Величезний і практичний і теоретичний інтерес має розгляд питання, звідки родом були всї ті робітники, котрі прийшли до нас з по-за меж України в кількости 223.709 душ, з ріжних неукраїнських районів держави та 19.050 душ з ріжних держав.

Розгляньмо перше державну іміґрацію (таб. 31).

Отже, перше місце в іміґрації робітництва на Україну займає Великоросія. Роздивляючи ся зайшле великоросійське робітництво, ми бачимо вже зазначене нами явище: найбільше посилає до нас свого робітництва центральний хлїборобський район, край з величезною масою зайвої сїльсько-господарської людности, з дрібним селянським господарством, з високими арендами, з нерозвиненою промисловістю, край, котрий дає більше половини іміґрації з усїх районів російської держави і більше 70% великоросійської іміґрації; натомісць краї, порівнюючи промислові, дають дуже мало всї разом трохи меньше 30%.

Теж саме показує нам робітнича іміґрація на Україну з инших районів, не великоросійських: чим більше розвинений в тому чи иншому краю капіталїзм і чим молодшого він віку, тим меньше дає він робітничої іміґрації до нашого краю. Найбільше дає зайшлого робітництва нам Біла Русь, особливо відносно її загальної суми пролєтаріату, за нею йдуть Литва і Польща, останнє місце належить краям молодого капіталїзму — Кавказу, Сибіру та Середній Азії.

Табл. 31.

	На Волини.	На Київщині.	На Поділлю,	На Полтавщині.	На Харьківщ.	На Чернігівщ.	На Катериносл.	На Херсонщині.	В Таврії.	Разом на Україні.
З Центральн. Хлїбороб. Району.	546	11216	628	1898	23834	3201	34020	17655	22970	**115968**
„ „ Промисл. „	393	4251	470	705	2754	1053	11329	7016	3827	**31798**
„ „ Північного „	82	377	77	113	190	94	292	350	1062	**2637**
„ „ Східного „	105	306	40	53	103	30	388	552	663	**2240**
„ „ Південного „	54	151	830	95	260	42	2169	4527	1024	**9152**
„ „ Приуральс. „	24	169	44	50	83	33	283	364	195	**1245**
Разом з **Великоросії**	1204	16470	2089	2914	27224	4453	48481	31176	29029	**163040**
„ Білої Руси	852	5511	324	1233	592	2418	7509	4461	1671	**24571**
„ Литви	1316	1140	431	379	347	399	1784	4650	936	**10986**
„ Польщі	9602	1227	637	233	320	163	1372	3375	830	**17748**
„ Надбалтийськ. Краю	58	231	40	142	65	272	405	439	385	**1830**
„ Сибіру	20	66	13	25	16	19	145	80	27	**411**
„ Кавказу	18	72	22	49	142	30	419	567	387	**1706**
„ Середньої Азії . .	3	12	—	2	4	5	11	5	22	**64**

Таким чином, Україна є величезний робітничий ринок для богатьох країв російської держави, особливо ж для Великоросії.

Що торкаєть ся закордонної іміґрації на Україну, то вона, як ми знаємо, була дуже незначна, складала ся з 16.028 чоловіків та 3.022 жінок. По окремих державах закордонне робітництво поділяло ся так: з Австро-Венгрії—8.800 душ обох полів, з Турції—5.659, з Германії—2.714, з Греції—612, з Бельгії—196, з Великої Британії—111, і т. д.

Погляньмо тепер, що має Україна від ріжних районів Росії для свого робітництва, котрого теж чимало змушено через ріжні причини еміґрувати поза межі рідного краю.

Ми вже знаємо, що в усій державі було робітництва родом з України (9 губ.) 1.390.377 душ обох полів, тим часом коли тільки 1.236.051 роб. з них лишило ся на Україні. Решта і притому чимала мусїла мандрувати до чужих країв.

Ось по яких районах Росії розмістили ся 154.326 робітників, еміґрантів з України (таб. 32).

Ся таблиця показує нам, що робітники України теж в доволї великій кількости йдуть до Великоросії, шукаючи там собі заробітку. Чимало робітництва, але значно меньше, ніж до Великоросії, посилає Україна теж і до инших національних районів, як от Литва, Польща, Біла Русь. Але перше місце, по свойому значінню для нашої еміґрації робітничої займає Сибір та Кавказ, забіраючи разом коло 80 тис. душ робітників, або більше ½ всеї української еміґрації. Розглядаючи вагу робітничого ринку поодиноких районів для України, ми бачимо те саме, на що не раз вже вказували: що більш розвинений промислово той чи инший район, що швидчий темп його розвитку економічного, то більшу вагу має він для нашого пролетаріату, як робітничий ринок. Так, Московський Промисловий Район має більшу вагу для нас з сього погляду, ніж Центральний Хлїборобський, невеличкий Південний (власне кажучи Донщина) має далеко більшу вагу, ніж всї инші райони Великоросії разом, але найбільшу вагу мають Сибір (відносно) та Кавказ (і абсолютно).

Табл. 32.

	З Волини.	З Київщ.	З Поділля.	З Полтавщ.	З Харьків.	З Чернігів.	З Катеринос.	З Херсонщ.	З Таврії.	Разом з України.
В Центральнім Хлїборобськім Районї	207	405	219	425	2187	2253	189	163	121	6169
„ „ Промисловому „	749	1137	546	1105	1878	1510	399	559	912	8795
„ „ Північному „	293	582	370	504	370	466	246	179	215	3315
„ „ Східному „	65	185	117	304	199	121	97	85	93	1266
„ „ Приуральському „	35	55	40	45	67	75	60	19	38	434
„ „ Південному „	1552	1790	10925	4396	12815	3349	4262	2780	2768	42637
Разом в Великоросії . . .	2901	4154	12217	6879	17516	7874	5253	2182	3750	62912
На Білій Руси	1009	352	200	115	32	1841	40	101	30	3720
„ Литві	476	181	153	107	31	175	27	19	53	1222
В Польщі	1556	600	341	329	158	426	49	41	129	3529
„ Сибіру	1643	3109	2387	4913	2436	3757	1265	2042	1066	22620
На Кавказї	340	2970	881	15274	18117	8054	6806	1819	2463	56724
В Середній Азії	131	203	258	487	477	429	175	118	67	2345
„ Надбалтийському краю	37	45	108	54	27	90	34	12	14	421

Одначе ми повинні визнати, що всї сї райони, яко робітничі ринки, мають для України далеко меньшу вагу, ніж Україна для них. Винятком з сього являють ся Південний район, Сибір та Кавказ, де відношеннє ми бачимо цїлком протилежне.

Ми весь час вживаємо термін „Великоросія“, „Україна“, яко термін національно-теріторіяльний. А тим часом обидва сї терміни дуже і дуже умовні, складені для визначення теріторії по принціпу національної більшости населення. Очевидно, що на обох теріторіях живе чимало людности иншого національнаго похождення. Особливо се треба сказати що до де яких частин Великоросії, як от Курщина, Донщина, Вороніжщина, Бесарабія. З українського погляду нас особливо цїкавлять ті части нашої держави, де живе чимало української людности, отже й українського робітництва. Таким чином, той, хто вважав би все робітництво з так званої „Великоросії“ за робітництво великоруське дуже і дуже помилив ся би, бо з певністю можна сказати, що серед сього пролєтаріату доволї численні кадри будуть української національности. Ось чому виникає потреба сї мішані українсько-російські части держави відокремити в самостійний район—українсько-російський район. До нього ми віднесемо Курщину, Вороніжщину, Бесарабію, Донщину, Кубань та Ставропільщину[1]).

Ось скільки робітництва діставала від них і посилала до них Україна в 1897 р. (таб. 33).

Як бачимо, сей мішаний українсько-російський район, як осередок, з котрого виходить іміґрація на Україну та до котрого йде еміґрація з України, грає величезну ролю: він забірає більше, ніж $^3/_5$ всеї робітничої еміґрації з України до всїх районів держави, він посилає до України більше, ніж $^1/_4$ всього зайшлого робітництва. Правдоподібно думати, що еміґрація робітнича з сих ґуберній та областей на Україну йде більше з їхнїх близчих, українських

[1]) Після перепису було Українцїв в Вороніжщинї 916 тис. (36%), на Кубани 906 тис. (47%), в Донщинї 720 тис. (28%), в Курщинї 520 тис., (23%), в Ставропільщинї 320 тис. (35%) та в Бесарабії 380 тис. (22%) разом 3.773 тис., або 32,5%. Власне кажучи, до сього ж району треба було б ще приєднати Гродненську ґубернію з Литви з 362 тис. Українцїв (23%) та Люблинську ґуб. з Польщі із 196 тис. (17%), тодї разом було б в сїм районї з 8 ґуб. і областей 4.332 тис. Українцїв, або 29%.

Табл. 33.

	Волинь.	Київщина.	Поділле.	Полтавщ.	Харьківщ.	Чернігівщ.	Катеринос.	Херсонщ.	Таврія.	Разом Укр.
Бесарабія посилає на	32	70	814	35	30	14	85	4063	650	**5793**
„ дістає з	1412	1160	10732	410	188	500	111	2460	115	**17088**
Воронїжщина посилає на	44	331	41	109	1609	46	1600	748	578	**5106**
„ дістає з	33	51	28	66	555	91	25	29	12	**890**
Донщина посилає на	21	71	15	59	220	26	2069	422	432	**3335**
„ дістає з	129	596	168	3944	12486	2821	4116	293	650	**25203**
Кубань посилає на	2	28	6	16	39	12	125	47	165	**440**
„ дістає з	122	1906	228	10861	13774	5953	5245	1091	1482	**40662**
Курщина посилає на	158	3366	158	1130	16039	1460	11608	4374	7052	**45345**
„ дістає з	35	127	63	146	1364	904	57	33	17	**2746**
Ставропільщина посилає на	—	6	1	13	15	10	32	31	36	**144**
„ дістає з	30	217	52	2379	1802	860	496	152	275	**6263**
Разом 6 ґуб. і обл. посилають на . .	257	3872	1035	1362	17952	1568	15519	9685	8913	**60163**
дістають з	1761	4057	11271	17806	30169	11129	10050	4058	2551	**92852**

частин і, навпаки, що еміґрація з України йде також, в їхні українські частини: роля близької дістанції, спільної мови і звязаних з нею спільних культурно-соціальних факторів стає нам порукою правдивости сього нашого припущення. Отже, національні складові елементи робітничої еміґрації з сього мішаного району будуть з перевагою на користь українського робітництва.

Погляньмо тепер на загальну картину відносин робітництва України і инших районів нашої держави.

Найкращі відносини між Україною та поодинокими районами Росії на ґрунті робітничого ринку малюють ся з отсеї таблиці, котра показує нам робітничий балянс [1]) в відносинах України до окремих районів, як ріжницю між кількістю робітників, що вона дістає з району, і що віддає району (таб. 34).

Таким чином, коли приняти робітничий баланс із знаком + за невигідний для України і навпаки з знаком — за вигідний, ми побачимо, що 7 районів нашої держави дають вигідний баланс, останні ж 8 невигідний, а в цілому Україна має невигідний баланс, котрий сягає + 66.578 робітників. Отже виходить, що Україна дає заробіток в своїм господарстві коло 67 тис. душ робітництва, не маючи за се ніякого однакового еквівалента.

Найбільше з невигідного робітничого балансу припадає на суто великоруських 29 ґуб. европейської Росії, при чому левову долю дає з його Україні Центральний хліборобський район. Се означає не що инше, як те що Україна стає робітничим ринком головне для Великоросії.

Розуміеть ся відносини України до инших західних районів Росії, Литви, Білої Руси, Польщі і Надбалтійського Краю, забарвлені тим же кольором, а саме і для їх Україна являеть ся робітничим ринком, бо і з ними вона має дуже невигідний баланс.

Зовсім инше показують нам райони молодого і хутко розвиваючого ся капіталізму, як от Сибір, Кавказ, Українсько-Російський Район: вони виявляють вигідний для України баланс, с. т. стають ринком для нашого робітництва.

---

[1]) Таблицю робітничого балянсу ми складаємо, відокремивши 6 ґуб. і областей в українсько-російський район.

Табл. 34.

	Правобереже.			Лївобереже.			Степова Україна.			Вся Україна.		
	Дістає робітників з району. 1	Оддає робітників району. 2	Перевага першого над другим (+) чи навпаки (—).	Дістає робітників з району. 1	Оддає робітників району. 2	Перевага першого над другим (+) чи навпаки (—).	Дістає робітників з району. 1	Оддає робітників району. 2	Перевага першого над другим (+) чи навпаки (—).	Дістає робітників з району. 1	Оддає робітників району. 2	Перевага першого над другим (+) чи навпаки (—).
I. Україна	39253	67244	— 27991	15072	99351	— 84279	139560	27290	+112270	193885	193885	—
II. Україн.-російський район	5164	17089	— 11925	20882	59104	— 38222	34117	16659	+ 17468	60163	92852	—32689
1. Центр. Хлїбор.[1]) „	8292	494	+ 7798	8540	1739	+ 6801	48685	300	+ 48385	65517	2533	+62984
2. Центр. Промисл. „	5114	2432	+ 2682	4512	4493	+ 19	22172	1870	+ 20302	31798	8795	+23003
3. Північний „	536	1245	— 709	397	1340	— 943	1704	640	+ 1064	2637	3315	— 678
4. Східний „	451	367	+ 84	186	624	— 438	1603	275	+ 1328	2240	1266	+ 974
5. Південний[2]) „	12	70	— 58	13	211	— 198	9	65	— 56	34	346	— 312
6. Приуральський „	237	130	+ 107	166	187	— 21	842	117	+ 725	1245	434	+ 811
III. Разом вся Великоросія	14642	4738	+ 9904	13814	8694	+ 5520	75015	3277	+ 71738	103471	16689	+86782
IV. Біла Русь	6687	1561	+ 5126	4243	1988	+ 2255	13641	171	+ 13470	24571	3720	+20851
V. Литва	2487	810	+ 1677	1125	313	+ 812	7734	99	+ 7635	10986	1222	+ 9764
VI. Польща	11466	2397	+ 9169	706	913	— 207	5577	219	+ 5358	17748	3529	+14219
VII. Надбалтийський край	329	190	+ 139	405	171	+ 234	1229	60	+ 1169	1830	421	+ 1409
VIII. Сибір	99	7141	— 7042	60	11196	— 11046	252	4373	— 4121	411	22620	—22209
IX. Кавказ[3])	24	1636	— 1612	14	5916	— 5902	601	2347	— 1746	639	9899	— 9260
X. Середня Азія	15	592	— 577	11	1393	— 1382	38	360	— 322	64	2345	— 2281

[1]) Хлїборобський район без Курщини та Вороніжщинї. [2]) Південний—без Донщини та Бесарабії, складаєть ся лише з Астраханської ґубернії. [3]) Кавказ без Кубани та Ставропільщини.

Розглядаючи окремі частини України, ми бачимо, що головним робітничим ринком для районів Росії є промислова Степова Україна, на котру припадає коло $^5/_6$ невигідного балансу з Великоросією, коло $^3/_5$ невигідного балансу з західними районами, тим часом коли на Лївобереже і Правобереже приходять ся дуже незначні частини невигідного балансу, як з Великоросією, так і з західними районами.

Навпаки, що торкаєть ся вигідного балансу, то найбільше його припадає на хлїборобське Лївобереже, значно меньше, майже в $2^1/_2$ рази меньше на Правобереже і обмаль, въ 9 разів меньше, на Степову Україну, котра майже для всїх районів Росії европейської, навіть для Українсько-російського району дає баланс із знаком +.

Нам часто доводило ся на протязї сього роздїлу зазначати, що основною причиною двоїстого процесу робітничої еміґрації-іміґрації в поодиноких краях держави суть ріжниці в характері і темпі економічного розвитку, що найбільше притягують до себе зайшле робітництво краї промислові.

Що справдї се так, найкраще показують матеріали перепису, уміщені в двохтомовій працї[1]) Ц. Ст. К.

Ось скільки серед торгово-промислового робітництва України було робітників, що родили ся не в тих ґубернїях, де їх зареєстровано переписом (таб. 35).

З сеї таблицї ми бачимо, яку велику ролю для зайшлого робітництва грає індустрія та торговля. Річ в тому, що на 425 тис. промислового пролєтаріату, як бачимо, припадає майже 189 тис. зайшлого робітництва, або 44,5%. Тим часом на загальну сумму 1.479 тис. душ робітників України приходило ся, як ми знаємо, майже 437 тис. зайшлого пролєтаріату, або 28,9%; ще меньший відсоток будемо мати серед робітництва непромислового: на 1.054 тис. непромислових робітників було зайшлих 248 тис., або 23,5%.

Далї ся ж сама таблиця показує нам, що чим більш розвинена промислово яка-небудь ґубернїя чи район України, тим більше в них і зайшлого робітництва: Степова Україна забірає більше нїж $^2/_3$ зайшлого індустріяльного пролєтаріату на свої фабрики та заводи, і в нїй серед пролєтаріату відсоток зайшлого робітництва піднїмаєть ся до 65,1.

---

[1]) Дивись въ I томі огляд редактора працї стор. XV.

Табл. 35.

	Робітників з инших держав.	Робітників з инших ґуберній.	Всього зайшлого робітництва.
На Волини	3623	996	4619
„ Київщині	21467	672	22139
„ Поділю	4097	512	4609
На Правобережу . . .	**29187**	**2180**	**31367**
На Полтавщині	4895	94	4989
„ Харьківщині	15888	212	16100
„ Чернигівщині	5025	26	5051
На Лївобережу	**25808**	**332**	**26140**
На Катеринославщині . . .	60276	1013	61289
„ Херсонщині	41633	1619	43252
„ Таврії	23819	2916	26735
На Степовій Україні . .	**125728**	**5548**	**131276**
Разом на Україні . . .	**180723**	**8060**	**188783**

Що причиною сього руху робітництва є майже виключно індустрія, а не сільське господарство, видно з того, що в цілій державі робітництва місцевого родом, с. т. родом з тих ґуберній, де застав робітників перепис, було в промисловости 1996,4 тис. душ із 3.221,6 т. д. (62%), в ріжних же галузях сільського хозяйства 2.280,3 т. д. із 2.722,6 т. д. (83,8%).

Після сього для нас стане ясним і те, що найбільше сих зайшлих робітників мусить бути по підприємствах великих, в котрих наче втілюєть ся сучасна розвинена капіталїстична індустрія з її тенденцією до концентрації праці та капіталу.

І справді.

Коли ми поділимо всї підприємства України, зазначені в дослїдї 1902 року [1]), на 4 ґрупи: з 6—49 роб., з 50—499 роб., з 500—999 роб. і з 1000 і більше роб., тодї побачимо, скільки в кожній з сих ґруп було зайшлого робітництва (в % і абс. див. табл. 36).

Отже перш за все треба зазначити, що взагалї % зайшлого робітництва збільшуєть ся поруч із збільшеннєм підприємства. Се ми бачимо по европейській Росії, а ще яс-

[1]) Таблиця ся складена на основі праці „А. В. Погожевъ. Учетъ численности и состава рабочихъ въ Россіи. Матеріалы по статистикѣ труда. Изд. Императорской Академіи Наукъ. СПБ. 1906 года“.

Табл. 36.

	6—49.		50—499.		500—999.		1000 и біл.		Разом	
	Зайшлих робітників.	В % до всеї суми.	Зайшлих робітників.	В % до всеї суми.	Зайшлих робітників.	В % до всеї суми.	Зайшлих робітників.	В % до всеї суми.	Зайшлих робітників.	В % до всеї суми.
На Волини	658	13,8	2288	32,2	285	9,5	76	7,1	3307	20,7
„ Київщині	1193	25,0	7466	28,3	2939	23,8	2473	36,0	14071	27,9
„ Поділю	825	18,9	3913	30,6	2430	28,9	965	40,2	8133	28,7
На Правобережу	**2676**	**19,2**	**13667**	**27,4**	**5634**	**23,7**	**3514**	**33,9**	**25511**	**26,7**
„ Полтавщині	1245	30,3	1548	31,0	610	87,2	—	—	3403	34,4
„ Харьківщині	715	17,8	8275	45,5	3141	47,8	3854	47,7	15985	43,4
„ Чернигівщині	1170	27,5	2993	46,4	2666	64,4	1180	34,7	8009	43,9
На Лївобережу	**3120**	**25,2**	**12816**	**43,2**	**6417**	**56,2**	**5034**	**43,7**	**27397**	**42,3**
„ Катеринославщині	1794	54,5	4698	71,1	596	51,7	58250	85,8	65538	82,8
„ Херсонщині	2988	46,8	4943	46,7	1160	46,9	1936	46,7	11027	46,7
„ Таврії	1110	66,1	1772	41,5	—	—	3670	74,5	6552	60,1
На Степовій Україні	**5892**	**50,9**	**10413**	**48,5**	**1756**	**48,5**	**63856**	**88,3**	**76365**	**67,3**
Разом на Україні	**11688**	**31,0**	**37896**	**39,1**	**13827**	**35,6**	**72404**	**73,3**	**135825**	**49,7**
По европейській Росії	62579	39,1	259453	54,2	101094	49,7	382096	54,9	805222	52,4

нійше по Україні. Особливо ж сей звязок виявив ся по Степовій Україні.

Таким чином ся таблиця показує нам, що чим більше в якому-небудь краю панують великі підприємства, чим більший в ньому пересічний розмір підприємства по кількости робітників, с. т. чим більше в краю розвинений капіталїзм, тим більше в ньому ми бачимо й зайшлих робітників, тим меньшу ролю відограє місцеве робітництво.

X. Скільки було в 1897 р. на Україні робітництва українського.

Спробуємо тепер визначити, скільки було в 1897 р. на Україні робітництва української національности[1]).

Зробити се ми зможемо тільки приблизно через те, що ні одне урядове виданнє не містить в собі відомостей про національне похожденнє робітництва.

Розгляд теріторіяльного походження робітників нашого краю показав нам, що чимало пролєтаріату у нас було неукраїнського. Перш за все до нього треба віднести все зайшле робітництво, котре було родом не з України. Такого робітництва було з Великоросії—103.471 роб., з Білої Руси —24.571 роб., з Польщі[2])—17.748 роб., з Литви[3])—10.986 роб., з Надбалтийського краю—1830 роб., з Сибіру—411 роб., з Кавказу—639 роб., з Середньої Азії—64 роб., та з чужоземних держав—19.050 роб.[4]), або разом—178.770 роб. Що тичить ся українсько-російського району, з котрого на Україні було 60.063 роб., то коли приняти, що і серед робітництва його панує таке ж відношеннє української людности до решти населення, яке ми бачили вище (32,5%), тоді неукраїнського пролєтаріату з сього району буде на Україні 40.530 роб. Отже разом неукраїнських робітників маємо *найменьше*—219.300 роб.

---

[1]) Статистичні відомости про робітництво для сього розділу ми беремо здебільшого з „Распредѣленія рабочихъ и прислуги“.

[2]) Іміґрація робітнича звідси містить в собі українські елементи з Люблинської та Сїдлецкої ґуберній.

[3]) Іміґрація з Литви несе теж українських робітників з Гродненської ґубернії.

[4]) Закордонна робітнича іміґрація повинна мати в собі теж Українців з Австрійської України, головне з Галичини.

Але серед решти робітників-тубольців нашого краю повинно бути чимало робітництва инших націй—Жидів, Поляків, Великоросів, котрі давно колонїзували наш край.

Припустїм, що в кожній українській ґубернії робітництво ріжних націй так відносить ся одне до одного. як сї нації в цїлій людности ґубернії, тодї ми матимемо робітництва суто українського:

Табл. 37.

	% Українців серед населення.	Всього робітництва.	В тім числї неукраїнського (тис. душ.)
На Волини	70	133943	40,2
„ Київщинї	80	226539	45,3
„ Поділю	81	138944	26,4
На Правобережу . . .	**77**	**499426**	**111,9**
На Полтавщинї	93	159508	11,1
„ Харьківщинї	81	137805	26,2
„ Чернигівщинї	66	128364	43,6
На Лївобережу . . .	**80**	**425677**	**80,9**
На Катеринославщинї . . .	69	179585	55,7
„ Херсонщинї	53	237106	111,4
„ Таврії	42	137004	79,5
На Степовій Українї . .	**56**	**553695**	**246,6**
Разом на Українї . . .	**72**	**1478798**	**439,4**

Таким чином, на 1.478,8 тис. робітників маємо в нашому краю 439,4 тис. душ чужих націй, або 28%. Але сей висновок дуже і дуже приближний. В основі його лежить припущеннє, що в поодиноких робітничих професіях такий же подїл національностей, як і в усьому населенню. А тим часом ми знаємо з того ж перепису, що українська національність—то головне трудящий демос, темний і некультурний, що дуже мало на українську націю припадає осіб з соціально-економічних верхів, з інтелїґентних елементів громадянства нашого краю. Отже очевидно, що робітництво, ся трудяща частина людности, повинна містити в собі більше українського елементу, нїж в усьому населенню. З другого ж боку, не меньш очевидно і те, що чим більше яка-небудь професія вимагає кваліфікованої працї, інтелїґентних

робітників, тим меньше в нїй буде українського робітництва, взагалї мало культурного, і навпаки.

Отже для того, щоб більш точно вирахувати кількість українського робітництва на Українї, погляньмо на національний подїл населення в тих професіях, між котрими подїлено весь пролєтаріат в працях центрального статистичного комітету.

Візьмім насамперед промислову людність.

Таблиця [1]), котру ми подаємо низче (таб. 38), складена так. Ґрафа перша показує, скільки в кожній професії припадає Українців на 100 душ всеї людности, в нїй занятої; ґрафа друга, скільки повинно бути українського робітництва в кожній професії, як що припустити в ньому той же національний склад, котрий показує ґрафа перша; ґрафа третя показує, скільки в кожній професії припадає Українців на 100 душ самостійної людности її; ґрафа четверта, скільки має бути українського робітництва в поодиноких професіях, як що припустити національний склад ґрафи третьої; нарештї, ґрафа пята показує, скільки є українського робітництва в окремих професіях, коли взяти найбільші числа з ґраф 2-ої і 4-ої. Се останнє засновано на тому, що Українцї-робітники складають в кожній професії далеко більший відсоток, нїж серед самостійної людности, навіть серед всього населення, бо чимала частина людности, занятої в кожній професії, припадає на адмінїстрацію ріжних промислових та торгових закладів та на ріжних підприємцїв, а серед них, як відомо, в 1897 р. було дуже мало Українцїв.

Таким чином, серед 425,4 тис. душ торговопромислового робітництва України на українську національність припадало в 1987 р. найменьше—140 тис. робітників. Говоримо найменьше, бо не можемо зробити відповідних поправок, а саме відкинути з числа самостійної людности нашого краю всїх підприємцїв, адмінїстрацію та служащих, котрі, складаючи часто поважну кількість, не належать нї до робітництва, нї до української нації, та визначити, який відсоток серед української людности з ґрупи „члени родин“ бере участь в пролєтарській працї. Що тичить ся першої поправки, то треба сказати, що вона значно збільшила б % Українцїв серед самостійної людности, а значить побільшила б і кількість

[1]) Матеріалом до неї суть додатки VII і IX.

Таблиця 38.

	На 100 д. всеї людности Українців: 1	Українського робітництва по ґрафі 1. 2	На 100 д. самостійної людности Українців. 3	Українського робітництва по ґрафі 2. 4	Українського робітництва після поправок. 5
1. Рудники та копальні	33,8	9748	30,1	8683	9748
2. Виплавка металїв	14,4	236	13,9	228	236
3. Текстильна промисловість . . .	47,7	4225	51,3	4533	4533
4. Обробка звірячих продуктів. . .	35,3	2705	34,6	2651	2705
5. Обробка дерева	35,9	10652	34,6	10166	10652
6. Обробка металїв	32,8	19360	31,6	18662	19365
7. Обробка мінеральних річей . . .	56,6	5409	57,2	5567	5567
8. Хемічна індустрія і инше з нею звязане	24,9	1575	23,6	1493	1575
9. Продукція пива, меду та вина. .	30,7	1854	42,0	2536	2536
10. Продукція иншого питва	13,3	73	21,9	120	120
11. Обробка рослинних та звірячих харчових продуктів	30,3	12052	31,0	12341	12341
12. Тютюнна продукція	6,6	380	5,9	340	380
13. Полїґрафічна продукція	8,1	554	8,5	581	581
14. Продукція ріжних інструментів .	4,8	52	3,8	41	52
15. Ювелїрна прод., малярство і т. и.	20,5	506	19,6	483	506
16. Продукція одежі	35,2	20815	34,7	20519	20815
17. Будівельна індустрія	37,8	17944	33,9	16093	17944
18. Продукція екіпажів і т. и. . . .	21,4	198	19,3	179	198
19. Підприємства, що не увійшли в попередні ґрупи	32,9	2737	27,7	2205	2737
20. Почта, телеґраф і телефон . . .	23,0	207	23,5	212	212
21. Водяна комунїкація	33,9	2276	31,8	2155	2276
22. Залїзниці	41,5	13021	41,2	12927	13021
23. Кінна комунїкація	25,7	3640	27,3	3672	3672
24. Инші засоби комунїкації	17,8	796	20,9	934	934
25. Торгівля взагалї	10,6	1784	12,6	2093	2083
26. Ресторації, готелї і т. и.	11,7	972	12,1	1005	1005
27. Торгівля питвом	43,6	1696	41,3	1608	1696
28. Підприємства, дотичні чистоти та гіґієни тїла	28,9	2276	31,2	2457	2457
Разом	32,4	137743	32,2	134444	139942

пролєтаріату українського походження. Так, напр., після досліду 1902 року, в 9 українських ґуберніях самих тільки більших підприємств було 5256. Скільки на чолї їх стоїть і капіталїстів (напр. в секційних) і вищих служащих, розуміє ть ся, не Українців! А яка то сила мусить бути дрібних підприємств, котрі теж знаходять ся майже виключно в руках Жидів, Поляків, Росіян! Скинути їх з рахунків—се значить значно збільшити приблизно вираховану нами кількість українського робітництва. Чималий вплив на наші приближні підрахунки повинна зробити і друга поправка. Ми бачили з табл. XVI, що доволї значний відсоток робітництва—суть члени родин. Зважаючи знову на те, що серед трудящого демосу, яким є український народ, є більший відсоток членів родин, змушених злиднями та нуждою продавати свою працю, ніж серед—заможних і забезпечених елєментів громадянства, ми повині визнати, що і ся поправка повинна змінити наші висновки в напрямку збільшення кількости українського робітництва. На підставі всього сього ми думаємо, що українського торгово-промислового робітництва є *найменьше* 50%, с. т., 212,7 тисяч душ.

Лишаєть ся розглянути ґрупу непромислового робітництва — робітників сїльського господарства, поденців та чорноробів (табл. 39).

Що торкаєть ся непромислового робітництва, то обидві його ґрупи вимагають теж чималих поправок. Розглядаючи кожну ґрупу з окрема, ми бачимо перш за все, що в хлїборобстві українського пролєтаріату повинно бути значно більше ніж 85,6%. Річ в тому, що в хлїборобстві серед господарів і служащих є теж чималий відсоток не Українців як серед самостійних, так і серед членів родин. Таким чином, колиб одкинути з числа самостійних всїх господарів та служащих в сїльському господарстві, тодї б відсоток Українців серед самостійної людности був би значно більший. Але й сей %був би значно низчий од % Українців серед пролєтаріату, занятого в хлїборобстві, бо і в сїй галузи народнього господарства велику участь беруть „члени родин“, котрі і відносно, і абсолютно здебільшого належать до української нації. Ось через що ми гадаємо, що українського пролєтаріату в хлїборобстві є не меньше ніж 88-90 % себ то, 318—325 тис. душ. Ще більшу вагу се все має для зві-

Таблиця 39.

	На 100 душ всього населення припадало Українців 1	Скільки буде українських робітників по % ґрафи 1. 2	На 100 душ самостійної людности припадало Українців. 3	Скільки буде українських робітників по % ґрафи 3. 4	Українського робітництва після поправок. 5
1. Хліборобство	85,6	309101	84,9	306584	309101
2. Звіроводство	70,5	29269	77,6	32238	32238
3. Лїсоводство та лїсові промисли . .	57,5	4605	53.5	4284	4605
4. Инші роди сїльського господар. . .	65,0	7439	63,3	7268	7439
5. Рибальство та полюваннє	54.2	1349	53,1	1322	1349
Разом сїльське господарство .	85,4	351758	84,6	351686	354732
1. Поденцї, слуги та чорнороби	50,2	316349	53,3	252525	325255

роводства та лїсового промислу. На наш погляд в першому українського робітництва є найменьше 85%, с. т, 35,3 тис. роб. в другому ж не меньше 65%, с. т. 5,3 тис. душ. Отже разом в сїльському господарстві працювало в 1897 р. українського робітництва 374.4 тис. робітників.

Друга ґрупа, поденцї, чорнороби та ріжні слуги, вимагають ще більших поправок. До сеї ґрупи віднесено також осіб, що служать при церквах, а також і тих, що служать в адмінїстративних, громадських та приватних установах. Ясно таким чином, що коли відкинути всїх сих осіб, котрі тільки винятково залїчували себе на Українї до нашого народу, відсоток Українців, як серед всеї людности, так і серед самостійної, занятої в сих професіях, значно зросте. Але і сей збільшений після поправок % Українців в сих професіях буде значно низчий, нїж % Українців серед пролєтаріату сих галузей господарчої дїяльности. Відома величезна роля працї дїтей та підлїтків, взагалї „членів родин“, в ґрупі поденців, чернороби та особливо слуг. Не треба доводити того, що і відносно і абсолютно „члени родин“ далеко більше будуть родом з Українців, нїж з инших націй. Таким чином, в сїй ґрупі українського робітництва є найменьше 80%, або коло 500 тис. душ.

Таким чином, після дуже приблизного обрахунку, українського робітництва є в 9 ґубернїях:

	тисяч душ обох полів.	в % до всеї суми.
Промислового пролєтаріату .	212,7	10,6
Сїльсько-господарського „ .	374,4	34,4
Поденцїв, чорноробів та слуг	500	46,0
Разом . .	1087,1	100

Як бачимо, є ся цифра дуже близька до тої, котру ми знайшли користуючи ся % Українцїв серед людности кожної ґубернїї. Ми думаємо, що остання нами вирахована кількість пролєтаріату значно близча до дїйсности, вже хоч би через одне те, що перепис дуже зменьшив, порівнюючи з реальними відносинами, кількість української людности по ґубернїях, як через неосвіченість статистичного персоналу і його недбальство, так і через національну несвідомість, некультурність народнїх мас, а ще більше через недбале переведеннє перепису і невдале обраннє часу для перепису в хлїборобській країнї.

XI. Кількість робітництва на Українї по „Матеріалам комісії 1901 року“.

Опріч матеріалів перепису, того головного джерела, на основі котрого в попереднїх роздїлах ми дали статистичний нарис робітництва нашого краю, істнує ще одне вельми цїкаве виданнє, котре між иншим містить в собі відомости про робітництво 50 ґуберній европейської Росії в 1900 р. Се—„Матеріалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. коммиссіи по изслѣдованію вопроса о движеніи съ 1861 по 1900 г. благосостоянія сельскаго населенія среднеземледѣльческих губерній, сравнительно съ другими мѣстностями европейской Россіи“ [1]). Виданнє се, складене Де-

[1]) Самі автори сього видання дуже скромно оцїнюють значіннє працї, „до неї не можна прикладати строгих наукових вимог“. „До того ж ся праця не уявляє з себе якого небудь самостійного дослїду“. „Завданнє сеї працї полягало в спробі розібрати ся в істнуючому вже матеріалї і при тому з метою виключно практичною—вияснити, чи істнують між окремими місцевостями европейської Росії значні ріжницї в степени еко-

партаментом Окладних Зборів, присвячено головне хліборобській селянській людности та сільському господарству, але між иншим має воно також відомости про кількість сільськогосподарських, ремісничих, фабрично-завідських та инших робітників. В основу його покладено найбільше офіціальні матеріали, як друковані, так і архивні, як урядові, так і земські. При сучасному стані російської статистики ледве чи можна було осягнути більшого, ніж дали „Матеріалы“.

Виданнє се вельми цікаве для нашої розправи ще й тим, що подає й відомости історичного характеру про кількість робітництва в поодиноких ґубернїях евр. Росії на протязї останнїх 40 років минулого віку, і таким чином, дає нам змогу зробити ті чи инші висновки що до тенденцій економічного розвитку нашого краю.

Ото ж для статистики праці виданнє се має чималий інтерес.

Погляньмо насамперед, скільки було в 1900 р. всїх робітників на Україні, та порівняймо відомости „Матеріалів“ з даними перепису (табл. 40):

Розумієть ся, сю величезну ріжницю нї в якім разї не можна зясувати збільшеннєм кількости пролєтаріату в 1900 роцї супроти 1897 р. Правда, роки від часів перепису до кризи 1901—3 рр.—се роки буйного розвитку капіталїзму по всїх галузях народнього господарства Росії, але за якихсь 4 роки при найшвидчому темпі економічної еволюції таке збільшеннє було б неможливе. Величезну частину сеї ріжниці можна пояснити тільки характером досліду 1897 р. і 1900 р. Ми з самого початку зазначали, що час перепису 1897 р., 28-е января, був дуже несприяючий особливо, коли взяти на увагу хліборобський характер держави. Час перепису мусїв одбити ся і дуже відбив ся на наслїдках перепису, на кількости робітництва в сїльському господарстві, в гірництві й инших галузях народнього господарства, для котрих зимова доба—то не час найбільшого, навіть нормального розвітку діяльности. Навпаки дослїд 1900 р. заснований на відомостях про робітництво з доби роцвіту діяль-

---

номічного розвитку, в чому сї ріжниці полягають і від чого вони залежать“.

Але нїкому в голову не приходило прикладати „строгі наукові вимоги“ й до першого вселюдного перепису!

Таблиця 40.

	Робітників обох полів.	
	Після перепису в 1897 році.	Після „Матеріалів“ в 1900 році.
на Волини	135.943	205.085
„ Київщині	226.538	282.746
„ Поділю	139.062	242.382
на **Правобережу**	**501.543**	**730.213**
на Полтавщині	159.151	340.796
„ Харьківщині	137.796	278.911
„ Чернигівщині	128.338	281.540
на **Лївобережу**	**425.385**	**901.247**
на Катеринославщині . . .	179.564	348.322
„ Херсонщині	236,672	300.206
„ Таврії	137.005	168.478
на **Степовій Україні**	**553.241**	**817.006**
Разом на Україні	1.480.169	2.448.466
по европ. Росії	6.809.909	14.155.257

ностив кожній поодинокій галузи хозяйства. Звідси ясно, що відомости 1900 р. близчі до дійсности, ніж відомости перепису.

Всї вищезазначені майже $2^1/_2$ мілїони робітників України так подїляли ся в 1900 р. між окремими галузями:

	По Українї.		По 50 ґуб. Е. Р.	
	абсол.	в %	абсол.	в %
в фабрично - завідському промислї	327.424	13,4	1.990.305	14,0
в хлїборобстві	975.397	39,8	3.770.576	26,6
в инших галузях (в ремісничій, кустарній промисловости і т. п.) . . .	753.585	30,7	4.618,839	32,7
Разом в місцевій промисловости . . .	2.056.406	83,9	10.379,720	73,3
відходили на заробітки .	392.060	16,1	3.775.557	26,7
Разом	2.448.466	10,0	14.155.277	10,0

Таким чином, як бачимо, головна маса пролетаріату в нас на Українї працює в місцевій промисловости (84%) і тільки меньше ніж $^1/_6$ всього робітництва мусить йти на заробітки. Тим часом в 50 ґуб. европейської Росії ми бачимо цїлком инше. Правда, і тут робітництво переважно

працює в місцевій промисловости, але за те тут більше ніж $^1/_4$ всього пролєтаріату жила „отхожими промислами“ [1]). Ся ріжниця між Україною та цілою европейською Росією ще раз підкреслює вже зазначений нами факт, що Україна, хоч і стоїть взагалї економічно низче ніж европ. Росія, одначе перша розвиваєть ся темпом значно швидчим ніж ся остання. Через се саме й місцева промисловість України дає заробіток більшій кількости робітництва і меньше примушує шукати заробітку на чужій сторонї, ніж се ми бачимо по европейській Росії.

Розглядаючи далї робітництво, що працює в місцевій промисловости, ми бачимо не меньші ріжниці між нашим краєм і европейською Росією. В той час коли на Українї першу ролю по кількости робітництва грає хлїборобство, на котре припадає $^4/_5$ всього пролієтаріату, в европ. Рос. перше місце належить кустарній, ремісничій промисловости і т. п., в хлїборобстві ж занято робітників значно меньше, навіть меньше ніж в „отхожих промислах“. За те на Українї в 1900 р. було відносно далеко меньше промислового, фабрично-завідського пролєтаріату, хоч треба сказати, що ріжниця тут мало значна, та робітництва, занятого в „инших галузях“.

В основі сих ріжниць безперечно лежать значні відміни в складї і структурі народнього господарства та в його розвитку.

Сї самі ріжниці ми спостерегаємо й по окремих ґубернїях і районах України (таб. 41).

Таким чином, найбільше промислова Степова Україна дає найменьше „заробітчан“, тільки 10,5% всього робітництва, при чому в Катеринославщинї ми бачимо їх найменьше— 9,4%. Мало, хоч і дуже близько до пересїчного відсотку, йде робітництва на заробітки з Правобічної України—14,5%,

---

[1]) Безперечно, в „відходї“ робітництва на заробітки сїльсько-господарські чи промислові першу ролю грає присутність „зайвої людности“, котра немає заробітку в місцевій промисловости та змушена шукати країв, де сеї зайвої людности меньше. Опріч сього, чимале значіннє тут має і певна спеціалїзація робітництва, що живе з „отхожих промислів“, напр. землекопи з Смоленської ґуб., чи плотники з Рязанської та Костромської ґубернїй і т. п. Але рішаючу ролю грають „в відходї“ ріжниці спросу на робочі руки та предложеннє їх в поодиноких ґуберніх і краях.

Таблиця 41.

	В місцевій промисловости.				Відходило на зароб.	Всїх робітників.
	В фабрично-зав. пр.	В хлїборобстві.	В инших галузях.	Разом.		
на Волини	19.536	99.600	60.436	179.572	25.513	205.085
„ Київщинї	56.258	100.900	69.256	226.414	56.332	282.746
„ Подїлю	28.520	107.100	82.946	218.566	23.816	242.382
на Правобережній Українї . . .	**104.314**	**307.600**	**212.638**	**624.552**	**105.661**	**730.213**
на Полтавщинї	10.590	110.590	161.432	282.612	58.184	340.796
„ Харьківщинї	42,860	74.378	80.991	198.229	80.682	278.911
„ Чернигівщинї	17.888	116.256	85.520	219.664	61.876	281.540
на Лївобережній Українї	**71.338**	**301.224**	**327.943**	**700.505**	**200.742**	**901.247**
„ Катеринославщинї	100.988	106.675	107.875	315.538	32,784	348.322
„ Херсонщинї	33.264	169.055	42.558	264.877	35.329	300.206
„ Таврії	17.520	90.843	42.571	150.934	17.544	168.478
на Степовій Українї	**151.772**	**366.573**	**213.004**	**731.349**	**85.657**	**817.006**
Разом на Українї.	**327.424**	**975.397**	**853.585**	**2056.406**	**392.060**	**2.448.466**

піднімаючи ся на Київщині до 19,9%. Найвищий відсоток „заробітчан“ ми бачимо на Лївобічній Україні—22%, а з окремих її ґуберній в Харьківщині аж 29%; при сьому треба зауважити, що більше половини всього робітництва, котре ходило в 1900 р. на заробітки, припадало на 3 ґубернії Лївобережа.

Як і слід було того сподївати ся, відношеннє поодиноких районів нашого краю в инших ґрупах робітництва буде здебільшого цїлком инше нїж в цїлій Україні. Так що тичить ся фабрично-завідського пролєтаріату, ми бачимо його і відносно і абсолютно в більшій кількости на цукроварному Правобережу і на горнозавідській Степовій Україні, нїж на дрібноселянському Лївобережу. Цїкаво, що сї ж, більше розвинені промислово, части України разом з тим дають заробіток і більшому числу робітників в свойому сїльському господарстві, нїж хлїборобське Лївобереже, більшому і відносно і абсолютно. На сьому факті ми ще раз бачимо відомий позітивний вплив індустріяльного капіталїзму на розвиток продукційних сил в сїльському господарстві: Правобережна і Степова Україна—то як раз райони з найбільше розвиненим капіталїзмом в хлїборобстві, з великими підприємствами, з найбільшим вживаннєм машин, наємної працї, і т. п.; навпаки, Лївобережна Україна — то край дрібноземельного селянського господарства, високих аренд і т. д.

Навпаки що до робітництва, занятого в „инших галузях“ економічної дїяльности, в ремісничій, кустарній і т. п., то тут знову гору бере Лївобереже. Відстале що до розвитку великого фабрично-завідського промислу та сїльського господарства, воно, цїлком природно, мусить виявляти особливо великий розвиток дрібного ремесла, кустарної та домашньої промисловости. Навпаки, в районах розвиненого капіталїзму, індустріяльного та сїльсько-господарського, є за мало простору для розвитку сих форм господарських. І справдї, найменьше сього робітництва в 1900 р. ми бачимо в Степовій Україні—26,4% всього робітництва району; трохи більше в Правобережній Україні—29,1% і найбільше в Лївобережній—36,4%. З окремих ґуберній найбільше такого пролєтаріату є на Полтавщині—47,4%, найменьше на Херсонщині—20,8%.

Ще виразнійше відносини в поодиноких районах та ґубернїях України виявляють ся з сеї таблиці, котра показує нам поділ ріжних ґруп робітництва в процентовому відношенню (таб. 42).

Таким чином Україна що до економічного розвитку стоїть далеко низче ніж европ. Росія в цїлому, бо в той час коли по европ. Росії робітники, що працюють в тих чи инших галузях народнього господарства, складають 32% всїх тих особ, що осягли вже робітничого віку, на Українї ми бачимо тільки 23%. З поодиноких районів нашого краю найбільше використовуєть ся місцева робітнича сила, найкраще становище робітничого ринку, а значить і цїлого народнього господарства, в Степовій Українї, де відсоток піднїмаєть ся до 35, переважаючи таким робом пересїчну по евр. Росії. З окремих же ґуберній перше місце з сього погляду належить Катеринославщинї з її 38%.

Що тичить ся аналїзи инших частин таблиці, то процентові величини так виразно говорять про справедливість всього вищесказаного, що докладний розгляд решти таблиці стає цїлком зайвим.

Ми доволї часто на протязї нашої розправи говорили, що Україна, хоч і стоїть низче від цїлої держави і особливо де яких її районів з погляду народно-господарчого, одначе темп її розвитку економічного є значно швидчий, ніж цїлої держави взагалї і її найбільш розвинених частин з окрема.

Спробуємо на підставі „Матеріалів“ змалювати розвиток промисловости фабрично-завідської на Українї, користуючи ся для сього відомостями про кількість фабрично-завідського пролєтаріату на протязї 40 років від 1861 по 1900 р. включно. Але перше повинні ми застерегти, що відомости про кількість робітництва, взагалї дуже далекі від точности, особливо непевні, як се і підкреслюють автори „Матеріалів“ [1]), за перше десятиріче, 1860—1870 рр. Тому, подаючи відомости за весь 40-річний період, при порівнянні, при висновках що до темпу розвитку будемо користувати

1) Див. часть III „Матеріалів“, стор. 107—112. Гостру критику відомостей за сї роки ми знаходимо в працях Іліна, Туган-Барановського.

Таблиця 42.

	ПРОЦЕНТОВЕ ВІДНОШЕННЄ.					
	До загальної кількости особ, що брали участь в промисловости, відношенне числа робіників занятих:					Всіх роб., занятих в промисловости до „наличних“ працівників.
	В МІСЦЕВІЙ ПРОМИСЛОВОСТИ.				Що відходили на заробітки.	
	в фаб.--завід. пром.	в хліборобстві.	в инших галузях.	РАЗОМ.		
	1	2	3	4	5	6
На Волини	10	49	29	88	12	15
„ Київщині	20	36	24	80	20	18
„ Поділю	12	44	34	90	10	17
На Правобережу	**14**	**42**	**29**	**85**	**15**	**17**
„ Полтавщині	3	32	48	83	17	22
„ Харьківщині	15	27	29	71	29	22
„ Чернигівщині	7	41	30	78	22	25
На Лївобережу	**9**	**33**	**36**	**78**	**22**	**23**
„ Катеринославщині	29	31	31	91	9	38
„ Херсонщині	11	56	21	88	12	31
„ Таврії	10	54	26	90	10	36
На Степовій Україні	**18**	**45**	**26**	**89**	**11**	**35**
Разом на Україні	**13**	**40**	**31**	**84**	**16**	**23**
по 50 губ. европ. Росії	14	27	32	73	27	32

ся відомостями тільки за 30 років, як більше певними й однородними.

Ось як зміняла ся кількість фабрично-заводських робітників на Україні за останні 40 років XIX віку (табл. 43).

Таким чином, коли розглядати збільшеннє кількости робітництва на протязї останнїх 30 років минулого віку, ми бачимо ясно, що Україна розвивала ся з погляду промислового значно швидче, нїж 50 ґуберній европейської Росії. Так, в той час коли до 1900 р. кількість робітництва збільшила ся в останній супроти десятирічя 1871—80 рр. на 106%, с. т., майже в 2,1 рази,—на Україні се збільшеннє сягало 151%, або в 2,5 рази. Що ж до поодиноких частин України, то тут ми бачимо надзвичайно великі ріжниці: найменьше збільшеннє було на Правобережній Україні на 58%, в окремих її ґуберніях—на Волини на 122%, на Київщині на 43%, на Поділю на 56%; значно більше на Лївобережній Україні—на 76%, в її поодиноких ґуберніях—на Полтавщині на 43%, на Харьківщині на 118%, на Чернигівщині тільки на 19%; найбільший зріст кількости робітництва ми бачимо на Степовій Україні—583%, в окремих ґуберніях її—в Катеринославщині на 1.140%, в Херсонщині на 420%, в Таврії на 103%.

Але Україна не тільки розвиваєть ся швидче нїж европейська Росія, а ще й значно випереджає своїм розвитком промисловим багато дуже розвинених з сього погляду країв, де капіталїзм пустив вже глибоке корінне, де він вже має доволї солїдний вік.

Найкраще нам се виявляють „Матеріали“, коли порівняти Україну з тими ж районами европейської Росії, з котрими ми часто порівнювали наш край.

Для порівняння, як і ранїйше, ми візьмемо 30-річний період.

Ось як збільшувала ся кількість робітництва по десятирічям по окремих районах европейської Росії (таб. 44).

З сеї таблиці ми виразно бачимо, що перше місце, яке займає Центральний Промисловий Район по розвитку фабрично-завідської промисловости, підлягає все більшій небезпеці, великій конкуренції з боку нових промислових центрів, котрі кваплять ся наздогнати свого старшого брата і тим більше, чим близче до наших часів. Особливо видатною добою в сьому швидкому розвитку нових промислових осеред-

Таблиця 43.

	ПЕРЕСІЧНО НА РІК ПО ПЕРІОДАХ В 10 РОКІВ.				
	1861-70	1871-80	1881-90	1891-1900	1900
На Волини	6181	8759	13035	171115	19536
„ Київщині	45571	39127	39651	47427	56258
„ Поділю	14932	18356	24376	27294	28520
На Правобережу	**66884**	**66142**	**77062**	**92136**	**104314**
„ Полтавщині	11491	5917	6552	9221	10590
„ Харьківщині	19595	19700	21644	30519	42860
„ Чернигівщині	25932	14901	14721	16589	17888
На Лївобережжу	**57018**	**40518**	**42917**	**56329**	**71338**
„ Катеринославщині	5239	8733	23820	64266	100988
„ Херсонщині	6581	6374	15594	28721	33264
„ Таврії	6882	8624	11049	16679	17520
На Степовій Україні	**18702**	**23731**	**50463**	**110666**	**151772**
Разом на Україні	**142604**	**130391**	**170442**	**259131**	**327424**
по европ. Росії	797649	945597	1160771	1637595	1990305

Таблиця 44.

	Пересічно на рік по періодах в 10 років.				% збільшенне к 1900 р.
	1871-80	1881-90	1891-1900	1900	
I. Ціла Україна	**130391**	**170442**	**259131**	**327424**	**151**
в тім числї 1) Правобережна . . .	66142	77062	92132	104314	58
2) Лївобережна	40518	42917	56329	71338	76
3) Степова.	23731	50462	110666	151772	583
II. Великоросія	770178	927547	1265681	1507210	96
в тім числї 1) Промисловий район .	337813	391978	538748	641266	89
2) Північний „	95782	107385	168025	221201	131
3) Східний „	33260	47854	71385	80857	143
4) Ц. Хлїборобський	140366	152209	198868	241309	72
5) Південний „	13673	30819	47156	61260	344
6) Приуральський „	149283	197302	241499	261317	75
III. Біла Русь	7906	9976	19175	26923	240
IV. Литва	12225	20231	37971	40197	229
V. Надбалтийський Край	24807	32586	55637	78611	233
50 ґуб. европ. Росії	945597	1160771	1637595	1990305	106

ків являють ся роки 1891—1900, часи буйного розцвіту російського індустріяльного капіталїзму і ріжноманїтних заходів російського уряду коло залїзничого будівництва і взагалї „насажденія отечественной промышленности“.

Перше місце по інтензівности зросту промисловости в Росії безперечно належить Степовій Україні, де на 1900 р. кількість робітництва збільшила ся майже в 7 разів. За нею йде Південний район, де на розвиток промисловий наложила свій відбиток гірнича промисловість Донщини, краю з чималим відсотком української людности, особливо в найбільш розвинених його частинах, але розвиток промисловости в сьому районї все-ж таки стоїть дуже позаду від Степової України, виявляючи збільшеннє кількости робітництва тільки в 4,4 рази. Далеко меньший, ніж в сих районах, зріст промисловости виявляєть ся на Білій Руси (в 3,4), Литві (3,3) та в Надбалтійському Краю (в 3,3). Значно меньшу інтензівність промислового розвитку ми бачимо із великоруських районів в Північному (2,3) та Східному (2,4), де зріст промисловости стоїть дуже близько до пересїчного по 50 ґуб. европ. Росії (2,1). Одначе всї сї райони виявляють далеко швидчий розвиток ніж цїла европейська Росія, власне її 50 ґуберній. Навпаки, батьківщина російського капіталїзму, два головні промислові райони Великоросії, а саме Центральний Промисловий Район, з його першою в державі текстильною промисловістю, та гірнозавідський Приуральський Район, — в свому промисловому розвитку значно відстають не тільки від всїх вищезгаданих країв, але й від цїлої европ. Росії, випережаючи тільки трохи Центральний Хлїборобський Район, с. т. ті самі 9 великоруських ґуберній, той центр, про „оскудѣніе“ котрого міркувало стільки комісій урядових і міркувало вельми і вельми безплодно.

Коли ж ми для порівняння подїлимо европейську Росію на національно-теріторіальні одиниці, то побачимо, що всї невеликоруські райони виявляють далеко інтензівнїйший зріст промисловости ніж Великоросія. Таких районів матимемо 5—Україну, Білу Русь, Литву, Надбалтійський (латишсько-естонський) Край та Великоросію. Для більшої наочности кількість робітництва за перше десятиріччя (1871—1880 рр.) ми прирівняємо 100. Тодї еволюція промисловости

на протязї 30 років кінця XIX віку змалюєть ся перед нами в такому виглядї:

	1871-80	1881-90	1891-1900	1900
Україна.	100	131	199	251
Великоросія	100	120	194	196
Біла Русь	100	126	243	340
Литва	100	165	310	329
Надбалтийський Край . .	100	131	224	333
Европейська Росія . . .	100	122	173	206

Таким чином, розглядаючи промисловий розвиток де-котрих національних теріторій европейської Росії, ми спостерегаємо вельми цїкавий процес, а саме, що народнє господарство у „плебейських“ націй останнїми часами поступає наперед далеко швидчим темпом нїж у нації державної. Особливо видатну ролю в сьому процесї зросту матеріальної культури, а значить, і сили „плебейських“ націй взагалї, грають останнї десять років минулого віку, і найбільше їх друга половина, коли перед крізою 1901—3 рр. розцвіт російської промисловости осягнув свого кульмінаційного пункту.

Се надзвичайно характерне і вельми важне явище в розвитку народнього господарства в ріжних частинах нашої держави не сховало ся й від офіціяльних редакторів „Матеріалів“.

„Очевидно, писали вони, що за останнї сорок років виникли важливі перестановки районів що до значіння їх в промисловому життю країни: поруч з давнїми промисловими центрами народили ся нові, котрі, беручи малу участь в промисловій дїяльности 60-х років, за останнїй час з незвичайною енерґією стали розвивати власну промисловість“ [1]).

Серед сих країв в 1900 р. була й Україна, котра в наші часи безперечно виявляє ще більш інтензівний зріст індустрії, бо напр. розцвіт гірно-завідської промисловости тільки починав ся з другої половини 90-х років, коли південь Росії починав брати гору над Уралом.

В слїдуючому роздїлї ми ще раз здобудемо новий доказ справедливости сього нашого висновку.

---

[1]) „Матеріалы“, часть III, стор. 218.

XII. Концентрація праці в промисловости України.

Ні абсолютна кількість робітництва, ні відношеннє її до „самодіяльних“ елементів населення того чи иншого краю ще не дають нам ясної уяви про вагу пролетаріату в господарстві, про степень промислового розвитку, про значіннє робітництва в громадському та політичному житю суспільства.

Для того, щоб гаразд зясувати собі все се, ми повинні розглянути поділ всього робітництва по підприємствах певних розмірів.

Ні одна попередня доба не виявила ще такого розвитку продукційних сил в народньому господарстві, як доба капіталїстична з її надзвичайним розцвітом машинної індустрії. Але сей зріст продукційних сил в капіталїстичному громадянстві купував ся за дуже дорогу ціну. З перетвореннєм колишнього споживчого господарства в товарове, коли вся продукція змагаєть ся що далї то більше виробляти продукти для обміну, на продаж, запанувала в хазяйстві гостра конкуренція між поодинокими підприємцями, між окремими одиничними господарствами. Наслїдком сеї боротьби економічних ґруп ріжної господарчої сили була надзвичайна пролєтарізація колись самостійних господарів, ремісників селян і крамарів. Так складали ся широкі кадри позбавленої засобів продукції робітничої кляси, продавця нового товара, робітничої сили, сеї чарівної курки, що несе золоті крашанки капиталу. Та маєткова нерівність, котру ми здибуємо на зорі капіталїстичного розвитку, в новому економічному ладї розвиваєть ся до шалених розмірів. Казкові багацтва і найтяжчі злиднї стають нерозлучними дїтьми-близнятами капіталїзму, Явище се, так характерне для сучасного народнього господарства, має глибоке корінне в природї капіталїстичних відносин і з поступом капіталїстичного господарства стає в кожному краю все більше і більше яскравим.

Той факт, що великі підприємства зростають значно швидчим темпом ніж підприємства середнї та дрібні, котрі часто-густо навіть таким же темпом підупадають, цїлком зясовуєть ся характером нової економічної доби. Гостра конкуренція поодиноких підприємств на ринку примушує

удосконалювати речи та удешевляти продукцію. Очевидно, єдиний історією визначений шлях до сього, се — розвиток поділу праці та користуваннє найостаннїм словом машинної технїки; але все се стає тим більш приступним і тим краще виконаним і тим кращі дає наслїдки в боротьбі, чим більшим капіталом володїє підприємець. Справдї: величезний капітал дає йому змогу пильно слїдкувати за поступом технїки, ловити при самій появі найкращі її винаходи, наймати найбільші маси і найкращих робітників, дякуючи сьому всьому розвивати спеціалїзацію праці до найкрайнїх меж, ощаджувати на видатках на працю і взагалї на орґанїзацію продукції та збуту — і тим удешевляти надзвичайно продукцію і збільшувати свої зиски.

Так переможцем в конкуренції стає власник великого капіталу, а перемога ся несе йому нові великі вигоди, ще більший зріст чарівного талїсману в руках „лицаря накопленія“, ще більшу силу в невпинній і гострій економічній боротьбі. Такий шлях розвитку продукційних сил в капіталїстичному громадянстві.

Таким чином концентрація капіталу і праці одночасно є наслїдок і показчик розвитку продукційних сил в сучасному господарчому ладї.

Очевидно отже, що одна і та ж кількість робітництва в ріжних краях чи державах не завше вказує на однаковий ступінь промислового розвитку, на однакову соціально-економічну вагу робітництва в громадянстві.

Для того, щоб по пролєтаріату охарактеризувати стан народнього господарства в тому чи иншому краю, ми повинні розглянути подїл робітників по ґрупах підприємств. Аджеж велике підприємство важить далеко більше, нїж сума дрібних, в котрих разом працюватиме стільки ж робітництва чи стільки ж затрачено буде капіталу, як і в одному великому. Користуючи ся з найкращих машин з їх високою технїчною продуктивністю, заводячи найраціональнїйший подїл праці і взагалї найлїпшу орґанізацію продукції і збуту, велике підприємство в кілька разів більше виробляє річей, має більші обороти, нїж рівна йому по праці чи капіталу сума дрібних. Отож ясно, що і робітництво, заняте головне в таких великих господарствах якогось краю, на терезах громадянських і господарських важитиме безмірно більше,

ніж однакова кількість пролетаріату, що працюватиме по дрібних чи середніх підприємствах.

Таким чином, по степени концентрації праці ми можемо судити про ступінь капіталїстичного розвитку, з одного боку, та про характер і ролю пролетаріату в громадянстві певного краю, чи держави, з другого.

Погляньмо тепер, як поділяло ся робітництво України по ґрупах підприємств певної величини.

Не маючи відповідних матеріялів для 1897 року, ми скористуємо ся відомостями за 1894—1895 завідський рік, котрі ми маємо в „Перечнѣ фабрикъ и заводовъ". Відомости ж, дотичні гірничої промисловости, котрих бракує в „Перечнѣ", ми візьмемо із „Сборника статистическихъ свѣдѣній о горнозаводской промышленности Россіи въ 1894 году" (власне теж за 1894—1895 рік).

Всї підприємства, ми поділимо, як се і зроблено в додатках [1]) XI і XII на 6 груп: I від 1 до 9 робітників, II 10—49 роб., III 50—99 роб., IV 100—499 роб., V 500—999 роб., VI 1000 роб. і більше:

Табл. 45.

	1—9 робіт.	10—49 робіт.	50—99 робіт.	100—499 робітн.	500—999 робітн.	1000 роб. і більше.
Волинь	6,0	19,4	8,4	38,7	27,5	—
Київщина	0,9	13,1	7,4	50,3	28,3	—
Поділлє	2,1	12,9	3,0	52,4	29,6	—
Правобереже	**2,3**	**14,2**	**6,3**	**48,7**	**28,5**	—
Полтавщина	8,0	43,9	11,1	37,0	—	—
Харьківщина	1,4	16,3	9,7	34,4	38,2	—
Чернігівщина	3,7	17,0	6,5	49,7	23,1	—
Лївобереже	**3,0**	**19,9**	**8,9**	**39,5**	**28,7**	—
Катеринославщина	1,2	9,7	6,3	20,7	52,6	9,5
Херсонщина	4,5	30,7	16,7	32,6	4,3	11,2
Таврія	3,6	17,3	14,6	44,6	8,2	11,7
Степова Україна	**2,3**	**15,7**	**10,2**	**27,9**	**33,6**	**10,3**
Ціла Україна	**2,4**	**16,0**	**8,4**	**38,5**	**30,6**	**4,1**

[1]) При тій силї дрібязкововоі праці, котру доводить ся виконати при розпредїленню окремих хазяйств в групи, помилки — річ неминуча. Але певні в тому, що впливу на характер явища вони не зробили.

Тоді поділ робітництва, розуміє ть ся, виключно фабрично-завідського, по окремих господарчих ґрупах змалює ть ся перед нами так (в процентах) в 1894—5 році (таб. 45).

Ся таблиця (45) показує нам, що коло тих часів, коли було переведено перепис, робітництво України працювало головне в середніх (100—499) підприємствах, 38,5%, та в великих (від 500), 34,7% при чому на велетенські господарства (Riesenunternehmungen) припадало робітників дуже мало (4,1). На дрібні ж фабрики та заводи (1—99) приходило ся трохи більше ніж 1/4 всього пролєтаріату (26,8%), при чому серед сих підприємств головну ролю грала ґрупа з 10—49 робіт. (16%) і навпаки майже ніякої найдрібнійша ґрупа, з 1—9 робітн. (2,4%).

Розглядаючи ж поділ робітництва по окремих ґрупах підприємств в ріжних частинах України, ми спостерегаємо надзвичайно великі ріжниці.

Перш за все ґрупа найбільших підприємств з 1000 і більше робітників була в 1894—5 році тільки в Степовій Україні (10,3), а з її окремих ґуберній найбільше робітництва вона відбірала в Таврії (11,7). Знову і на ґрупу в 500—999 робіт. більш за всі инші частини України припадало пролєтаріату в Степовій Україні (33,6%) і майже однаково в Правобережній та Лївобережній Україні (коло 28%). Найбільшого розвитку досягла вона в Катеринославщині (52,6) та Харьківщині (38,2), найменьше ж значіннє вона мала в Херсонщині (4,3) та Таврії (8,2).

Що тичить ся ґрупи середніх підприємств, то найбільше робітництва працювало в ній на Правобережу та Лївобережу і найменьше в Степовій України. Районом переважного панування фабрик та заводів середнього розміру було Правобереже, а з поодиноких ґуберній Київщина, Поділлє та Чернигівщина, де вони забірали коло 1/2 всього їхнього пролєтаріату.

Нарешті, ґрупа дрібних підприємств поділена була в 1894—5 р. по Україні теж нерівномірно. Найбільше робітників було занято в ній в Лївобережній (31,8) та Степовій Україні (28,2), а з окремих ґуберній головне місце вони займали на Полтавщині (63,0), Херсонщині (51,9), найостаннє на Поділлю (15,0) та на Катеринославщині (10,9). Найдрібнійші в сій ґрупі підприємства від 1—9 робітн. як по Ук-

раїні, так і в окремих її районах забірали робітництва дуже мало, при чому тільки в окремих не багатьох ґубернїях вони значно перевисшували пересїчну (2,4) — на Херсонщинї (4,5), Волини (6,0) та Полтавщинї (8,0). На підприємства ж з 10—49 робітн. припадав по окремих частях України порівнюючи однаковий відсоток робітництва, за винятком Полтавщини, де їм належало домінуюче значіннє (43,9), і Херсонщини, де в них працювало коло $^1/_3$ робітництва, (30,7), та Катеринославщини, де роля їх була дуже незначна (9,7). Нарештї остання катеґорія (50—99 робітн.) виявляла ще меньші ріжницї нїж попередня, при чому максімум таких підприємств припадав на Херсонщину (16,7) та Таврію (14,6), а мінімум на Поділлє (3,0).

Для того, щоб приблизно уявити собі становище народнього господарства України в російській державі, вище наведених відомостей про наш край дуже мало. Треба порівняти подїл робітництва по підприємствах в нашому краю з подїлом робітників в инших районах Росії:

Табл. 46.

	1—9 робіт.	10—49 робіт.	50—99 робіт.	100—499 робітн.	500—999 робітн.	1000 роб. і більше.
Північний Район .	0,7	9,5	9,7	26,4	18,4	35,3
Ц. Промисловий „ .	1,1	8,5	6,9	22,7	14,3	46,5
Ц. Хлїборобський „ .	3,1	21,1	14,8	24,6	16,5	19,9
Східний „ .	1,0	21,6	10,0	19,9	11,8	35,7
Приуральський „ .	1,0	7,2	4,6	17,5	15,2	54,5
Південний „ .	2,5	17,1	12,8	22,0	15,9	29,7
I. Великоросія разом . .	1,3	11,0	8,1	22,2	15,2	42,2
II. Надбалтийський край .	7,7	14,4	8,9	34,3	11,1	23,6
III. Литва	8,4	29,1	21,1	27,2	2,9	11,3
IV. Біла Русь	18,9	33,0	14,4	28,1	5,6	—
V. Польща	2,4	13,0	11,7	23,9	16,8	32,2
VI. Сибір	2,6	24,6	21,3	49,3	6,2	2,0
VII. Кавказ	4,8	22,0	17,6	37,5	9,9	8,2
VIII. Середня Азія . . .	4,1	29,8	25,0	31.3	—	9,8
IX. Україна	2,4	16,0	8,4	38,5	30,6	4.1
Росія	2,1	13,3	9,7	26,2	16,7	32,0

Таким чином ми бачимо, що з погляду промислового розвитку наш край стоїть значно низче не тільки від богатьох инших районів, але й від цілої імперії.

В той час, коли у нас найбільшу масу робітництва в 1894/5 р. забірали фабрики середнього розміру, по імперії мало не половина всього фабрично-заводського пролетаріату працювала по великих підприємствах, при чому на велетенські підприємства припадало 32,0% всїх робітників фабрично-заводської промисловости. Ще більші відміни виступають перед нами коли порівняти Україну з окремими районами держави. Цікаво зазначити насамперед, що в 1894/5 р. Україна з промислового погляду стояла значно низче не тільки від всеї Великоросії (32 ґуб.), не тільки від найбільш розвинених її частин, як от Урал, Промисловий та Північний Райони, але й від економічно відсталих її країв, як напр., Хлїборобський Район: по всїх краях Великоросії великі підприємства, сей сімвол промислового розвитку, забірали значно більше робітництва нїж на Україні.

Коли ж порівняти Україну з рештою районів Росії, тодї ми перш за все побачимо, що по структурі фабрично-заводської промисловости Україна наближала ся в 1894/5 р. до Надбалтийського краю, де ми спостерегаємо майже теж саме відношеннє між дрібними, середнїми та великими підприємствами (31,6%, 34,3%, 34,7%). Що тичить ся инших країв, то з усїх їх вище від України стояла тільки промислово дуже розвинена Польща, де майже 1/2 пролетаріату працювала по великих підприємствах (49,0%). Решта ж районів, як то Сибір, Кавказ, Біла Русь, Литва та Середня Азія стояли позаду України.

Але не зважаючи на се останнє, в ґрупі 1000 і більше робітн. Україна переважувала з всїх районів тільки Литву та Сибір.

Таким чином, коли за масштаб промислового розвитку взяти ґрупу великих господарств, Україна в нашій державі в 1894/5 р. стояла серед всїх районів на сьомому місцї, виявляючи порівнюючи дуже незначну концентрацію працї.

Так справа стояла в першій половинї 90-х рр. минулого столїття.

Але 90-ті рр. се доба золотого віку в розвитку фабрично-заводської промисловости як в цілій державі, так ще більше в окремих її районах. Епоха найбільшого протеґування урядом „отечественной промышленности“, найбільшого розвитку залізниць, сього нерва сучасного індустріального капіталїзму, 90-ті роки надзвичайно спричинили ся до розцвіту всїх галузей народнього господарства, і особливо гірництва. Кожний рік сеї доби приносив величезні економічні зміни як в структурі народнього хазяйства цїлої держави, так і в ґрупуванню районів по степени їхнього промислового розвитку. Ще в 1894 р. Урал переважав продукцією чавуна південь Росії, але в 1895 році чільне місце тут належало вже молодому конкурентови. І так в усьому наставали нові відносини. Фабрики росли наче гриби в дощ.

Ось як малює нам сей розвиток фабричної продукції д. Погожев. Витягнувши з видання мін. фін. „Списокъ фабрикъ и заводовъ“ за 1900 рік відомости про час заснування 14.386 промислових закладів, він прийшов до того висновку, що добою найбільш енерґійної діяльности капіталу в Росії було десятиріче 1890 — 1900 рр. Особливо ж інтензівно сей процес виявив ся на Україні.

Час заснування	В 60 ґ. Євр. Росії пром. закладів		В Великоросії пром. закладів		На Україні пром. закладів	
	абсол.	в %	абсол.	в %	абсол.	в %
Перед 1861 рок.	2.177	15,1	1.210	16,3	404	16,0
В 1861— 70 р.	1.285	9,0	771	10,4	177	7,0
„ 1871— 80 „	2.100	14,6	1.135	15,3	346	13,7
„ 1881— 90 „	3.036	21,1	1.584	21,3	500	19,8
„ 1891—1900 „	5.788	40,2	2.726	36.7	1.099	43,5
Разом	14.386	100,0	7.426	100,0	2.526	100.0

Таким чином, саме в останнє десятилїтє минулого віку Україна виявляє надзвичайний зріст кількости фабрик та заводів, значно випережаючи з сього погляду не тільки всю євр. Р. в цїлому, але і Великоросію, і, що особливо цікаво, такі промислові райони, як от Центральний Промисловий та Надбалтийський край, де за останнє десятилїтє в 1891—1900 рр., було засновано в першому—32,3%, а в другому—33,8% всїх тих фабрик, котрі були в них в 1900 р.

Але сама кількість новозаснованих фабрик ще не свідчить про більш швидкий, ніж в инших районах, поступ промисловости. Для сього ми повинні розглянути ґрупуваннє промислових підприємств по кількости робітництва, поглянути, які ґрупи підприємств зростали в процесї сього розвитку.

Для порівнання ми візьмемо 1902 рік, для котрого є дуже добрі матеріали досліду фабрик та заводів, переведеного міністерством фінансів для всїх галузей індустрії, опріч гірництва в тїсному розумінні сього слова, а до того ще й досліду, надзвичайно добре обробленого д. Погожевим в його вищезгаданій працї. До сих матеріалів ми додали відомости про гірництво, за винятком метальової продукції [1]), по „Сборнику статистическихъ свѣдѣній о горнозаводской промышленности Россіи въ 1902 г.“ [2]).

Ось як подїляло ся робітництво по окремих господарчих ґрупах в 1902 роцї (в %):

Характерною зміною на протязї 8 років буйного економічного розвитку України треба вважати збільшеннє (в %) робітництва в двох ґрупах, першій і особливо останнїй, і, навпаки підупад кількости пролєтаріату в усїх инших ґрупах, а особливо в ґрупі підприємств середнього розміру, де відносне зменьшеннє робітництва сягало 1, 2 раза. Розу-

---

[1]) Метальова продукція входила в обсяг досліду 1902 р. Одначе коли порівняти відомости про неї в „сборнику“ гірничого вченого комітету і в дослїдї 1902 р., доведеть ся визнати, що в дослїдї вони дуже і дуже неповні. Поповнити ж відомостей 1902 р. ми не могли із „Сборника“, бо в виданнях „Горн. Учен. К.“ обробка металїв не відокремлена від виплавки металїв і т. и. У д. Погожева показана тільки обробка металїв“.

[2]) Треба зазначити, що рік 1902-й се рік доби крізи 1901—1903 рр. Через се відомости сї не характеризують найвищого ступня промислового розвитку часів індустріяльного розцвіту. Для нашої ж мети, для порівняння, вони одначе дають добрий матеріал.

До складеного нами додатку, як і до низче наведених двох таблиць, 47, 48, треба зробити увагу, що вони далекі від точности, бо відомости про металюрґію ми взяли з працї Погожева (обработка металловъ), тим часом коли відомости про робітництво метальової продукції в „Сборнику“ горного вченого комітету зовсїм инші, більші ніж у Погожева. При сьому треба сказати, що ріжниця ся найбільше невигідна для України, бо зменьшуєть ся кількість робітників метальовцїв більше на Українї, ніж по инших районах. Отож, коли б узяти відомости Горного Комітету, тодї б наші висновки стали б ще виразнїйшими.

міеть ся, з двох перших ґруп найбільше інтересною і важною є ґрупа великих підприємств, в котрих в 1902 році працювало робітників 49,2%, тим часом коли в 1894/5 р. тільки 34,7% всього фабрично-завідського пролєтаріату. Розглядаючи детальнійше сю ґрупу, ми бачимо, що найдужче збільшило ся число робітників по підприємствах з 1000 роб. і більше: ще в 1894/5 р. тут працювало 4,1%, в 1902 р. вже 31,8% всього промислового робітництва; натомість підприємства з 500—999 роб. стали забірати в 1902 р. відносно меньше робітників (17,4) ніж в 1894/5 р. (30,6%).

Таким чином, характеризуючи взагалї промисловий розвиток України на протязї зазначеної доби, ми можемо з певністю сказати, що домінуючу ролю в капіталїстичній індустрії нашого краю стали грати в 1902 р. великі, навіть велетенські підприємства, тим часом коли в 1894/5 р. панували фабрики та заводи середнього розміру.

Таблиця 47.

	1—10 робітн.	10—49 робітн.	50—99 робітн.	100—499 робітн.	500—999 робітн.	1000 роб. і більше.
Волинь	12,2	23,2	9,0	32,2	17,3	6,1
Київщина	1,7	8,4	7.4	41,4	22,7	18,4
Поділє	3,7	13,8	3,8	39,9	30,6	8,2
Правобереже	**4,0**	**12,5**	**6,5**	**39,4**	**24,1**	**13,5**
Полтавщина	9,6	18,7	9,6	14,2	3,9	44,0
Харьківщина	0,6	11,2	8,2	41,0	17,5	21,5
Черніговщина	9,3	17,1	5,6	26,9	22,6	18,5
Лївобереже	**4,9**	**14,5**	**7,9**	**31,0**	**15,5**	**26,2**
Катеринославщина	0,6	4,4	3,8	15,4	16,5	59,3
Херсонщина	3,6	20,2	11,7	33,8	10,2	20,5
Таврія	6,3	16,9	7,0	37,0	7,1	25,7
Степова Україна	**1,9**	**9,3**	**5,9**	**22,0**	**14,0**	**46,9**
Цїла Україна	**3,3**	**11,4**	**6,5**	**29,3**	**17,4**	**31,8**

Переходячи до розгляду зміни в подїлї робітництва по окремих частинах України, ми повинні перш за все зазначити, що зріст значіння великих підприємств торкнув ся всїх районів і всїх ґуберній нашого краю. Але найбільше визначили ся з сього погляду Степова Україна, де ще в 1894/5 р. ми бачимо по великих підприємствах 43,9% пролєта-

ріату тим часом коли в 1902 р. в них працювало вже 60,9%, з окремих же ґуберній—Полтавщина, де в 1894/5 р. ми зовсім не бачимо великих підприємств, а через 8 років робітництва в них було занято вже 47,9% всього пролєтаріату. Наскільки великий крок вперед зробила капіталїстична індустрія в поодиноких ґуберніях України видно буде з того, що в усїх ґуберніях так Лївобережної, як і Правобережної України в 1894/5 роцї не було нї одного велетенського підприємства, тим часом коли в 1902 р. в індустрії їх велетенські господарства стають дуже визначним явищем.

Подїл промислових робітників (в тис.) по окремих ґрупах підприємств в 1894—1895 р. і в 1902 р.

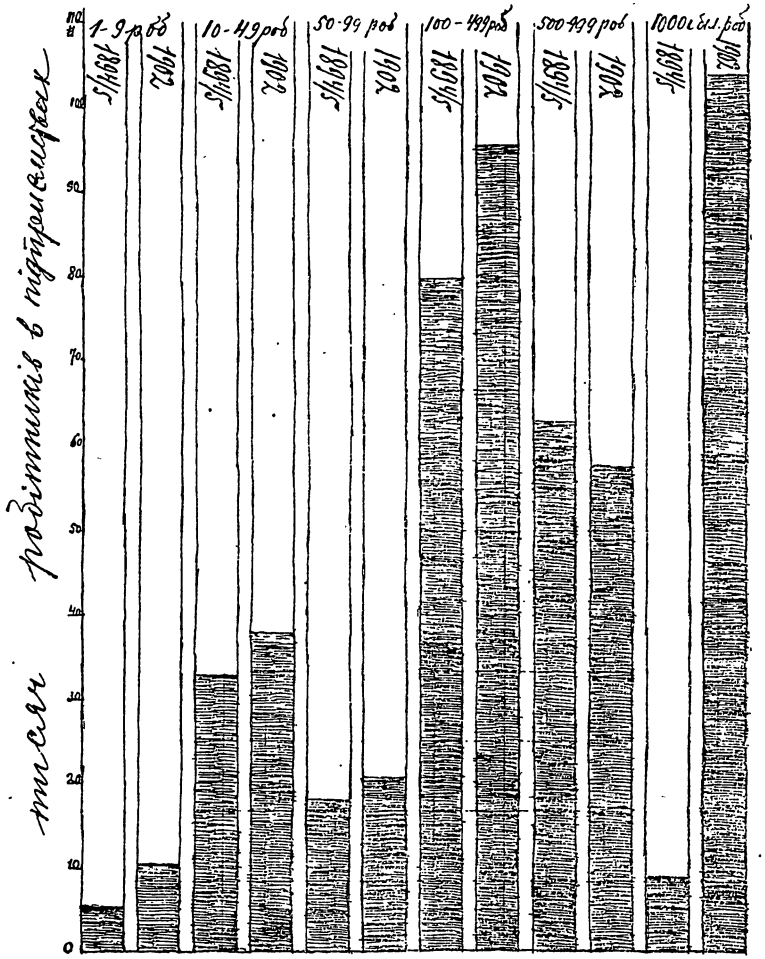

Ще яскравійше виступить перед нами сей промисловий поступ України в 1902 р. коли ми порівняємо наш край з сього погляду з иншими районами держави.

Ось як поділяло ся робітництво по окремих підприємствах в 1902 р.:

Таблиця 48.

	1—9 робітн.	10—49 робітн.	50—99 робітн.	100—499 робітн.	500—999 робітн.	1000 роб. і більше.
1. Північний Район .	0,5	5,6	6,4	31,4	19,1	37,0
2. Ц. Промисловий .	0,9	6,0	6,1	22,2	16,2	48,2
3. Ц. Хліборобський .	0,1	17,8	8,8	26,2	19,4	24,7
4. Східний	2,5	22,6	15,4	34,7	10,7	14,1
5. Приуральський . .	0,4	4,3	4,9	21,2	15,2	54,0
6. Південний . . .	3,0	14,8	11.3	20,5	13,8	36,6
I. Великоросія (разом) .	1,2	8,1	6,9	24,3	16,5	43,0
II. Надбалтийський край	3,8	9,8	8,3	32,5	13,1	32,5
III. Литва	16,4	30,5	16,4	24,9	4,7	7,1
IV. Біла Русь.	20,3	25,3	10,5	24,3	15,3	4,3
V. Польща	2,9	11,0	9,1	31,5	15,9	29,6
VI. Сибір	7,1	22,0	13,5	37,3	12,5	7,6
VII. Кавказ	9,1	14,6	10,6	24,1	11,3	30,3
VIII. Середня Азія . . .	12,4	29,4	17,8	22,7	9,9	7,8
IX. Україна	3,3	11,4	6,5	29,3	17,4	31,8
Росія	2,9	10,5	7,8	26,6	15,9	36,4

Як бачимо з сеї таблиці, за 8 років справді відбули ся величезні зміни. Одною з найцікавійших для нас змін є надзвичайно швидкий темп промислового розвитку України, невідомий иншим районам нашої держави. Коли знову взяти за масштаб сього розвитку ступінь концентрації праці, с. т., збільшеннє робітництва, занятого в великих підприємствах [1]), тоді ми прийдемо до того висновку, що капіталїстична індустрія зробила на Україні такий поступ, як ні в одному краю, що Україна з сього погляну не тільки розвиваєть ся значно швидче від всїх инших районів Росії, але вже випередила багатьох з них. Хоч і в 1902 р., як і в 1894/5 р., на Україні по великих підприємствах працювало робітництва (в %) меньше, ніж пересїчно по державі, одначе тепер сьоме місце, котре їй належало в 1894/5 р., вона змінила

на четверте. Стоячи і в 1902 р. позаду Великоросії, вона одначе випередила концентрацією праці декотрі її райони, тим часом коли в 1894/5 р. вона стояла позаду всїх. Опріч Хлїборобського і Східного районів Великоросії, Україна випередила ще Польшу та Надбалтійський край. А той темп розвитку, котрий виявив ся за 8 років, дає нам підстави сподївати ся, що в недалекій будучинї Україна стане одним з найбільш розвинених промислово країв держави.

Таким чином наше твердженнє, що Україна промислово розвиваєть ся далеко швидче, нїж найбійльш промислові краї Росії, має справдї реальні основи в нашій економічній дїйсности і всї ламентації де-котрих українських публїцистів що на Українї зростає руїна продукційних сил, не мають під собою рішуче нїяких підстав, опріч хиба того, що сучасні фінансово-полїтичні рамки російської держави гальмують той буйний розвиток, котрим „наперекір стіхіям“ визначаєть ся наш край в останнї часи. Зникнуть сучасні централїстичні тенденції фінасово-економічної полїтики і наше народнє господарство[2]) розівєть ся з такою ж силою, з якою розливаєть ся велика річка у повідь, коли ламаєть ся крига під силою весняних вод.

XIII. Подїл фабрично-завідської промисловости по містах і повітах України.

Одною із вельми характерних і важних тенденцій розвитку сучасної капіталїстичної індустрії по всїх країнах є централїзація промислових закладів по містах взагалї, а на початку капіталїзму навіть по великих містах. Сила господарчих причин викликала до житя сей напрям проми-

---

[1]) Особливу концентрацію працї (1000 і більше робітників) ми бачимо в метальовій продукції, де в 22 підприємствах працювало 68,2 тис. душ (в Катеринославщинї, Херсонщинї, Харьківщинї і Таврії, і в угольній індустрії, де 23 підприємства Катеринославщини та Херсонщини давали працю 75,5 тис. робітн. За ними йдуть харчова промисловість з 13 підпр. та 22,1 тис. роб., продукція по обробцї мінеральнних річей з 3 підпр. та 5,3 т. роб. та хемічна індустрія з 3 підпр. та 4,8 тис. роб. Таким чином, пересїчно на 1 підприємство припадало робітн. в вугольній індустр. 3,2 тис. душ, найменьше в хемічній—1,6 тис. душ.

[2]) Теж саме буде і по всїх инших українах, що терплять од централїзму, але вже і нинї розвивають ся економічно швидче нїж центр.

слового розвитку. Близькість торговельних і кредитових установ, переважно скупчених по дуже залюднених осередках, змога знайти потрібну кваліфіковану працю, утворену ремеслом і високою культурністю міста, концентрація наукових, технічних і комерційних сил і т. д.—все се вабило до себе капіталїста підприємця, спонукувало будувати фабрики та заводи по містах. Ся концентрація промисловости по містах в свою чергу стала видатним чинником в надзвичайно великому зрості мійської людности по всїх капіталїстичних країнах старого і нового світу.

Ся тенденція промислового розвитку має надзвичайно велику громадську і економічну вагу. Місто, як велика аґломерація населення, давала величезні вигоди своїм мешканцям, а в тім числї і робітникам фабрик і заводів. Міські орґани самопорядкування що далї, то більше під впливом розвитку „багацтв“ і демократізації виборчого права все більше і з більшим поспіхом дбали про „благоустройство“ міста, про громадське здоровлє, про освіту міської людности і т. и. Робітничі дїти ходили до мійських шкіл, до їхнїх послуг були міські лїкарнї. В містах був кращий громадський и адмінїстративний контроль за дїяльністю фабрик і заводів, догляд за виконаннєм державних законів і місцевих постанов. Загальний рівень міської культури був гарною атмосферою, в котрій розвивала ся свідомість, громадська і полїтична, в робітничій клясї, в котрій нова і численна громадська кляса ставала культурною силою. Дякуючи сьому всьому культурному розвитку міського робітництва і обмеженій громадським контролем експльоатації, значно підносила ся продукційність робітничої працї. Зовсїм инші, цїлком протилежні умови істнування робітничої кляси ми бачимо по фабриках і заводах, зосередкованих на селї. Позбавлене високої культури міста, як матеріальної так і духовної, дуже далеке від громадського контролю за промисловими закладами, село ставить фабричного робітника в лихі культурні, санїтарні і громадські умови понижаючи через се все і культурну і господарчу вагу робітництва в громадянстві.

Правда є в сьому явищі і позитивний бік. Еміґрація фабрично-заводської промисловости на село дуже впливає на піднесеннє продуктивности сїльського господарства, на

його інтензіфікацію, а до певної міри і взагалї на розвиток продукційних сил народнього господарства. Дякуючи сьому руху з міста в село розвиваєть ся сїльсько-господарська промисловість, що переробляє сировину, здобуту сїльським хазяйством, йде найкраще використуваннє природних багатств краю, зберегають ся видатки на транспорт сировини з села до міста і т. и. Така економічна вага сього переміщення промисловости. Опріч зазначеного, ми бачимо ще й инший вплив сеї тенденції, вплив на свідомість громадську і полїтичну суто сїльсько-господарського пролєтаріату, який завше йде слїдами фабричних робітників. Еміґрація промисловости з міста на село означає разом з тим і рух культурного міського пролєтаріату на село, несе проміння свідомости і орґанїзованости в сїру масу робітників-хлїборобів.

Таким чином питаннє про те, як подїляєть ся фабрично-завідська промисловість краю по містах і селах, має величезне економічне, соціальне і навіть державне значіннє для кожної держави, а тим паче для такої як Росія.

В Росії безмірно більше нїж в якій иншій країнї, виступають ріжницї між селом і містом, мають далеко гострійший характер в усїх сферах громадського життя, а через се і більш шкодливий вплив на робітничу клясу. Кольосальна некультурність села, брак елєментарних матеріальних і моральних умов громадського житя, антісанїтарність і антігіґієнічність, безправність мешканцїв, „сельскихъ обывателей“, брак доброго самопорядкування, майже повна відсутність догляду властей і громадянства за дїяльністю фабрик і т. д.—ось умови істнування фабричного робітника в російському селї. А до сього всього, наче для загострення і ускладнення і без того лихого стану річей, приєднуєть ся ще й те, що поняття міста і села в Росії мають головне адміністративно юридичний, а не соціальний характер. Не певна, точно встановлена кількість мешканцїв творить місто, а постанови законодавчої інституції, утворені за дуже давнїх часів. Ось чому раз у раз ми бачимо в Росії невеличке місто з кількома тисячами мешканцїв поруч з величезним селом чи містечком з десятками тисяч мешканцїв. І чим пізнїйше почала розвивати ся в якому небудь краю сучасна капіталїстична індустрія, і чим швидчим темпом йде в ньому господарчий розвиток, тим

Таблиця 49.

Підприємства.		Правобережна Україна		Лївобережна Україна.		Степова Україна.		Разом.	
		Заклад.	Робітників.	Заклад.	Робітників.	Закл.	Робітників.	Закл.	Робітників.
I. Всї.	1—9 роб.	936	4062	795	3501	721	2890	2452	10453
	10—49 „	631	12241	499	10374	525	11923	1655	34538
	50—99 „	92	6358	84	5531	92	6410	268	18299
	100—499 „	140	39145	91	22389	79	15079	310	76613
	500—999 „	36	23769	17	11407	11	7526	64	42702
	1000 і більше р.	7	10380	7	19281	13	37956	27	67617
	Разом . . .	1842	95955	1493	72483	1441	81784	4776	250.222
II. В повітах	1—9 роб.	557	3254	552	2580	359	1531	1468	7365
	10—49 „	474	8756	343	6695	168	3618	985	19069
	50—99 „	58	3959	38	2510	30	2113	126	8582
	100—499 „	118	34203	60	16772	27	5247	205	56222
	500—999 „	32	21225	16	10900	5	3721	53	35846
	1000 і більше р.	7	10380	6	15756	6	23007	19	49143
	Разом . . .	1446	81777	1015	55213	595	39237	3056	176227
III. В повітах в % до всїх підприємств.	1—9 роб.	59,5	80,1	69,4	73,7	49,8	53,0	59,9	70,5
	10—49 „	75,1	71,5	68,7	64,5	32,0	30,3	59,5	55,2
	50—99 „	63,0	62,3	45,2	45,4	32,6	33,0	47,0	46,9
	100—499 „	84,3	87,3	65,9	74,9	34,2	34,8	66,1	73,4
	500—999 „	88,9	89,3	94,1	95,5	45,4	48,0	82,8	83,9
	1000 і більше р.	100,0	100,0	85,7	81,7	46,1	60,6	70,4	72,7
	Разом . . .	78,5	85,2	68,0	76,2	41,2	48,0	64,0	70,5

більшим анахронїзмом стають сї, подібні до колишнїх анґлїйських „гнилих містечок“, невеличкі російські „міста“, що мають міське самопорядкуваннє, з одного боку і величезні торговопромислові „села“, вкриті лїсом фабричних димарів, але позбавлені нормальної умови добробуту—права мійського самопорядкування. Чи треба багато розмовляти про те, яку надзвичайно велику шкоду зазнає робітництво в такому великому фабричному селї, де є всї лихі боки сучасної господарчої культури і так мало сил противдїлаючих, паралїзуючих їх шкідливий вплив.

Для того, щоб охарактеризувати удїл „села“ і „міста“ в фабрично-завідській промисловости на Українї, ми скористуємо ся тим же дослїдом 1902 р., котрим вже не раз користувалися в нашій працї, з його подїлом теріторії дослїду на село і повіт.

Після дослїду 1902 р., в усїх галузях народнього господарства України, опріч гірництва [1]), було 4776 фабрик та заводів з 250.222 робітниками, або пересїчно на 1 заклад 52 робітника. З сеї суми закладів і робітників в містах було 1720 закладів з 73.995 робітниками, або пересїчно на 1 закл. 43 роб., решта в повітах—3.056 закл. з 176.227 роб., або коло 58 роб. на 1 закл. Таким чином повіти з усякого погляду, і абсолютною кількістю робітників і фабрик, і пересїчним розміром одної фабрики переважали міста України і можна сказати, що фабрична промисловість на Українї головне зосередкована в повітї, а не в містї, де є тільки 36% всїх фабрик та 29,5% всього промислового пролетаріату [2]).

Розумієть ся, не в усїх районах України, не в усїх ґрупах підприємств (по величинї) ми бачимо сей пересїчний подїл фабрик і робітництва між містом і повітом, що видно з таблицї 49.

Із того загального висновку, що фабрично-завідська

---

[1]) Як і вище, в попереднїх роздїлах, в загальну суму війшли заклади і робітники метальової продукції.

[2]) Розумієть ся, як би ми мали змогу подїлити також і підприємства гірництва, котрі здебільшого знаходять ся въ повітах, тодї б явище се приняло ще більші розміри.

Таблиця 50

	В містах.				В повітах.			
	Закладів.		Робітників.		Закладів.		Робітників.	
	Абсол.	В % до всїх.	Абсол.	В % до всїх.	Абсол.	В % до всїх.	Абсол.	В % до всїх.
I Україна	1.720	36,0	73.995	29,5	3.056	64,0	176.227	70,5
1. Північний р.	666	57,4	135.996	69,3	494	42,6	60.179	30,7
2. Ц. Промисловий	1.601	36,8	214.662	53,3	2.751	63,2	402.314	46,7
3. Ц. Хлїборобський.	1.035	36,0	50.921	33,8	1.836	64,0	99.697	66,2
4. Східний	202	47,5	9.888	43,1	223	52,5	13.051	56,9
5. Південий	416	35,6	21.196	49,3	750	64,4	21.766	50,7
6. Приуральськ. край	137	32,9	13.163	9,1	279	67.1	130.929	90,9
II Великоросія (разом)	4.057	39,0	445.826	38,0	6.333	61,0	727.936	62,0
III Литва	638	30,3	15.834	48,3	1.467	69,7	16.943	51,7
IV Біла Русь	1.545	67,2	16.887	62,1	754	32,8	10.317	37,9
V Надбалтийський край.	476	36,9	56.720	75,2	815	63,1	18.673	24,8
VI Польща	1.613	42,9	117.188	49,9	2.150	57,1	117.555	50,1
VII Кавказ	1.042	28,4	44.243	66,2	2.624	71,6	22.594	33,8
VIII Сибір	417	24,0	8.966	41,3	1.317	76,0	12.733	58,7
IX Середня Азія	485	54,5	4.194	50,5	405	45,5	4.107	49,5
Імперія	11.993	38,8	783.853	41,7	18.921	61,2	1.107.085	58,3

промисловість України містить ся головне в повітах [1]), винятком є Степова Україна, де більшина підприємств і робітників працює в містах—58,8% підпр. і 52,0% робітників. Найбільше ж гостро ріжниця між повітом і містом виявляєть ся на Правобережній Україні, де тільки 21,5% підпр. і 14,8% роб. є в містах.

Розглядаючи ж ґрупи підприємств певного розміру з зазначеного погляду, ми бачимо, що майже всї групи, за винятком підприємств з 50—99 роб., дають перевагу повіту над містом, а особливо дві найвищі ґрупи. При сьому цїкаво зазначити, що указана перевага має місце на Правобережу по всїх ґрупах підприємств, на Лївобережу по всїх, за винятком ґрупи підприємств з 50—99 роб., в Степовій же Українї тільки перша і почасти (робітництвом) остання переважають місто.

Розумієть ся, Україна не являєть ся винятком в державі що до подїлу підприємств між містом і повітом. Теж саме явище помічаєть ся в багатьох районах держави, навіть більше, воно є домінуючим в фабрично-завідській промисловости всеї імперії.

Що се дїйсно так, про се найкраще свідчить низченаведена таблиця подїлу фабрик і робітників в окремих районах між містом і селом (таб. 50).

Таким чином тільки коло 2/5 всього робітництва імперії працює по міських фабриках; решта ж на „селї“. Що торкаєть ся поодиноких районів, то в 6 із 14 більше половини пролєтаріату (50,5%—75,2%) працює в міській фабрично-завідській промисловости: сюди належать Північний район (власне петербурська ґубернїя), Промисловий, Надбалтийський край, Біла Русь, Кавказ та Середня Азія; в 3—Литві, Польщі та Південному районї—коло 1/2 пролєтаріату працює в міських підприємствах, нарештї в останнїх 5

[1]) Більша половина міських фабрик і робітників в 1902 р. зосередкована було в 9 містах України: в Одесї 309 закладів з 15,0 тис. роб., Миколаєві 62 закл. з 4,0 тис. р., в Єлисавет., 53 закл. з 1,7 тис. р., в Катеринославі 72 закл. з 9,0 т. роб., в Київі 113 закл. з 7,0 тис. р., в Черкасах 35 закл. 1,8 т. р., в Харькові 88 закл. з 9,4 т. р., в Кременчузї 49 закл. з 1,9 т. р., разом 781 закл. з 49,4 тис. роб. Тим часом по всїй Українї було в містах 1720 закл. з 73.995 робітниками. Таким чином на 9 міст припадало 45,4% тих закладів та 66,7% того робітництва, що були по всїх містах України.

районах місто дає працю коло $^1/_3$—$^2/_5$ фабричного робітництва.

Отже як бачимо, капітал в Росії здебільшого змагаєть ся будувати фабрики та заводи по селах.

Явище се, характерне для економічного розвитку останнїх часів не тільки Росії, але й західньої Европи, має в основі чимало ріжномаїтих причин. Перш за все розвиток транспортної технїки і взагалї удосконаленнє зносин з центрами торгової, комерційної і науково-технїчної дїяльности, як і поширення народньої освіти серед всеї людности держави (вселюдна обовязкова освіта) роблять зайвою концентрацію промислових закладів по великих містах. А тим часом цїлий ряд чинників одштовхують капітал від великого міста. Кольосальний зріст земельної ренти по містах викликав високі цїни на грунти, потрібні для фабричних будинків, і тим дуже збільшував видатки підприємця на основний капітал. Одночасно зростала дорожнеча міського життя і, падаючи своїм тягарем на трудящі маси, вела натурально до піднесення заробітної плати. Гнїтили капіталїста у великому містї також і високі податки, котрі накладали ся орґанами міського самоврядування і в тим більшому розмірі, чим більш демократичним було право самоврядування і чим більшу ролю грав пролєтаріат в міських громадських установах. Зовсїм инакше було на селї. Там житє було дешевше нїж в містї, робітнича свідомість і орґанїзованість значно низча, отож і заробітна плата вимагала меньших видатків. На селї покупні і арендні цїни на землю зменьшували видатки на основний капітал. Підприємства не були „обтяжені“ податками „демократичного“ міського самоврядування. Село вабило підприємця також і тим, що там близько були вода і паливо, лїс і камяний вугіль,—і запаси сировини для переробки в фабрикати. Словом більші зиски і меньші трати—ось що спонукувало капітал осїдати не по великих центрах, а по малих містах, містечках і селах.

Отже робітництво на Українї працює по промислових закладах, зосередкованих головне на „селї“.

(Кінець буде).

Зміст I—X книжок „Записок“.

КНИГА I. Мих. Грушевський: „Українське наукове товариство в Київі“ і його наукове видавництво. 2. В. Перетц: Найближчі завдання історії української літератури. 3. Мих. Грушевський: Господарство польського маґната на Заднїпровю перед Хмельниччиною. 4. Б. Грінченко: Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. 5. Олександер Грушевський: Нові матеріяли до біоґрафії Костомарова, 6. Є. Тимченко: Причинки до української діалектольоґії. 7. Іван Огієнко: Історія української граматичної термінольоґії. 8. М. Галїн: Про симуляції в хірургії. 9. Хроніка „Українського Наукового Товариства в Київі“ за р. 1907.

КНИГА II. 1. В. Перетц: Павло Житецький. До ювілею 45-лїтньої наукової діяльности. 2. Ів. Стешенко: Українські шестидесятники. 3. А. Щахматова: До питання про північні перекази за княгиню Ольгу. 4. В. Андріанова: Київський уривок псалтиру XIV віку. 5. М. Петров: Український збірник XVII—XVIII ст. 6. С. Маслов: Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдвом. 7. С. Шевченко: Елевтеріївська редакція „Сказанія о 12 пятницах“ і український список „Сказанія“ р. 1604. 8. Ол. Назаревський: „Хожденіе Богородицы по мукамъ“ в нових українських списках XVII—XVIII в. в. 9. Ів. Каманїн: Ще до пісні про Петра Сагайдачного. 10. А. Лобода: Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва. 11. Є. Тимченко: До питання про стосунок українських дум до південно-славянського епосу. 12. К. Михальчук: До правопису де-яких форм „мякої деклїнації“ в українській мові.

КНИГА III. 1. Присвята і портрет Володимира Антоновича. 2. Мих. Грушевський: Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности. 3. Г. Павлуцький: В. Антонович, як археольоґ. 4. А. Лобода: Праці Антоновича по етноґрафії та лїтературі. 5. І. Стешенко: Антонович, як суспільний діяч. 6. Вол. Антонович: Записка в справі обмежень української мови. 7. М. Біляшевський: Про український орнамент. 8. Л. Добровольський: Забуті межі давньої Київщини. Історично-топоґрафічна студія. 9. К. Мельник-Антонович: Майданові городища на Україні. 10. О. Левицький: Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. 1. М. Грушевський: Байда-Вишневецький в поезії й історії. 12. В. Данилевич: Нові дані для біоґрафії Івана Сїрка. 13. О. Грушевський: З життя української старшини XVIII в. I. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки.

КНИГА IV. 1. Т. Сушицький: До питання про лїтературну школу XII в. 2. Ол. Грузинський: „Elegia Alexii“ Теофана Прокоповича. 3. В. Данилів: До історії української етноґрафії. 4. Ів. Огієнко: Історичний словник української граматичної термінольоґії. 5. Хв, Вовк: Палеолїтичні знахідки в с. Мізині на Чернїгівщинї. 6. Б. Бучинський: Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506. 7. А. Ярошевич: Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-західного краю. 8. Хроніка „Українського Наукового Товариства в Київі“ за р. 1908.

КНИГА V. 1. О. Грушевський: М. Гоголь і сучасна українська суспільність. 2. П. Петровський: Недуга Гоголя. 3. К. Невірова: Мотиви української демонольоґії в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя. 4. Б. Бучинський: Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506. 5. В. Розов: Українська шкільна драма „Успеніе Богородицы“. 6. О. Русов: Про заняття Українців по перепису 1897 року. 7. К. Михальчук і Є. Тимченко: Проґрамя до збирання одмін української мови в додатку).

КНИГА VI. 1. Б. Бучинський: Змаганя до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506. 2. Проф. В. Перетц: Панеґірик „Вѣзерункъ цнотъ превел. о. Є. Плетенецького“ року 1618. 3. Іван Єрофеїв: Українські думи і їх редакції. 4. Проф. М. Сумцов: Фільольоґічна вага перекладу Потебнї „Одисеї“. 5. Іван Огієнко: Двійне число в українській мові. 6. К. Михальчук і Є. Тимченко: Проґрама до збираня діалектичних одмін української мови.

КНИГА VII. 1. О. Требін: Матеріяли до історії української мови з рукописів XV в. київських бібліотек. 2. Іван Єрофеїв: Українські думи і їх редакції. 3. М. Стадник: Гадяцька унія. 4. О. Корольова: Поділ українського народу на ґрупи дорослости по перепису 1897 р. 5. Хроніка „Українського Наукового Товариства у Київі“. 6. К. Михальчук і Є. Тимченко: Проґрама до збирання діалектичних одмін української мови.

КНИГА VIII. 1. Микола Стадник: Гадяцька унія (докінченне). 2. Олексій Новицький: Служебник святительский р. 1665. Мінятюри і орнаменти (з 4 образками). 3. Іван Франко: Молитва за ворогів.

4. П. Кулїш: Украйнофиламъ, недрукована статя з передмовою Ореста Левицького. 5. Микола Стасюк: Економічні відносини України до Великоросії і Польщі. (Докінченне буде). 6. Константин Михальчук і Євген. Тимченко: Проґрама до збирання діалектич. одмін (докінченне).

КНИГА IX. В. Перетц: Український список „Сказанія про Індійске Царство". 2. М. Василенко: Г. Н. Тепловійого „Записка о непорядкахъ въ Малороссіи". 3. Ів. Стешенко: Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнанні з иншими текстами. 4. М. Стасюк: Економічні відносини України до Великоросії і Польщі. 5. Хронїка. 6. Листи Ігумена Лебединського монастиря Філотея Контаровського (1765—1767 р.р.) з передмовою Ор. Левицького (в додатку).

КНИГА X. 1. В. Щербина: Памяти Якова Шульгина (з портретом). 2. Мих. Грушевський: Сучасна вірша про неволю Вишневецького. 3. С. Гаевський: Київські списки повісти „Александрія". 4. Л. Добровольський: Варіянт пісні 18-го віку про земляні роботи. 5. Ор. Левицький: Церковні справи на Запоріжі в XVIII в. 6. М. Петров; Пасхальна вірша говорена нїби запорозцями свому гетьманови р. 1795, по рукописному списку Київо-Печерської Лаври. 7. С. Драгоманів: Дрібне землеволодїнне на Полтавщинї. 8. М. Порш: Робітництво України. Нарис по статистиці праці. 9. Хронїка за 1911 р.

ЗБІРНИК МЕДИЧНОЇ СЕКЦІЇ Українського Наукового Товариства в Київі.

Зміст кн. I: 1. М. Галїн. Походженне кил, відсоткові взаемини та осібности їх. 2. Е. Черняхівський. Чи істнує дуоденальний діабет. 3. А. Каковський. Про вплив деяких ліків на вирізане серце. 4. П. Блонський. Діяльність очних летючок у м. Калузї за 1908 і 1909 роки. 5. М. Галїн. Хірурґічні спостереження і примітки. I. Хробаково-парісткова кила Nuckiївого проводу. 6. Є. Черняхівський. До методіки добування сечи з кожної нирки окремо. З 2 малюнками. 7. О. Черняхівський. Коморка центральної нервової системи з подвійним зерном. 8. М. Шмигельський. Про гоїнне хореї лїкарською гімнастикою.

Зміст кн. 2: 1. Д-р Михайло Кос. Клїнїчний причинок до пізнаня виливу крови перед сїтківку (Haemorrhagia praeretinalis) (з 3 малюнками). 2. Д-р Є. Черняхівський: До казуїстики піддіафраґмальних абсцесів. 3. Д-р Ф. Лукянів: Орґанїзація медичної запомоги нічної доби в Київі (з 4 таблицями). 4. Д-р П. Блонський: Гоїнне гнойових процесів рогівки ока антїдіфтерійною сирваткою. 5. Д-р О. Черняхівський: Амебоїзм та плястичність неврона (з 1 таблицею). 6. Д-р Є. Лукасевич: Situs viscerum inversus totalis (з 1 рентґеноґрамою). 7. Д-р М. Вашетко: Жіночий тип росположення волося на tuberculum pubicum у чоловіків.

Цїна кожної книги 1 руб.

ЗАМОВЛЯТИ В БЮРО ТОВАРИСТВА В.-ПІДВАЛЬНА 14.

ЗБІРНИК ПРИРОДНИЧО-ТЕХНІЧНОЇ СЕКЦІЇ Українського Наукового Товариства в Київі.

Зміст кн. I: 1. О, Качаловський: Jacobus Henricus van't Hoff (1852—1911 р.) посмертна згадка (з портретом) 2. Ст. Тимошенко: Приближений спосіб досліду зігнутя штаб (з 7 рис.). 3. М. Васильев: Про видаток рафинаду та втрати кришталевого цукру при сучаснім станї рафінування в Росії. 4. О. Вілїнський: Необхідність вентіляції в житлах (з 2 рис.) 5, Ів. Чопівський: Ржа на даховім залїзї (з 21 мал.) 6. Т. Усенко: Проба парових котлів (з 2 рис.) 7. О. Кривуша: Кілька слів що до сучасного стану скотарства (з 4 мал.) 8. Словар технїчних виразів.

Зміст кн. 2: 1. Від редакції: Михайло Васильев, посмертна згадка (з ортретом). 2. В. Різниченко; Рубіжні форми лїсу на висотах Полудневого Алтая (з 17 малюнками.) 3. О. Любченко: Культура бавовняника на Вкраїнї. 4. Проф. І. Ганицькій: Перегляд поглядів Ф. Вейса на зявища в конденсаторах парових машин (з 5 малюнками). 5. Інж. Вілїнський: Спроби над одноцївковою системою водного огрівання (з 1 малюнком). 6. Інж. І. Чопівський: Цементуваннє залїза (з 5 малюнками). 7. Інж. З. Кошель: Українська глиняна промисловість та можливість фабрикації препаратів алюмінія з українських каолїнів. 8. О. та Н. Яната: Спис рослин, зібраних д. Громегою в Черкаськім повітї на Київщинї. 3. Словар технїчних виразів (продовженне).

Цїна кожної книги—1 руб. 50 коп.

ЗАМОВЛЯТИ В БЮРО ТОВАРИСТВА В.-ПІДВАЛЬНА 41.

Українська книгарня в Харкові

Петровський пер., 18.

Великий вибір книжок, карток, картин, народніх українських виробів.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1913 РІК

ЗАПИСКИ

Наукового Товариства імени Шевченка

наукову часопись присвячену передовсім українській історії, фільольоґії й етноґрафії, що виходить у Львові що два місяці під редакцією **МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО** (XXII рік видання).

Журнал сей крім розвідок, заміток і матеріалів по українознавству—історії староруської, литовсько-польської й новійшої доби, історії літератури, етноґрафії, язику та иньшим близьким областям наук подає широко ведений перегляд наукової літератури, яка дотикаєть ся просто або посередно вказаних вище дісціплїн—окремих публїкацій і видань періодичних (коло 200 наукових часописей в перегляді), в виді критичних оцїнок або рефератів.

Передплата для Австрії 12 корон на рік (поодинокі книжки по 3 корони)—**приймає Канцелярія Наукового Товариства ім. Шевченка** у Львові.

Передплата для Росії 6 р.—приймає книгарня „Літературно-Наукового Вістника в Київі (В.-Володимирська № 28).

Там же на складі всї иньші **видання Наукового Товариства імени Шевченка:** Збірники секцій—історичної, фільольоґічної й природничо-математичної, Жерела (Fontes historiae ruthenicae) Памятки (Monumenta, linguae necnon litterarum ruthenicorum), Українсько-Руський Архив, Українська Бібліотека, Історична Бібліотека і Матеріяли до української етнольоґії, Етноґрафічний збірник, Студії з поля суспільних наук Часопись правнича й економічна, Правнича Бібліотека, Матеріяли до української бібліоґрафії.

Приймаєть ся передплата на рік 1913 на газету „РАДА“

Рік видання восьмий.

Газета полїтична, економічна і лїтературна.

Виходить у Київі що-дня, окрім понедїлків.

Умови передплати з приставкою і пересилкою в Росії:

на 1 рік.	на 11 міс.	на 10 міс.	на 9 міс.	на 8 міс.	на 7 міс.	на 6 міс.	на 5 міс.	на 4 міс.	на 3 міс.	на 2 міс.	на 1 міс.
6.	5.70	5.25	4.75	4.25	3.75	3.25	2.75	2.25	1.75	1.25	65

Редакція і головна контора: Київ, В. Підвальна, 6.

Редактор В. ЯНОВСЬКИЙ. Видавець Є. ЧИКАЛЕНКО.

4. П. К.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства в К

ВИХОДЯТЬ ВІД р. 1908.

Приймаєть ся передплата на серію третю (т. IX—XII); 5 р. з
силкою в Росії, за кордон—6 р., для студентів, учеників, нар
учителів—3 р.

Восьмою книжкою скінчила ся серія друга. Передплатників пр
поновляти передплату по адресї: Бюро Українського Наукового
риства, В.-Підвальна 14а.

Цїна першої і другої серій в продажи 6 руб. кожна.

КНИГАРНЯ

„Лїтературно-Наукового Вістника“

має на складї великий вибір українських книжок, листовних ка
нот і видання львівського **Наукового Товариства ім. Шевченка, Вид**
чої Спілки й ин.

ЗАМОВЛЕННЯ КНИГАРНЯ ЗАЛАГОДЖУЄ НЕГАЙНО.

ПЕРЕВІРЕНО

Київ, В. Володимирська № 28.

Катальоґ висилаєть ся дурно.

КНИГАРНЯ

„Наукового Товариства імени Шевчен

у Львові, Ринок ч. 10

має на складї ріжні українські, польські, нїмецькі й инші видан
ти, листовні картки і т. д.

ЛЇТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

УКРАЇНСЬКИЙ МІСЯЧНИК

лїтератури, науки і громадського житя

виходить в двох виданнях, київськім і львівськім, книжками по 12—

Містить белєтристику ориґінальну і переклади, оповідання,
поезії, статї з української історії, лїтератури, суспільної еко
инших областей знання; огляди лїтератури, науки й суспільн
тичного життя; критику й бібліоґрафію.

Редакція і головна контора: Київ, В.-Підвальна № 14а.

Передплата на виданнє київське р. 1913.

На рік 8 руб.; для незаможнїх учнїв, студентів, сїльських учителї
чих служащих, робітників і селян—6 руб., але тілько коли вони
плачують журнал просто з контори. За пів року 4 руб. 50

Комплєти журналу за попереднї роки продають ся по 8

Редактор **К. Михальчу**